

**ABBÂSÎLER ZAMANINDA KAFKASYA'YA
YÖNELİK ARAP FETİHLERİ VE KAFKASYA'DA ARAP İDARİ
SİSTEMİN KURULMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Yusuf TEKİN

TARİH ANABİLİM DALI

Ortaçağ Bilim Dalı

Tez Yöneticisi

Yrd. Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

AĞRI-2018

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Bilim Dalı

Yusuf TEKİN

**ABBÂSÎLER ZAMANINDA KAFKASYA'YA
YÖNELİK ARAP FETİHLERİ VE KAFKASYA'DA ARAP İDARİ
SİSTEMİN KURULMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç.Dr. Yaşar BEDİRHAN

AĞRI-2018

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Yusuf Bedirhan danışmanlığında, Yusuf Tekin tarafından hazırlanan bu çalışma 05/03/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından, Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Yagor Bedirhan İmza:
Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Kadir TUG İmza:
Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Ahmet N. Özadal İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../201.. tarih ve / nolu kararı ile onaylanmıştır.

.../.../.....

Doç. Dr. Alperen KAYSERİLİ
Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “ABBÂSÎLER ZAMANINDA KAFKASYA’YA YÖNELİK ARAP FETİHLERİ VE KAFKASYA’DA ARAP İDARİ SİSTEMİN KURULMASI”adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Δ Tezim sadece Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Δ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

05/03/2018

Yusuf TEKİN

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
“ABBÂSÎLER ZAMANINDA KAFKASYA’YA
YÖNELİK ARAP FETİHLERİ VE KAFKASYA’DA ARAP İDARİ
SİSTEMİN KURULMASI”

Yusuf TEKİN

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

207 + xii sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Yrd. Doç.Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL

Yrd. Doç Dr. Kadir TUĞ

Bu çalışma, Abbâsî Devleti’nin (132–750/656–1258) kuruluşundan Halife Mütevekkil’in (232–247/847–861)ölümüne dek Arapların Güney Kafkasya’ya yönelik askeri, siyasi ve idari faaliyetlerini aydınlatmayı amaçlar. Bilindiği gibi Güney Kafkasya, Hulefâ-i Raşidîn ve Emeviler zamanında Müslüman Araplar tarafından fethedilmişti. Abbâsilerin Hilâfeti döneminde, Araplar bu bölgede hüküm sürmeye devam ettiler. Ancak ülkenin merkezi otoritesinde sık sık yaşanan siyasi çekişmeler, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Güney Kafkasya’yı da son derece olumsuz yönde etkilemişti. Öte yandan Abbâsîlerin, Hazarlarla yürüttükleri diplomasi trafiğinin fiyaskoyla sonuçlanması, derebeyler ve Babek isyanı gibi meseleler, Güney Kafkasya’da hâkim olan olumsuz havayı daha da derinleştirdi. Abbâsîler Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Karabağ ve Derbend’de kaybettiği toprakları fethederek, geri kazanmasına rağmen yapılan savaşlar, Abbâsîlere hem ekonomik hem askeri hem de siyasi açıdan büyük bir darbe vurmuştu. Velhâsılıkelâm IX. yy. ikinci yarısı ve X. yy’ın başlarında, Abbâsîlerin artık Kafkasya’da tutunması hayli güç olmuştu. Öyle ki IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya coğrafyasında varlık gösteren birçok feodal yapı, Abbâsîlerden ayrılarak bağımsız bir şekilde devletlerini inşa etmişlerdi.

Anahtar Sözcükler:Abbâsîler, Babek, Derebeyler, Güney Kafkasya, Hazarlar

ABSTRACT
MASTER OF ARTS THESIS
**“ARAB CONQUESTS FOR THE CAUCASUS AND THE ESTABLISHMENT
OF ARAB ADMINISTRATIVE SYSTEM IN THE CAUCASUS
DURING THE ABBÂSÎD CALIPHATE”**

Yusuf TEKİN

Adviser: Assist. Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN

207+xiipages

Jury: Assist. Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Assist. Prof. Dr.Ahmet Nurullah ÖZDAL

Assist. Prof. Dr.Kadir TUĞ

This study aims to elucidate the military, political and administrative activities of the Arabs for the South Caucasus from the establishment of the Abbâsîd Caliphate (132-750 / 656-1258) to the death of the Caliph Al-Mutawakkil (232-247 / 847-861). As it is known, Muslim Arabs conquered the South Caucasus during the time of Rashidun Caliphs and The Umayyad Caliphate. During the caliphate of Abbâsîd, the Arabs continued to rule this region. However, political conflicts frequently taken place in the central authority of the state also affected the South Caucasus in the most negative way as well as in many parts of the state. On the other hand, the Abbâsîds' fail on diplomacy trafficking with the Khazars, the the Feudalistsand the Babak Rebellion deepened the negative atmosphere prevailing in the South Caucasus. Despite the fact that the Abbâsîds regained the lands they had lost in Azerbaijan, Armenia, Georgia, Karabakh and Derbent by conquering, the battles caused a great blow for the Abbâsîds in economic, military and political terms. In brief, at the second half of the IXth century and at the beginning of the Xth century, it was very hard for the Abbâsîds to hold in the Caucasus ever after. Such that, from the second half of the ninth century, many feudal structures that existed in the Caucasus geography built their states independently by separating from the Abbâsîds.

Key Words: Abbâsîds, Babak, Feudalists, Khazars, South Caucasus

ÖNSÖZ

Kafkasya, tarih boyunca birçok kavmin yurt edinmek için mesken tuttuğu, birçoğunun ise ticaret ve göç güzergâhı gibi çeşitli nedenler için kullandığı kıtalararası önemli bir kavşaktır. Aras ve Kur nehirlerinin sulamış olduğu bu bereketli topraklar, binlerce yıl burada yaşayan halklar için hayati bir işleve sahip olmuştur. Keza bölge hem sahip olduğu doğal kaynaklar hem de Kuzey İpek Yolu ve Kafkasya ötesindeki halklarla bağlantıyı sağlayan Kürk Yolu gibi önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması hasebiyle askeri güce sahip birçok siyasi odağın hedefi olmuştur. Nitekim Müslüman Araplar, Güney Kafkasya'ya intikal etmeden önce bu topraklar feodal beylerin yanı sıra Bizans, İran ve Hazar Türklerinin hâkimiyeti altındaydı.

“Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması” isimli yüksek lisans tezimde, *Abbâsîlerin kuruluş tarihlerinden (132/750) Halife Mütevekkil'in (232–247/847–861) ölümüne dek Abbâsî Halifelerinin Güney Kafkasya'ya yönelik askeri, idari ve siyasi politikalarını incelemeye çalıştım.* Güney Kafkasya, Abbâsîlerin egemenliği altındayken tarih birçok önemli meseleye tanıklık etti. Öyle ki, Arapların Sanariler olarak adlandırdıkları feodal beyler Ermeniyeye, Azerbaycan, Gürcistan, Karabağ ve Derbend'de Abbâsî idari sistemine karşı çoğu kez bir araya gelerek isyan etmişlerdi. Nitekim Abbâsî yönetimi, bu isyanlar sırasında Güney Kafkasya'da toprak kaybetmesine rağmen bölgeye yönelik gerçekleştirdiği askeri seferler sayesinde kaybettiği toprakları yeniden denetim altına almayı başarmıştı.

Bu çalışmamda, *Abbâsîlerin ilk yüz yılında*, Arapların Kafkasya'ya yönelik gerçekleştirdiği bütün askeri operasyonları başta Arap kaynakları olmak üzere Azeri, Ermeni ve Gürcü kaynaklardan istifade ederek irdelemeye çalıştım. *Görülebilecektir ki Abbâsî ordusu Ermeniyeye'den Azerbaycan'a, Arran'dan (Karabağ) İberia'ya (Gürcistan) ve oradan da Derbend'e (Bâbu'l Ebvab) kadar uzanan topraklarda bir dizi askeri sefer gerçekleştirecekti.*

Hazar Hakanlığı, VII. yüzyıldan itibaren Güney Kafkasya’da sürekli aktif bir siyaset yürüttü. Onlar birer diplomasi ve savaş dehasıydılar. Olayları çok önceden okuma yeteneklerine sahip oldukları için bölgedeki rakiplerine karşı stratejik ataklar yapabiliyorlardı. Dolayısıyla Hazarlar bu çalışmamın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ben bu araştırmamda, AbbâsîlerinHazarlarla olan siyasi ve askeri ilişkilerini geniş bir açıdan ele aldım. Özellikle Arapların bölge barışı için HazarTürkleriyle kurmak istediği diplomasi atağının nasıl bir felaketle sonuçlandığı birçok farklı kaynaktan irdeledim.

Abbâsîler siyasi tarihleri boyunca birçok kez sonuçları ağır olan olaylarla yüz yüze kaldı. Bunlardan biri de on yıllarca Kafkasya coğrafyasını kasıp kavuracak olan Babek isyanıdır. Babek,Bezz şehrinde başlatmış olduğu isyan hareketiyle Arap ordusunu birçok kez imha etmişti. Abbâsîler bu isyanı bastırabilmek için nasıl bir strateji uyguladığını, Babek’e karşı yapılan askeri operasyonların ekonomiyi ve merkezi idareyi nasıl etkilediğini, Babek’in Abbâsîlere karşı iç ve dış mercilerle ne tür ilişkiler kurduğunu araştırmaya çalıştım. Ayrıca çalışmamda, Kafkasya’da Arap idari sistemin kurulması çerçevesinde bölgenin idari yapısını hem Müslüman Araplar devrinde hem de öncesi ve sonrasında ne tür benzerlikler ve farklılıkların olduğuna dair bilgi aktarmayı ihmal etmedim.

Abbâsîlerin bölgedeki faaliyetine değinmeden önce yaptığım çalışmanın anlam kazanması açısından ve konunun daha iyi anlaşılması için Kafkasya’nın genel tarihine değinme ihtiyacı hissettim. Nitekim çalışmamın bir bölümünde, Müslüman Araplar bölgeye intikal etmeden evvel Kafkasya’da hangi siyasi güçlerin faaliyet gösterdiği, bunların birbirleriyle olan ilişkileri ne düzeyde olduğu, Müslüman Arapların Kafkasya’ya yönelik gerçekleştirdiği ilk akınları ve fetihleri, Arapların bölgeye intikal etmesiyle birlikte bu ilişkilerin seyri ne yönde değiştiği gibi konuları inceledim.

Abbâsîler zamanında Güney Kafkasya’ya yönelik yapılan Arap fetihlerini değerlendirdiğim bu çalışma; “Giriş”, “Sonuç” ve “Kaynakça” kısımları dışında,“*Kafkasya’nın Genel Tarihi*”,“*Abbâsî Devleti’nden Önce Kafkasya’daki Siyasi Güçler*”, “*Abbâsîler Zamanında Kafkasya Yönelik Arap Fetihleri*” ve

“Kafkasya’da Arap İdari Sisteminin Kurulması” başlıklarını taşıyan dört ana bölümden oluşur.

Birinci bölümde: Kafkasya adının menşei, bölgenin coğrafi yapısı ve sınırları, Ortaçağ Kafkasyası’nın ekonomik durumu ve ticareti İslâmiyetten önce Kafkasya’da inanç sistemini ele aldım. Bunun için de coğrafya kitapları da dâhil bölgenin jeopolitik, dini ve ekonomik yapısından bahseden kaynakları kullandım.

İkinci bölümde: Müslüman Araplar Kafkasya’da varlık göstermeden önce Sasani ve Bizans’ın bölgede yürütmüş olduğu siyasi stratejiler ve uygulamış olduğu politikaları inceleyeceğim. Ayrıca bu çalışmamda, Hakan’ın liderliğinde siyasi faaliyet yürüten Hazar Türklerinin savaş ve diplomasi hamlelerini, Kafkasya’da ilk Türk izlerini ve Hulefâ’yi Raşidîn ile Emeviler zamanında Kafkasya’ya yönelik Arap fetihlerini değerlendirmeye çalıştım. Müslüman Araplar ilk defa Hulefâ’yi Raşidînzamanında Kafkasya halklarıyla doğrudan temas kuracaktı. Dolayısıyla Sasani, Hazar ve Bizans kısırcasında hüküm süren feodal yapıların Araplarla olan ilişkisine değindim. Müslüman Araplar Kafkasya’ya intikal etmesiyle beraber bölge halkı hoşgörüyeye dayalı yeni bir din anlayışı ve siyasi mekanizmayla tanışmış olacaktı. Konunun daha iyi anlaşılması açısından bütün bu konuları ele almayı ihmal etmedim.

Üçüncü bölümde ise: “Abbâsîler zamanında Arapların Kafkasya’ya yönelik askeri ve siyasi faaliyetleri” inceledim. Bu çerçevede Abbâsî Halifesi Ebu'l-Abbas Seffah (750–754) döneminden Halifeel-Mütevekkil’in (232–247/847–861) Halifeliği bitene dek Abbâsîlerin Kafkasya’ya yapmış olduğu askeri seferleri araştırdım. Nitekim Abbâsîler zamanında Araplar kendi kontrolündeki bazı torakların elden çıkması üzerine tekrardan bu arazileri kendi sınırların dâhil etmek için Ermeniyeye, Cürzân (Gürcistan), Karabağ, Azerbaycan ve günümüzde Dağıstan sınırları içerisinde bulunan Derbend’de birçok askeri harekât gerçekleştirecekti. Bu seferler hakkında bilgi verirken el-Belâzûri, İbn A’sem el-Kûfi, El-Yakûbi, Mirza Kazım Bey, Taberî, İbn’ül Esir gibi bilim adamlarının eserlerinden faydalandım. Zira ele aldığım her meselenin nasıl geliştiği hakkında ismi geçen bilim adamlarının görüşlerine birer birer değinme ihtiyacı hissettim. Diğer taraftan Araplar ile Ermeniler arasında yaşanan mücadeleleri konu eden Ermeni tarihçilerinin de meseleye bakış açılarını araştırmama dâhil ettim. Ayrıca Halife Me’mun, Mutasım ve Mütevekkil

devrinde,Abbâsîlerin Kafkasya'ya yönelik askeri politikalarını, Halife Me'mun devrinde alevlenen ve Mutasım devrinde devam eden bu Babek İsyan ateşinin nasıl bastırıldığını, Babek ile yapılan savaşlarınaşamalarını, savaşın gidişatı ve Babek'in yakalanarak cezalandırılması ele alacağız. Dahası Babek isyanı kadar uzun sürmese de Abbâsîleri çok olumsuz yönde etkileyen ve Halife Mütevekkil devrinde Gürcistan ve Ermenistan'da yaşanan isyanlara değineceğiz.

Çalışmamızın dördüncü ve son bölümünde: Müslüman Arapların Kafkasya'da kurmuş oldukları idari sisteminden bahsettim. Bu çerçevede Abbâsî yönetimi altında bulunan Kafkasya'nın hangi vilayetlere bağlı yönetildiğini, merkezden atanan valilerin hangi şehirlerde karargâhlarını kurduklarını, valilerin görevleri neler olduğunu, daha önce buraya hükmetmiş olan Sasani ve Bizans gibi siyasi organizasyonların Araplarla ne gibi benzerliklerin olup olmadığına dair bir çalışma yürüttüm.

Her şeyden önce tez konusunun tespit edilmesinde, çalışmanın her aşamasında yardım ve tavsiyelerini esirgemeyen çok değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Yaşar Bedirhan Bey'e kalbi şükranlarımı sunarım.

Araştırmamı gerçekleştirme aşamasında, kıymetli görüşlerinden istifade ettiğim muhterem hocalarım Doç. Dr. Mustafa Alican ve Öğr. Gör. Murat Alkan'a, kaynak temini konusunda bana büyük yardımları dokunan İsmail Tekin, Vezir Ertunç,Yusuf Budak ve Uzm. Psikolog İshak Tekin'e ayrıca teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Yusuf TEKİN

Ağrı-2018

KISALTMALAR DİZİNİ

A.Ü	: Atatürk Üniversitesi
b.	: bin, ibn
Bkz	: bakınız
C	: Cilt
Çev	: çeviren / tercüme eden
Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
Edeb.	: Edebiyat
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
H.	: Hicri
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.E.B	: Milli Eğitim Bakanlığı
m.ö.	: milattan önce
p.	: page
s.	: sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Üniv.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI	i
TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI	1
I. ARAŞTIRMANIN METODU	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
II.I. Arap Kaynakları	3
II.II. Ermeni Kaynakları	8
II.III. Gürcü Kaynakları	10
II.IV. Konu İle İlgili Araştırmalar	10

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'NIN GENEL TARİHİ	13
1.1. Kafkasya Adının Menşei	13
1.2. Kafkasya'nın Coğrafi Yapısı ve Sınırları	13
1.3. Kafkasya'nın Ticari Durumu	16
1.4. İslâmîyetten Önce Kafkasya'da İnanç Sistemi	24

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERDEN ÖNCE KAFKASYA'DAKİ SİYASİ GÜÇLER	29
2. Müslüman Araplardan Önce Kafkasya'nın Siyasi Durumu	29
2.1. Ermeniye Bölgesi Sasani ve Bizans Kıskaçında	29
2.2. Bizans ve Sasanilerin Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan Siyaseti	37
2.3. Hazarların Güney Kafkasya Politikası	43
2.4. Kafkasya'da Türk İzleri	52
2.5. Abbâsîler'den Önce Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri	57
2.5.1. Hulefâ'yi Raşidîn Zamanında Bölgeye Yapılan Arap Fetihleri	57

2.5.1.1. Hz. Ömer Dönemi (H.12–23/634–644).....	57
2.5.1.1.1.Nihavend Savaşı	60
2.5.1.1.2. Ermeniye'nin Fethi	63
2.5.1.1.3. Azerbaycan ve Karabağ'a Yönelik Arap Akınları.....	70
2.5.1.1.4. Bâbu'l - Ebvâb (Derbend)'in Fethi	75
2.5.1.2. Hz. Osman Dönemi (H. 23–35/644–656).....	79
2.6.Emevilerin Kafkasya'ya Yönelik Fetih Politikası	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ABBASİLER ZAMANINDA KAFKASYA'YA YÖNELİK ARAP FETİHLERİ	89
3.1. ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU (132/750–656/1258).....	89
3.2. ABBÂSÎLERİN KAFKASYA'DAKİ ASKERİ FAALİYETLERİ.....	90
3.2.1. Ebû Câfer el-Mansûr'un Valiliği Dönemi.....	90
3.2.2. Ebû Câfer el-Mânsur'un Halifeliği Dönemi (H. 136–158/754–775)	95
3.2.2.1. Ermeniye Valisi Yezid b. Useyd'in Hakan'ın Kızıyla Olan Zevci.....	95
3.2.2.2. Derebeylerin Ermeniye ve Gürcistan'daki İsyanı	101
3.2.3. Hârûn er-Reşîd Dönemi (H. 169–193/786–809).....	110
3.2.3.1. Azerbaycan'da Ebû Müslim İsyanı.....	114
3.2.3.2. Said b. Salim'in Valiliği Dönemi	118
3.2.4. Me'mûn b. Hârûn Dönemi (H. 197–217/813–833).....	125
3.2.4.1. Bâbek İsyanı	126
3.2.4.1.1. Bâbek'in Şahsiyeti ve İsyanı.....	126
3.2.4.1.2. Hürremilerin Kafkasya'ya Yönelik İlk Saldırı Eylemi	131
3.2.4.1.3. Bâbek'in Liderliği ve Abbâsîlerle Savaş	132
3.2.4.2. Abbâsîlerin Gürcistan Seferi.....	138
3.2.5. Mu'tasım b. Hârûn Dönemi (H. 218–227/833–847)	140
3.2.5.1. Mu'tasım-Billah'ın Babek'e Karşı Geliştirdiği Savaş Stratejisi.....	141
3.2.5.2. Yerel Ahâlînin Babek'le İşbirliği Yapması	142
3.2.5.3. Afşin'in Kafkas Ordu Komutanlığına Atanması.....	144
3.2.5.4. Afşin'in Babek İsyanı'nı Bastırması.....	146
3.2.6. Halife Mütevekkil b. Hârûn Dönemi (H. 232–246/847–861)	157
3.2.6.1. Abbâsîlerin Azerbaycan Seferi (H. 233–234/848–849).....	157

3.2.6.2. Arapların, Ermeniye Seferi (H. 236–237/851–852)	158
3.2.6.3. Boğa el-Kebîr'in Ermeniye ve Gürcistan Seferi	160
3.2.7. Yeni Siyasi Yapıların Kafkasya'da Kurulması	162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KAFKASYA'DA ARAP İDARİ SİSTEMİN KURULMASI	167
4.1. Müslüman Araplardan Önce Kafkasya'nın İdare Sistemi	167
4.2. Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması	169
4.3. Arapların Kafkasya'da Uyguladığı Toprak ve Vergi Sistemi	177
4.3.1. Toprak Sistemi	177
4.3.2. Vergi sistemi	180
SONUÇ	185
KAYNAKÇA	191
1. TEMEL KAYNAKLAR VE İNCELEME ESERLERİ	191
2. MAKALELER VE MADDELER	197
EKLER BÖLÜMÜ	201
HARİTALAR	201
RESİMLER	205
ÖZGEÇMİŞ	207

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN METODU

“Abbâsîler Zamanında Kafkasya’ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya’da Arap İdari Siteminin Kurulması” adlı çalışmamızda Abbâsî Halifeliği devrinde Müslüman Arapların Kafkasya’ya yönelik eğilimlerini incelemeye çalıştık. Çalışmamızda özellikle Abbâsîlerin Kafkasya’ya yönelik askeri, siyasi ve idari politikalarını, Abbâsî Devleti’nin kuruluşundan Halife Mütevekkil-Alellah Ca’fer B. Muhammed’in (847–861) ölümüne dek detaylı bir şekilde ele aldık. Ayrıca bu araştırmada, Abbâsî Devleti’nin Kafkasya’ya intikal etmeden önce bölgenin genel durumunu (**coğrafi yapısını, sınırlarını, ticari hayatı, askeri ve siyasi havasını, idari ve inanç sistemini**) da değerlendirmeye çalıştık. Aslında çalışmamızda Kafkasya olarak ifade etmeye çalıştığımız alan Güney Kafkasya sahasıdır. Yani coğrafi sınır itibarıyla Kafkas dağlarının güneyinde kalan kısımdır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile Karabağ ifade etmeye çalıştığımız bu sınırların içerisinde yer alır. Günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Cumhuriyetinin sınırları içerisinde yer alan, Kafkasya’nın güneyi ile kuzeyini birbirine bağlayan ve önemli geçitlerden biri olan Derbend’i de çalışmamıza dâhil ettik.

Çalışmamızın hazırlanması ve yazılmasında bazı metodlar takip edilmiştir. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

I- Çalışmamızda, Kafkasya adının menşei, coğrafi yapısı ve sınırlarını, Ortaçağ Kafkasyası’nın ekonomik durumunu, ticaretini ve İslâmiyetten önce Kafkasya’nın inanç sistemini açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Bunun için coğrafya kitapları da olmak üzere bölgenin jeopolitik ve siyasi yapısından bahseden kaynakları kullandık. Abbâsîlerin varlığından önce bölgeyi her yönüyle incelemek, bölgenin geçmişi anlamamızda büyük bir önem teşkil etmektedir.

II- Abbâsîler, Kafkasya’ya geçmeden önce, bu coğrafyanın siyasi atmosferini değerlendirmeye çalışırken çalışma ile ilgili kaynak sıkıntısı yaşandı. Bazı Ermeni ve Arap kaynaklar dışında mevcut ana kaynaklar yok denecek kadar azdı. Bu yüzden Müslüman Araplardan önce bölgede faaliyet gösteren ve dönemin önemli

siyasi güçleri olan; Bizans, Sasani ve Hazarların bölge üzerindeki politikalarını tam anlamıyla açığa kavuşturmak çok zor oldu. Lakin bazı Azeri-Türk, Bizans, Arap ve Ermeni kaynaklardan faydalanarak bu zorluğun üstesinden gelmeye çalıştık.

III. Ermenistan, Karabağ, Gürcistan ve Azerbaycan'da her hangi siyasi bir birlik olmadığı için bölgedeki yerel hanedanlıklar birbirleriyle amansız bir mücadele yürütmüşlerdi. Nitekim dönemin olaylarını nakleden bazı Ermeni müellifler bağlı buldukları hanedanlığı eserlerinde yüceltirken düşman gördükleri hanedanlıkları da yermişlerdir. Bu nedenle de Ermeni tarihçilerin olaylara objektif bir bakış açısıyla yaklaştıklarını söyleyemeyiz. Biz çalışmamızda bunları göz önünde bulundurarak meselelere yaklaştık. Bu çalışmamızda, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti dışında, Araştırma sahamızın çok az bir kısmında Van, Erzurum, Muş, Erciş ve Eleşkirt de geçmektedir. Biz bütün bu alanlar için Müslüman coğrafyacıların tabiriyle yukarı memleket, yukarı iller anlamına gelen "Ermeniye" adını kullandık. Ermeniye/Armenia/ Ermen tabirleri bir coğrafi isimdir. Ermenilerle, Ermenilikle ya da her hangi başka bir kavim veya milletle alakası yoktur.¹

IV. Araştırmamızda, Abbâsîlerden önce Müslüman Arapların bölgeye yönelik gerçekleştirdiği ilk askeri seferler ve bu bölgede kurdukları idari sisteme değinme ihtiyacı hissettik. Zira bölge halkı ilk defa farklı bir kültür, farklı bir din ve farklı bir siyasi mekanizma ile karşı karşıya kalmıştı. Abbâsîlerin bu bölgede yürütmüş olduğu askeri, siyasi ve idarî faaliyetler kendinden önce buraya hâkim olmuş olan Hulefâ'yi Raşidîn ve Emevilerin bir devamı mahiyetindedir. Dolayısıyla soydaşları gibi yüzlerce yıl bu topraklara izlerini lanse etmeyi başaran Abbâsîleri daha iyi anlamak için ilk Müslüman Arapların bölgedeki faaliyetlerini görmezden gelemeydik.

V. Çalışmamızda, Abbâsîlerin Kafkasya'ya yönelik bütün parametrelerini değerlendirirken olaylara tarafsız bakmak için birçok farklı kaynağı inceledik. Bunun için de hem Arap, hem Ermeni, hem de diğer çağdaş kaynakları derlemeye çalışarak meselelere yeni bir bakış açısı getirmeye çalıştık. Kafkasya'da vuku bulan isyanların hangi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı, Abbâsî Halifelerin bölgeye atamış oldukları valilerin, Abbâsî siyasetine ne gibi faydaları dokunduğu veya onların

¹ Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s.30.

uygulamış olduğu politikaların ne gibi sonuçlar doğurduğunu inceledik. Dolayısıyla bütün bu hadiseleri değerlendirirken birçok farklı müellifin görüşlerini çalışmamızda yansıtarak nesnel davranmaya özen gösterdik.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Abbâsîler Emeviler Devletini yıktıktan sonra İslâm Halifeliğini (755 yılında) ele geçirerek, Irak'ta kuruldu. Hz. Peygamber'in amcasının soyundan gelen bu hanedanlık, VIII. yüzyılın ortasından XIII. yüzyılın ikinci yarısına dek hüküm sürmüştür. Ayrıca, onlar İslâm tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra varlık göstermiş olan en uzun ömürlü hanedanlıktır. İslâm dünyası en parlak devrini Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bir dönemde yaşamışlardır. Abbâsîler çok uzun bir dönem siyasî arenada öncül bir rol oynayarak, İslâm hareketinin liderlik pozisyonunda yerini almıştır. Abbâsî hilâfeti İslâm tarihinde mühim bir iz bıraktığı gibi bu durumu dünya tarihine de yansıtmıştır. Dolayısıyla, biz çalışmamızda hem İslâm dünyasında hem de dünya tarihinde bu denli önemli bir rol oynamış olan Abbâsî hanedanlığın Kafkasya'da bırakmış olduğu mirasını araştırmayı hedefledik. Bu hedefimizi gerçekleştirmek için çeşitli kaynaklardan yararlandık. Bilindiği gibi çalışma konumuz iki başlıklı olduğu için hem Abbâsîlerle ilgili hem de Kafkasya tarihiyle ilgili bir literatür çalışması yaptık. Yaptığımız uzun bir kaynak taraması sonucu konumuzla ilgili hemen hemen bütün kaynaklara ulaştık. Başlıca başvuracağımız kaynaklar Müslüman tarih yazarlarının eserleri olmakla beraber Ermeni, Gürcü ve diğer bazı araştırma kaynakları da olacaktır.

II.I. Arap Kaynakları

Genel İslâm Tarihini ele alan ya da konumuz Abbâsî Hilâfedinin Kafkasya'ya yönelik askeri ve siyasi politikalarıyla alakalı olarak önemli malumat veren klasik Arap kaynaklarından, birçok önemli bilgi elde ettik. Bu yüzden klasik Müslüman Arap kaynakları en çok başvurduğumuz eserler olmuştur. Bu eserlerin bir kısmı, bizlere ele aldığımız meselelerin hangi yılda, kaçınıcı ayda ve hatta olayın hangi gün yaşandığını bile aktarır. Kaynakların içeriği yıllara ve konulara göre hazırlanmıştır. Nitekim eserlerin bu yönüyle hazırlanması işimizi kolaylaştırmıştır. Zira bu eserlerden her birinin birçok cildi bulunmaktadır. Biz çalışmamızı hazırlarken işimize yarayan bu kaynakların birkaçından istifade ettik.

Belâzürî: Fütûhu'l-Buldân

Belâzürî'nin (Ahmed b. Yahya, ö. 279/892) doğum yeri ve tarihi hakkında herhangi bir malumat yoktur. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yaptığı için günümüz araştırmacıları tarafından sıklıkla İran kökenli olduğu izah edilir. Belâzürî Bağdat, Şam ve Humus'ta birçok hadis ilminin uzmanlarından ve tarihçilerden yararlanmıştır. Bunlardan bir kısmı; Ali b. Muhammed el-Medâinî, İbn Sa'd, Ali b. Medînî, Affân b. Müslim, Abdüla'lâ b. Hammâd ve Abdullah b. Sâlih el-İclî gibi âlimlerdir.²

Belâzürî'nin Fütûhu'l-Buldân³ isimli eseri, bizim bu çalışmamızda en çok başvurduğumuz kaynaklardan birini teşkil eder. Zira yazar Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın siyasi tarihi hakkında mühim malumatlar verir. Müslüman Arapların yanı sıra Kafkasya'ya hükmetmiş olan İran, Bizans ve diğer birçok askeri ve politik güç hakkında geniş bilgi verir. Müellif bazı meseleleri aktarırken olayla ilgili farklı rivayetlerden yararlanmıştır. Yazar, ayrıca hangi rivayetin gerçeğe daha yakın olduğunu okuyucuyla paylaşma gereği duymuştur. Eser, Güney Kafkasya'da yaşayan insanların kurmuş olduğu yerleşik düzen hakkında bilgi sunmakla beraber bu toprakların hangi dönemde kaçınıcı kez ve kim tarafından fethedildiğini de açıklar. Biz bu eserin Prof. Dr. Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilen, T.C. Kültür Bakanlığı yayınevinden çıkan ve 1987 yılında Ankara'da basılmış olan baskısından faydalandık.

Taberî: "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk"

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 310/922) "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk" isimli eseri, en çok yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur. Bu kaynak, Taberî'nin günümüze dek ulaşabilmiş olan ikinci eseridir. Müellif eserini kaleme alırken, daha önce yazılmış ancak çeşitli sebeplerden ötürü günümüze dek ulaşılmamış olan birçok eserden faydalanmıştır. Eser, günümüzde Türkçe olmak üzere birçok farklı dile çevrilmiştir; ancak biz çalışmamızda, bu kaynağın New York Devlet Üniversitesinin

² Mustafa Fayda, "Belâzürî", **TDV İA**, Cilt: V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 392-393.

³ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, (Çev. Mustafa Fayda), II. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

baskısındançıkan **The History of Al-T'abari** isimli İngilizce tercümesinden faydalandık. Bizim eserden faydalandığımız ciltler şunlardır: Hugh Kennedy tarafından İngilizceye çevrilmiş ve 1990 yılı basımı olan XXIX' uncu cildinden, C. E. Bosworth tarafından tercüme edilmiş ve 1989 yılında basılmış XXX' uncu cildinden, Michael Fishbein'in tercüme ettiği ve 1992 yılında basılmış XXXI' inci cildinden ve yine C.E. Bosworth tarafından tercüme edilen 1987 yılı basımı XXXII' nci ve 1991 yılı basımı XXXIII' üncü ciltlerinden faydalandık. Müellif, Abbâsîlerin Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerini, hangi Halife döneminde hangi vali ve komutanların bölgede görev yaptıklarını ve olay örgüsünü derinlemesine anlatır.

İbnü'l-Esîr: el-Kâmil fi't-Târih

İbnü'l-Esîr'in (İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali, ö. 630/1232), "el-Kâmil fi't-Târih"adlı eseri, insanlığın yaratılışından hicret 628/1230 yılına kadar yaşanan önemli meseleleri konu alır. Eser, İslâm öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümden ve toplam 12 ciltten oluşmaktadır. Eserin günümüz Türkçesine çevrilmiş olan bütün ciltleri mevcuttur. Biz bu değerli kaynağın Türkçe dilimize çevrilmiş olan III. IV. V. ve VI'ncı ciltlerinden faydalandık. Yararlandığımız bu ciltler Bahar yayınları baskısından çıkmıştır. Eserin III'ncü cildi Ahmet Ağırakça tarafından çevrilmiş ve 1991 İstanbul Bahar yayınları tarafından basılmıştır. IV' üncü cilt M. Beşir Eryarsoy, V. cilt Yunus Apaydın ve VI. cilt ise Abdullah Köşe tarafından tercüme edilmiştir. Müellif, Taberî'de bahsi geçen ilk dönem İslâm fetihleri ile ilgili meseleleri özet şeklinde sunarak AbbâsîHilâfetine karşı Güney Kafkasya'da girişilen isyan hareketleriyle ilgili değerli malumatlar verir. Eser konumuzla alakalı Abbâsîlerin; Bizans, Hazar ve Ermenilerle olan ilişkisini aydınlatan değerli bir kaynaktır. Çalışmamızda çokça başvurduğumuz bu bilgi hazinesi, bazı olayların yaşandığı tarihi gün, ay ve yıl olarak tam vermektedir.

Ya'kûbî: Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)

Ya'kûbî (Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vahid el-Katib el-Abbâsî el Ya'kubi (ö. 292/904), Arap Edebiyatı Tarihinin ilk pragmatik eğilimin temsilcilerinden biridir. Genç yaşlarında Ermeniye'de yaşamış, daha sonra Horasanagiderek Tahirilerin yanında çalışmıştır. Burada belli bir süre kaldıktan sonra(259/873'ncü yılında) önce Hindistan'a oradan da Mısır'a geçmiştir.

Ömrünün sonlarına dek Mısır'da yaşamıştır. Ya'kûbî'nin Tarih "Târîhu'l-Ya'kûbî" adlı eseri insanlık tarihinin başlangıcından, miladi 872 yılına kadar süren bir dönemi kapsar. Pek çok uygarlık hakkında bilgi veren kitap, bizim çalışmamıza müthiş bir katkısı olmuştur. Zira Abbâsîler döneminde Azerbaycan, Arran ve Ermeniyeye'de yaşanan birçok meseleyi bu kaynakta bulma imkânımız oldu. Olayların yaşandığı tarihi İbnü'l-Esîr'in eserinde olduğu gibi gün, ay ve yıl olarak belirtir. Eser genel itibarıyla güvenilir ve diğer kaynakları destekler niteliktedir. Kitap iki kısımdan oluşur. Kitabın ikinci kısmında, İslâm ülkelerinin tarihi yıllara göre anlatılır. Müellif eserinde Şiiilerle ilgili birçok malumat vermesine rağmen objektif korumaya özen göstermiştir. Ya'kûbî kendi yapıtında anlattığı bazı meseleler, diğer membalarda yer almadığı için bu esereduylulan ilgive cazibe artmıştır. Çalışmamızda, Ya'kûbî'nin "**Tarih**" (**Târîhu'l-Ya'kûbî**) isimli bu eserinde Abbâsîler Tarihi ve Güney Kafkasya ile ilgili kısımları derleyip Azeri Türkçesine tercüme eden Tarihçi Sevda Süleymanova'nın çevirisinden faydalandık.⁴

İbn A'sem el-Kûfi: "Kitâbu'l Fütûh"

İbn A'sem el-Kûfi'nin (Ebû Muhammed Ahmed, ö. 320/932), "Kitâbu'l Fütûh" adlı eseri üç ciltten oluşur. Müellif eserinde, Halife Ebû Bekir'in tahta çıkışından (632'nci yıl) başlayıp Halife Mustain'in ölümüne kadar (866'ncı yıl) geçen zamanı anlatır. Birinci cildin el yazma olan nüshası Almanya'nın Kota şehrindeki kütüphanesinde korunmaktadır. Müellif Halife Hz. Osman'ın (634-644) devrine kadarki hadiseleri bu ciltte anlatır. Kaynağın ikinci ve üçüncü ciltleri İstanbul Topkapı kütüphanesinde muhafıza edilir. Eserin II. ve III. cildinde ise Hz. Osman'ın devrinin sonundan Halife Mustain'in devrinin sonuna dek cereyan eden hadiseleri konu edinmiştir. Kitapta Slavyanlar hakkında bilgi veren kısımları Zeki Velidi Togan neşretmiştir. İbn A'sem el-Kûfi'nin "Kitâbu'l Fütûh" adlı eseri bizim yaptığımız çalışma ile ilgili kayda değer bilgiler aktarır. Zira eser Arapların Güney Kafkasyaya yönelik yaptığı ilk seferler hakkında bilgi verirken diğer eserlerden farklı konulara değinir. Biz eserde daha çok Abbâsîlerin Kafkasyaya yönelik uyguladığı siyasi politikalar ve yaptığı askeri seferleri konu eden kısımlar üzerinde durduk. Çalışmamızda bu kaynağın Kafkasya ile ilgili kısımlarını

⁴ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarda Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s.139-172.

Azerbaycanlı ünlütarihçi Ziya Bünyadov tarafından derlenip, Azericeye çevrilen bölümlerinden faydalandık.⁵

Çalışmamız içerisinde, Güney Kafkasya bölgesinin tarihi coğrafyasını incelemeyi amaç edindik. Dolayısıyla bütün yönümüzü askeri ve siyasi politikalara çevirmiş olsaydık bu sefer bölgenin coğrafi yapısı, sosyal ve iktisadi hayatını ihmal etmiş olurduk. Bu yüzden çalışmamızda en çok üzerinde durduğumuz konulardan biri de bölgenin coğrafi durumunu izah etmektir. Bu hedef doğrultusunda, çalışmamızda dönemin İslâm coğrafyacıları tarafından kaleme alınmış olan kaynaklardan faydalandık. İbnü'l Fâkih, İstahrî, İbn Havkal, İbn Hurdâzbih, Makdisî,gibi coğrafyacılar sayesinde ülkeler ve şehirlerarasındaki yolların durumunu ve mesafelerini, iklimlerini, fiziki yapılarını, şehirlerin mimari yapısını, hangi kasaba ve şehirde ne tür sebze ve meyvelerin yetiştirildiğini, hangi ürünün çok rağbet gördüğünü, halkın geçim kaynağının neye dayalı olduğunu, yetiştirilen hayvan türleri ve tarım faaliyetleri gibi birçok şeye değinmiş olduk.

İstahrî'nin (ö. 346/957) Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik, Kudâme b. Ca'fer'in Kitâbü'l Harâc,⁶ İbn Havkal'ın (380/990) Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik,⁷ El-Ya'kûbî'nin Kîtabûl-Büldân,⁸ İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik⁹ gibi ve dahadiğer birkaç İslâm coğrafyacısının eserini derleyip çeviren bilim insanı Yusuf Ziya Yörükân'ın, “*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*” isimli kitabından faydalandık. Bu eserin, İstanbul Mart–2004 yılında Gelenek yayınevindençıkkan Baskısından faydalandık.

⁵ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s. 9–70.

⁶ İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.195–209.

⁷ İbn Havkal, **Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.55–193.

⁸ El-Ya'kûbî, **Kîtabûl-Büldân**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.307–353.

⁹ İbn Hurdâzbih, **Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.355–385.

II.II. Ermeni Kaynakları

P'awstos Buzandac'i: History of the Armenians

Pavstos Buzand hakkında söylenmiş çeşitli rivayetler olmakla beraber onu genel itibariyle V. yüzyıl Ermeniye tarihçisi olarak bilmekteyiz. Dolayısıyla Ermeniye bölgesinde yaşanan önemli hadiseleri “Ermeniye Tarihi” isimli eserinde kaleme almıştır. Dünya tarihine kazandırmış olduğu bu eseri ilk iki bölümü kayıp olmakla birlikte velhasıl altı bölümden oluşur. P'awstos eserinde olay arasında neden sonuç ilişkisini çok iyi kuran bir yazardır. Ermeniye’de monarşinin hâkim olduğu dönemde feodal beylerin mücadelesini gözler önüne serer. Çalışmamızda, Abbâsîlerden önce Ermeniye bölgesinin siyasi tarihini anlatırken en çok başvurduğumuz kaynaklardan bir tanesidir. Tarihçiler ve filologlar için çok önem arz eden bu eserin Robert Bedrosian tarafından İngilizceye çevrilmiş baskısından faydalandık.¹⁰

Ghazar P'arpec'i: History of Armenians

Sasani İmparatorluğu ile Ermeni derebeylerin arasında yaşanan askeri ve siyasi ilişkiyi anlatan bu eserin beşinci yüzyılın son evresinde ya da altıncı yüzyılın başlarında yazıldığı söylenir. Ghazar’ın, Mamıkonyan hanedanlığıyla olan yakınlığıyla bilinir. Kaleme aldığı eser üç ayrı kitaptan meydana gelir. İlk kitap Ermeniye bölgesinin (387 yılında) Bizans ile Sasani İmparatorluğu arasında taksim edilme sürecini ve alfabenin Ermenistan’da kabul edilmesini anlatır. II. kitapta ise Vahan Mamıkonyan’ın liderliğinde İran egemenliğine karşı yapılan başkaldırısı anlatılır. Tarihçi Ghazar III. kitapta ise yine Vartan’ın erkek yeğeni olan Mamıkonya’nın Sasaniilere karşı geliştirdiği politikasından bahseder. Biz, eserin Robert Bedrosian tarafından tercüme edilen baskısından yararlandık.¹¹

¹⁰ P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985, Erişim Tarihi: 20.05.2017 (<http://www.robertbedrosian.com>).

¹¹ Ghazar Pa'arpec'i', **History of Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985, Erişim Tarihi: 20.05.2017 (<http://www.robertbedrosian.com>).

Ghewond: Ghewond's History

Ermeni tarihinin 8. yüzyıl yazarı olan Ghewond'un hayatı hakkında hemen hemen hiç bir şey bilinmiyor. Ghewond'un eseri 632 ile 780 yılları arasında meydana gelen olayları kapsar. Ghewond kendi kitabında 7. Yüzyılın ortalarında Arapların Ermeniyeye'deki faaliyetlerinden bahseder. Eser, Hazar, Bizans ve Müslüman Araplar üçgeninde yaşanan savaşlar hakkında önemli malumatlar verir. İlk üç Halife hariç, Halifeleri ve hâkimiyet dönemlerini doğru bir şekilde listeler. Eserde ayrıca Arapların Kafkasya bölgesine yerleşmesini ve burada uygulamış olduğu yeni vergi sisteminden bahseder. Açıkçası Ghewond kitabında Ermenistan, Doğu İberia/Gürcistan ve Atropatkan/Azərbaycan'ı kapsayan yeni bir idari yapılanmayı anlatır. Ayrıca Bagraduni hanedanlığının ateşli bir destekçisi olan Ghewond Müslüman Araplar tarafından bölgeye atanan vali ve adlarını doğru bir şekilde listelemiştir.¹²

Sebeos: Sebeos' History

Sebeos'un Tarihi, VI. ve VII. yüzyılın Ortaçağ dünyasında, Ermenistan ile ilgili özel bilgiler sunan bir eserdir. Bu dönem, İran ve Bizans'ın Ermeniyeye toprakları için amansız mücadele ettiği bir döneme tekabül eder. Sebeos, Ermeniyeye topraklarında hüküm süren ve önemli bir gücü elinde bulunduran, Ermeni lordları ve rahiplerin bölge siyaseti üzerinde olan etkileri ve bölgede Bizans, Sasani ve Arap çekişmesini kendinden sonraki kuşaklara aktarmayı başarmıştır. Bizans'ın İmparatorluk tahtında oturan Maurice (582–602), Theodosius (590–602), Phocas (602–610), Heraklios (610–641) ve II. Constans'ın (641–668) İranlılarla olan ilişkilerine değinmiştir. Bizans ve Sasaniler arasında yaşanan savaşları anlatırken, Sasani şahları Peroz (459–484), Valgaş (484–488), Kavad (488–496), Hüsrev (498–531), Anurşirvan (531–579), Hürmüz IV (579–90), II Hüsrev Aparvez (590;591–628) II Kavad, Sahrbaraz (628), Ardeşir (628–629), kraliçe Boran (630–631) ve III

¹²Ghewond, **Ghewond's History**, (trans. Robert Bedrosian), Long Branch-New Jersey, 2006.

II.III. Gürcü Kaynakları

Marie Félicité Brosset: Gürcistan Tarihi

Gürcistan, tarihin ilk devirlerinden itibaren Azerbaycan ve Ermenistan ile hemen hemen aynı kaderi yaşamıştır. Bu toprak parçası üzerinde yaşamış olan halklar tıpkı Ermeniyeye ve Azerbaycan'da yaşayan toplumlar gibi çoğu kez aynı dönemlerde İran, Rum, Arap ve Türklerle siyasi, askeri ve diğer konularda münasebetleri olmuştur. Gürcistan, Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsadığı için bu sahanın Müslüman Araplarla olan ilişkisini araştırmak bizim çalışmamız açısından zaruri olmuştur. Brosset'nin Fransızca yazdığı "Gürcistan Tarihi"¹³ isimli eseri, bu coğrafyada yaşayan insanların tarihini konu alır. Kaynakta, İberia'nın Eskiçağ döneminden, XIX. yüzyılın başına kadar devam eden Gürcistan'ın genel tarihinden bahseder. Çalışmamızda başvurduğumuz bu bilgi hazinesi, ayrıca Bizans İmparatoru Herakleios tarafından Arran ve Ermeniyeye'nin istilaya uğraması ve Ermeni illeri gelenlerinin Müslüman Araplarla olan ilişkilerine de değinir.

II.IV. Konu İle İlgili Araştırmalar

Abbaskulu Ağa Bakıhanov "Gülüstan-i İrem"

Azerbaycanlı bilim insanlarından Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Azerbaycan ve Dağıstan tarihi ile ilgili yazmış olduğu **Gülüstan-i İrem**¹⁴ adlı eseri bizim çalışmamıza önemli bir katkısı oldu. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Gülüstan-i İrem adlı eseri beş bölüm ve bir sonuç bölümü olmak üzere toplam altı kısımdan oluşur. Birinci bölüm İslâm Devleti'nin doğuşundan, Arap ordularının Şirvan ve Dağıstan'a geldiği zamânâ kadar geçen süreyi anlatır. İkinci bölüm Müslüman Arap ordularının bölgeye gelişinden, Moğolların bölgeyi istila etmesine kadar olan dönemi ele alır. Üçüncü bölüm Moğol istilasından, Safevilerin zuhuruna kadar geçen dönemi, dördüncü bölüm, Safevilerin zuhurundan Nadir Şah'ın vefatına kadar, beşinci bölüm ise Nadir Şah'ın ölümünden "Gülüstan" denilen yerde Rusya ve İran arasında yapılan barış antlaşmasına kadar geçen süreyi anlatır.

¹³Marie Félicité Brosset, **Gürcistan Tarihi**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, ss.472.

¹⁴A.Bakıhanov, **Gülüstani-İrem**, (Ed. A. Asadzade), Berpa Yayınları, Bakü 2010, ss.302.

V.Minorsky “A History of Sharvan and Darband in the 10 th - 11 th Centuries”

V.Minorsky tarafından kaleme alınan bu eser, aslında yazarı belli olmayan “*Derbent-name*” ya da “*Tarihü'l Bâb Ve'l Elbâb*” kaynağının aynısıdır. Ancak Minorsky bazı açıklamalar ve kendi ilavelerini ekleyerek, Arapça tercümesiyle beraber yeniden yayınladı. Bu eser daha önce de Azerbaycanlı ilim adamı Mirza Kazım Bek tarafından Azericeye çevrilerek 1879 yılında Bakü’de yayınlanmıştı. Biz bu eserin daha çok 1851 yılında “*Derbend-Nâme*” ya da “*The History of Derbend*”¹⁵ olarak İngilizceye çevrilmiş olan baskısından faydalandık. Bu eser Müslüman Araplar tarafından, Dağıstan sınırları içerisinde yer alan Derbend şehrine yönelik yapılan askeri seferler hakkında bilgi verir. Bu nedenle çalışmamız için yardımcı bir kaynak teşkil etmiştir.

Ziya Bünyadov: Azerbaycan VII-IX Asırlarda

Ziya Bünyadov, monografi, yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerden faydalanarak Azerbaycan’ın VII. ve IX. yüzyılda, karanlıkta kalmış olan tarihini aydınlatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Bünyadov yaptığı çalışma sonucunda Azerbaycan’ın siyasi, iktisadi, askeri, sosyal ve dini gibi yönleri ile ilgili birçok malumata ulaşmıştır. Eser bu yönüyle Azerbaycan tarihinin en önemli kaynaklarından biri olma özelliğini kazanmıştır. Nitekim eser günümüzde Kafkasya tarihini çalışmak isteyen bilim insanları için aydınlatıcı bir rehberdir. Çalışmamızda en çok başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.¹⁶

Movses Kalankatlı: Albania (Arran) Tarihi

Movses Kalankatlı, Güney Kafkasya’nın en görkemli bölgelerinden biri olan Albania’nın Kalankatuk kentinde doğdu. O’nun “*Albania Tarihi*” adlı eseri üç kısımdan meydana gelir. Bazı Bilim adamlarına göre ikinci ve üçüncü kitaplar X. yy’da yazılmıştır; ancak bunun hakkında henüz hala kesin bir bilgi söz konusu değildir. Eser, ilk olarak Alban (Arran) dilinde yazılmış ve daha sonra ise eski

¹⁵ V. Minorsky, **A History of Sharvan and Darband in the 10 th - 11 th Centuries**, W. Heffer & Sons Yayınevi, Cambridge 1958, ss. 187.

¹⁶ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, (Çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade), Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007, ss. 489.

Ermeniceye çevrilmiştir. “*Albania Tarihi*” isimli toplam üç kitaptan oluşan bu eser, en kadim zamandan X. yüzyıla dek Albania’nın siyasi hayatını, sosyo-iktisadi boyutunu ve içtimai durumunu ele alır. Eser ayrıca Mihrani ailesinin Albania’da siyasi bir güç haline geldiğini anlatır; bunun yanı sıra, Arapların bölgeye gelişlerini, Alban halkının Hazarla olan ilişkisini, Bizans ve Sasani Devleti’nin Albania’ya karşı uygulamış olduğu politikaların neler olduğundan bahseder. Ayrıca Albania halkının Hristiyanlığı kabul edişini konu edinir.

Arapların ilk kez Kafkasya’ya geldikleri vakit, bir Albania beyinin oğlu Cavanşir’in, Müslüman Araplarla olan savaşını da yazmıştır. Movses Kalankatlı bu eserinde Albania tarihinin X. yüzyıla kadarki olaylarını ele almışken; Gence kentinde doğan ve hayatının tamamını bu şehirde geçirmiş olan Muhtar Koş (Mxitar Qoş) ise Albania tarihinin XI. ve XII. yüzyıllarda yaşanan hadiseleri kaleme almıştır. Muhtar Koş’un “*Albania Salnamesi*” çalışması, Ziya Bünyadov tarafından 1960 yılında Azerbaycan diline çevrildi. “*Albania Salnamesi*” çalışması, 1960 yılında neşr edilen “*Albania Tarihi*” kitabının arkasına eklenerek basıldı. “*Albania Tarihi*” isimli bu kitap, çalışmamızda Bizans ve Sasanilerin Kafkasya’daki faaliyetlerini, Hazarların Kafkasya’ya yönelik akınlarını ve Müslüman Arapların bölgeye gelişlerini aktarmaya çalışırken en çok başvurduğumuz eserlerden bir tanesi olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA'NIN GENEL TARİHİ

1.1. Kafkasya Adının Menşei

Kafkas veya Kafkasya adı ilk defa Yunan tragedya şairi Eschylus'un M. Ö. 490'da yazdığı "*Zincire Vurulmuş Prometheus (Zevk ve Eğlence)*" isimli eserinde anılan Kavkasos Dağ'ı deyiminde karşımıza çıkar.¹⁷ Ayrıca Kafkas deyimi, günümüzde Karadeniz ile Kuban ırmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminde yaşayan Adigelerin milli adı olarak kullanılmıştır. Bu deyim eski Yunanca yerli efsanelerden destanî Gürcü tarihi, M.S. 430 yılında Gürcü alfabesine çevrilerek yazılmış olan **Kartlis -- Çkhovrevba'da** geçmektedir. Dağıstan halkının yerlilerinden olan Lezgilerin batı komşuları da bu adla anılmaktadırlar.¹⁸ Ayrıca M.Ö 479 yılından itibaren Kafkasya için "*Kaslar'ın Dağ'ı*" terimi kullanmışlardır.¹⁹

Yunan mitolojisine göre ateş ve maden ilk defa, Kaukasos adını verdikleri, bu coğrafyada kullanılmıştır. Dahası, Kaukasos adı Latinceye Caucasus olarak geçmiş ve hemen akabinde bu isim öteki Avrupa dillerince de benimsenmiştir. Diğer taraftan, Güney Kafkasya'nın hemen hemen tamamını gezen bazı Ortaçağ Arap coğrafyacıları da Kafkasya'ya "*Cebelü'l Elsan/Diller Dağ'ı*" adını vermişler.²⁰

1.2. Kafkasya'nın Coğrafi Yapısı ve Sınırları

Kafkasya, Asya ile Avrupa kıtasını birbirinden ayıran ve Avrupa'nın güney-doğusu ile Asya'nın kuzey-batısı arasında kalan geniş bir coğrafi alandır. Nitekim Karadeniz, Azak ve Hazar Denizi arasında kalan ve genelde dağlık olan bu saha, Jeopolitik konumunun vermiş olduğu avantajı sayesinde tarihin ilk devirlerinden itibaren, birçok kavmin ilgisini çekmiştir. Kafkasya'nın coğrafi sınırları; Taman Yarımadası'ndan (Karadeniz kıyısında) başlayıp, Hazar Deniz'i kıyısındaki Apşeron Burnu'na (bugünkü Azerbaycan'ı başkenti olan Bakü'nün doğusu) kadar uzanır; kısacası Hazar Denizi ile Karadeniz arasında kalan bölge Kafkasya olarak

¹⁷ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s.13; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Birinci Baskı, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.39.

¹⁸ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Birinci baskı, Çizgi Yayınevi, Konya 2000, s.39.

¹⁹ Ramazan Özey, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996, s. 42.

²⁰ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, S.40; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.15-19.

adlandırılır. Kafkas Dağları'nın kuzey bölümüne Kuzey Kafkasya güney bölümüne de Güney Kafkasya denir.²¹

Her daim aynı anda birçok farklı ulusa beşiklik etmiş olan ve önemli geçiş güzergâhları üzerinde olan bu kadim topraklar; sıradağlar, vadiler, ırmaklar, göller ve platolardan oluşmaktadır. Bundan dolayı bölge Topografik bakımdan çok farklı özellikler gösterir.²²

Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas dağları yaklaşık 1200 km. uzunluğunda ve 110 -180 km. genişliğindedir; en yüksek zirveleri orta kesimdeki Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) doruklarıdır. Daryal (Bâbu'l-Lan) ve Derbent (Bâbu'l Ebbab) adındaki iki önemli geçit Büyük Kafkas Dağlarını güney ve kuzey yönünde aşar.²³

Kafkasya'nın güneyinde, yüksekliği 4000 metreyi geçmeyen Küçük Kafkas dağları arasında; küçük ovalar, geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Transkafkasya'nın batı tarafına düşen Kolhi havzasıyla, doğusunda yer alan Kura ve Aras havzaları, tarım için oldukça verimli arazilere sahiptir.²⁴

Kafkasya'nın en önemli nehirleri arasında;suunu Azak Denizi'ne boşaltan Kuban Nehri ile Hazar'a dökülen Terek, Kuma ve Sulak Nehirleri yer alır. Bunun yanı sıra Türkiye sınırları içerisinde uzunluğu 189 km. kadar olan, kaynağını Allahuekber Dağlarından alıp, Güney Kafkasya'ya doğru akan ve en son yine HazarDenizi'ne dökülen, Kura Nehri de Kafkasya halkı için hayati öneme sahiptir.²⁵

Kafkasya sahasımükemmel doğal setlerle çevrilmiş olduğundan dolayı burayı aşmak tarih boyunca hep imkânsızlığını korumuştur. Nitekim bunu denemeye çalışan güçler de hep yenilmeye mahkûm olmuşlardır. Belki bu coğrafyayı koruyan orduların askerlerini yenmek kolay olabilirdi; ancak coğrafyanın fiziki şartlarıyla başa çıkmak olanaksızdı.Arap²⁶ fetihleri, Kafkasya'nın bu zorlu coğrafi ve iklim koşullarından dolayı günümüzde Dağıstan Özerk Bölgesi'nin sınırları içinde yer alan

²¹ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s.4; Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yayınları, Ankara 1961, s. 1 6.

²² Selda Kılıç,“Kafkasya'ya Dair (1916–1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt: 34, sayı: 58, Ankara 2015, s.689.

²³ Davut Dursun, “Kafkasya”, **TDV İA**, cilt: XXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 157.

²⁴ Davut Dursun, “Kafkasya”, s.157.

²⁵ Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, (Birinci Baskı), Kafder Yayınevi, Ankara 1995, s. 45.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, **TDV İA**, Cilt:3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.272–276.

Derbent şehrine kadar ancak uzanabilmişti. Binaenaleyh bu çalışmada üzerinde durulması gereken asıl coğrafi alan Güney Kafkasya Bölgesi olacaktır.

Ermeniye ve Arrân (Karabağ), Kafkas Dağları'nın cenubunda (Güney Kafkasya/Transkafkasya) yer alan iki ayrı bölgedir; ancak Arap Coğrafyacıları kendi eserlerinde bu bölgeleri tanımlarken Ermeniye, Arrân, Gürcistan'ın büyük bir bölümü ve Azerbaycan'ı tek iklim (bir bölge) olarak görmüşlerdir. Diğer bir deyişle Arap müellifler Azerbaycan, Arran ve Ermenistan'ın tamamına Gürcistan'ın da büyük bir bölümünü dâhil ederek; hemen hemen bütün Güney Kafkasya'ya "Ermeniye" demişlerdir; ancak bu sınırlar tarihi süreçlerde zaman zaman değişikliğe uğradığı biliniyor. Bilhassa Müslüman Araplar bölgede hâkimiyet kurdukları dönemde, savaş meydanında sergilemiş oldukları becerileri idari yapılanmada o kadar iyi gösteremediler. Nitekim Onlar Kafkasya'da Bizans ve Sasanilerin idari sistemini uygulamışlardır. Bu bağlamda, ilk başlarda Azerbaycan, Arrân, Gürcistan'ın bir bölümü ve Ermenistan dördüncü eyalet sınırları dâhilindeyken; sonraki süreçlerde idari yapıda yaşanan değişiklikler sonucu Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân (Karabağ), el-Cezire eyaletinin idari sisteminin içine dâhil edildi.²⁷

Zeki Velidi Togan, Azerbaycan'ın tarihi hakkında "Azerbaycan" isimli makalesinde; Araplar Azerbaycan, Ermeniye, Arran ve Şirvan'ı zaman zaman bir valinin idaresinde birleştirdiğini ve hal böyle olunca da bütün bu bölge için bazen Ermeniye bazen de Azerbaycan ismi kullanıldığını söyler.²⁸

El- Belâzurî'nin verdiği malumata göre; Ermeniye dört bölgeden oluşurdu, buna göre: "**Dördüncü Ermeniye; Şimsat, Kalikalâ (Erzurum), Hılât (Ahlât), Erciş ve Bâcüneys'dir. Üçüncü Ermeniye; el-Büsfürrecan, Debil, Siractayr ve Bağrevand'dan oluşur. İkinci Ermeniyesadece Cürzan'ı (Gürcistan) içine alır. Birinci Ermeniye ise es-Sîsecan ile Erran vilayetlerinden meydana gelir.**"

El-Belâzurî, Ermeniye'nin idari birimleri ile ilgili aktardığı bir başka rivayete göre;

²⁷Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre Ermeniye Ve Arrân Tarihi Coğrafyası", **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 11/1 Winter, Ankara 2016, ss. 89–108.

²⁸Zeki Velidi Togan "Azerbaycan", **İslâm Ansiklopedisi**, M.E. B Yayınları, cilt: 2, İstanbul 1979, s. 91–118.

“Sadece Şimsat **dördüncü Ermeniye** iken Kalikalâ, Hulât, Erciş ve Bâcüneys **üçüncü Ermeniye** olarak değerlendirilir. Diğer taraftan el-Büsfürrecan, Debil, Siractayr ve Bağrevand **ikinci Ermeniye**; Sisecan, Erran ve Teflis (Tiflis) şehirleri de **birinci Ermeniye** olarak bilinirdi.”²⁹

Müslüman Arap Coğrafyacısı İbn Havkal, Azerbaycan, Ran ve Ermeniye'nin bir elden yönetildiği ve tek bir ad altında birleştirildiğini açıklar. Ülkenin güney-doğusunda; Cibal, Deylem ve Hazar Denizi, batısında; Ermen, Lan sınırı ve El-Cezire'nin bir kısmı, kuzey yönünde Kafkas dağları, güney tarafından ise Irak ve Cezire ile sınır olduğunu açıklar.³⁰

Y.Bedirhan, Arap coğrafyacı İdrisi'nin Kafkas coğrafyası için “Hazar Ülkesi” tabiri kullanıldığını aktarır.³¹ Nitekim İdrisi'nin, Hazar ülkesinin sınırlarını Dihistan, Arran, Deylem, Azerbaycan, Mukan, Babü'l Ebvab'ı da dâhil ederek Karadeniz'in kıyılarına dayandığını aktarır.³²

1.3. Kafkasya'nın Ticari Durumu

Kafkasya tarihin ilk devirlerinden günümüze dek birçok farklı medeniyete, dini inançlara ve değişik kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Birçok insan kavmi, bu toprakları kendine mesken tutarken; birçoğu da ticari ve göç güzergâhı gibi diğer çeşitli nedenler için kullanmıştır. Bahsi geçen bu coğrafya, bereketli topraklara sahip olmasının yanı sıra, Aras ve Kür nehirlerinin vermiş olduğu avantaj onu daha da cazibeli bir yer olmasına katkı sağladı. Kafkasya, Asya ile Avrupa kıtası arasında yer alan önemli bir kavşak olduğu için bu yönüyle tarih boyunca birçok uygarlığın iştahını kabartmıştır. Bilhassa, hem Kuzey İpek Yolu hem de Kuzey Kafkasya ötesinde yaşayan halklarla bağlantıyı sağlayan Kürk Yolu gibi önemli tarihi ticaret yolları üzerinde yer alır.³³

²⁹ Belâzürî, *Fütühu'l Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), II. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 278.

³⁰ İbn Havkal, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.55–193.

³¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.42–43.

³² El-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart 2004, s. 324–325;

³³ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s.47–56.

Güney Kafkasya'nın önemli bir parçasını oluşturan Azerbaycan, Ortaçağ boyunca, doğal kaynakları ve coğrafi koşulları bakımından birbirinden farklı birçok şehre sahipti. Nitekim bu şehirlerde mali değeri ve kalitesi yüksek birçok değişik ürün yetişirdi. Kafkasya, tarım ve hayvancılık sahası olduğu için dönemin siyasi güçlerinin ilgisini her zaman çekmiş ve her zaman dış güçlerin hedefi olmuştur.³⁴

Ortaçağ'da Azerbaycan'dan birkaç önemli transit yol geçirdi. Özellikle belirtmek gerekir ki, Hazar Denizi'nin batı sahilleri doğrultusunda uzanan güzergâh çok işlekti. Bahsi edilen yol Azerbaycan'ı da içine alarak, Güney Kafkasya'yı gerek Orta Doğu'nun merkeziyle; gerekse de Kuzey Kafkasya'daki bölgelerle birleştiren bir yoldu. Tarım, hayvancılık ve çeşitli sanat alanların gelişmesi ve büyümesi ile beraber konu edinen güzergâhlar sayesinde malların üretimi ve satılmasına olumlu bir katkı sağladı. Malların bir kısmı üreticilerin kendileri tarafından satılırken, diğer bir kısmı da üretici ile tüketici arasında arabuluculuk yapan veya kar amaçlı hizmet eden tüccarlar tarafından satılırdı. Azerbaycan ve Güney Dağıstan'daki arkeolojik kazılar sırasında keşfedilen çok sayıda ticari malzeme, ticaretin ne denli geliştiğini teyit etmektedir.³⁵

Arran (Karabağ) topraklarında tarım ve hayvancılık halkın en önemli geçim kaynağıydı. Nitekim buradatarımın gelişmesine katkı sağlayan bir sulama sistemi geliştirilmişti. Böylece Güney Kafkasya'nın önemli bir alanını kapsayan Arran bölgesinde, verimli topraklar ve sulama sisteminin katkısı sonucu tahıl, sebze ve meyve gibi ürünlerin elde edilmesi artmıştı. Ayrıca bu coğrafyada yaşayan çiftçilerin uğraştığı diğer bir alan pamuk sektörü olmuştur. Pamuktan; halı, hazır giyim, dokuma, döşek ve yastık gibi insanların günlük ihtiyacını karşılayan yaşam malzemesi elde edilmesi, yeni bir ticari sektörün doğmasına vesile oldu.³⁶

Kafkasya'da Sasani egemenliği altında, en kötü koşullarda yaşayan ve en zahmetli işleri yapanlar, vergi vermekle yükümlü olan sınıftı. Bu sınıf demircilerden, toprak eken çiftçilerden, esnaflardan ve ticaretle uğraşan kimselerden oluşuyordu.

³⁴İlyas Babayev, "III-VII. Asırlarda Azerbaycan'ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize", (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.42.

³⁵İlyas Babayev, "III-VII. Asırlarda Azerbaycan'ın Şimalında-Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize", (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.42.

³⁶Abbas Gurbanov, **Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s. 38–39.

Kasımova'nın Ortaçağ Fars kaynaklarının aktardığı bilgilere göre; “demirden balta yapan demircilere ahangar, kılıç ve hançer yapanlara çelengâr, çörek ve ekmek pişirenlere nanbag denirdi. Ermeniyeye, Karabağ ve Azerbaycan'da iki tür grup kuyumcu vardı. Bu gruptan biri tabak gibi büyük araç gereçler yaparken diğeri ise küpe, bilezik, yüzük, kolye gibi küçük şeyler yapardı. Bu mesleklerin yanı sıra bir de inşaat yapımıyla uğraşan ustalar vardı. Azerbaycan'da, eğer ki bir kişi ev yapmak isterse işten anlayan üç usta bulmak zorundaydı. Bunlardan biri evin iskelesini kurabilecek, diğeri çatıdan anlayacak, üçüncüsüyse evin duvarlarını çok iyi yapabilecek yeteneğe sahip olmalıydı.”³⁷

Sasani İmparatorluğunun merkezi, İran şahları tarafından doğrudan yönetilirken merkezden uzak eyaletler ise merzûbanların denetimine verilmişti. Bu sistem Güney Kafkasya'nın hemen hemen tamamında uygulanırdı. Böylelikle Sasani imparatorluğuna bağlı görev yapan merzûbanlar, Güney Kafkasya'nın askeri, siyasi, idari ve iktisadi işlerinden sorumlu en üst kademede bulunan görevlilerdi. Dolayısıyla hukuki işler, arazi alımı ve işleyişi, vergi sistemi vb. gibi usuller neredeyse imparatorluğun her yerinde aynı sistemle işliyordu. Fakat Karabağ (Arran), Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi bölgelerin kendilerine özgü bir ekonomik sistemlerinin de olduğunu unutmamak gerek. Zira Karabağ (Arran) ve oraya komşu olan vilayetlerde, Hıristiyan kilisesinin etkisi yoğundu. Bu nedenden dolayı olmalıdır ki Ermeniyeye, Gürcistan, Karabağ ve Azerbaycan'ın ekonomik sistemi İran'ın merkezinden farklıydı.³⁸

İstahrî'nin verdiği malumata göre Ermeniyeye, Azerbaycan ve Ran, tek bir iklimdi.³⁹ Müellifin burada söylemek istediği asıl şey, diğeri bir deyişle aslında buraların tamamı bir çatı altında birleştirilip, aynı sistemle yönetilmiş olduğudur. Azerbaycan'ın sınırları içerisinde yer alan Erdebil⁴⁰ çok zengin ve bereketli

³⁷Sara Kasımova, “III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan'ın Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.70–78.

³⁸Sara Kasımova, “III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan'ın Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi”, **Azerbaycan Tarihi**, s. 70–78; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, (Çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade), Şark-Garb Yayınları, Bakü 200, s.78.

³⁹İstahrî, **Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler**, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s. 203.

⁴⁰Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, **TDV İA**, Birinci Basım, Cilt:11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 276.

topraklara sahipti. Şehir çok güzel kuyulara sahip olmasının yanı sıra, bol miktarda üretimin sağlandığı geniş tarım arazilere sahipti. Hayat şartları diğer yerlere göre oldukça ucuz olan Erdebil’de 50 ekmek bir dirheme ve bir buçuk kilo et de yine bir dirheme satılırdı. Ayrıca bal, tereyağı, helva, ceviz, kuru üzüm ve buna benzer birçok ürün, bedava denecek kadar ucuz satılırdı.⁴¹ Azerbaycan’ın Versan şehri Mervan b.Muhammed tarafından alınarak Arap idari sistemine dâhil edildi. Araplar daha sonra burayı surlarla çevirerek tarımsal bir alana dönüştürmüştü.⁴² Beylekan’ın nüfusu birçok şehre göre daha kalabalıktı; ayrıca çarşı ve pazarları da hem çoktu hem de büyüklerdi. Alışverişin oldukça yoğun olduğu bu şehirde hanlar ve kervansaraylar da buna paralel olarak artmıştı. Nitekim şehre dışarıdan gelen tüccarlar ve misafirler bu yapılarda konaklardı.⁴³

İbn Havkal’ın verdiği malumata göre Kuzey Azerbaycan’ın en büyük şehri olan Erdebil’den sonra Merağa gelir.Arap coğrafyacı Havkal, buranın son derece süslü bir şehir olduğunu söyleyerek bu şehirle ilgili sözlerini şu şekilde sürdürür: Erdebil; güzel bahçeleri, soğuk akan nehirleri, tadı güzel olan yemişleri, bol ekinleri ve çayı çok fazla olan köyleri, izdehri olarak adlandırılan çok lezzetli karpuzları var olan bir şehirdir.⁴⁴ Bir başka Arap coğrafyacısı Kûdame b. Ca’fer, Güney Kafkasya ile ilgili birçok değerli malumat aktarmıştır; örneğin bu değerli bilim adamı eserinde, Berzea’nın, Ran ülkesinin baş şehri olduğunu ve buranın bir kasaba olmasına rağmen yıllık ortalama hâsılatı dört milyon dirhemi geçtiğini söylemiştir. Zira Berzea kapılarından olan Babü’l- Ekrad’ın önünde “*Kürkey*” adında bir pazar kurulurdu ve bu pazar o kadar çok büyüktü ki Kürsere olarak adlandırılan bir diğer pazara ulaşırdı. Kürkey pazarı sürekli her Pazar günü kurulurdu. Dolayısıyla çevreşehirlerden gelen halkın yanı sıra Irak’tan bile bu pazara gelipalış-veriş yapanlar vardı. Berzea halkının bu ünlü pazarlarının yanı sıra ibadetlerini gerçekleştirmek için çok güzel bir de

⁴¹Bayram Arif Köse, “10. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre Ermeniye Ve Arrân Tarihi Coğrafyası”,p. 96.

⁴² İbn Fakîh, **Muhtasarı Kitâbü’l Büldâni**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s. 244.

⁴³ İstahrî, **Kitâbü’l- Mesâlik Ve’l- Memâlik**, 203–209; İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l- Memâlik**, s. 86–109.

⁴⁴ İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 86–109.

camisi vardı. Bu caminin etrafında hanlar, çarşılar ve hamamlardan oluşan yapılar mevcuttu.⁴⁵

İbn Havkal, Berza şehrine yakın Lesûb kasabasından getirilen bir incir türünün diğer bütün incirlere tercih edildiğini aktarır. Ayrıca Havkal, yine bu yörede üretilen ipeğin kuzey bölgelere satıldığını ve sebze-meyve gibi ürünlerin de Fars ve Huzistan gibi birçok merkeze büyük bir ölçüde ihraç edildiğini izah eder. Tarımsal ürünlerin yanı sıra deniz ürünleri de Güney Kafkasya halkının hayatında önemli bir yer tutar. Nitekim Kür nehrinde “*sermahi*” denilen çok lezzetli balık türü vardı. Öyle ki bu balık Erdebil, Rey ve Irak taraflarına götürülüp satılırdı.⁴⁶

Bâbü’l Ebvâb, Hazar Denizi’nin kıyısında kurulan ve stratejik bir konuma sahip önemli bir şehirdi. Şehrin orta kısmında gemilerin demirlenmesi için bir iskele yapılmıştı; ayrıca şehrin etrafı çok sağlam yapılmış hisarlarla çevrilidir. Bu şehirde keten elbise üretilir ve üretimi yapılan bu elbiseler diğer bölgelere satılırdı. Nitekim Azerbaycan, Ermeniyeye ve Ran’da keten elbiseler yoktu. Bu yüzden onlar bu ihtiyacını Bâbü’l Ebvâb’da üretilen keten mallardan karşılardı. Erdebil’e göre ekinleri daha çok olan bu memlekete, çok sayıda köle getirilip satılırdı.⁴⁷

Günümüzde halen ismini koruyan Tiflis⁴⁸ şehri, Bâbü’l Ebvâb’a göre daha küçük bir yerleşim yeri idi. İçinde yaşayan insanların hayat koşulları oldukça iyi olan bu şehrin üç kapısı vardı. Kür nehri üzerinde kurulmuş olan bu şehirde ürün fiyatları oldukça ucuzdu. Nitekim bir kişi 20 ritıldan fazla olan bir balı sadece bir dirheme satın alabiliyordu.⁴⁹

İbn Havkal Ermeniyeye’nin merkezi Debil olduğunu söyler. Debil şehrinin halkı, tiftikten ve yünden yastık, yatak ve minder gibi oldukça kullanışlı mallar yaparlardı. Ayrıca bu insanlar, kırmızı boyanmış kumaşlar üretirlerdi ki; Kırmızı tiftik ve yünlerin boyaması için kullanılan kırmızı renkli bir boya çeşidiydi.

⁴⁵ Kûdame b. Ca’fer, **Kitâbü’l-Harâc**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s. 228.

⁴⁶ İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 87–102; İstahrî, **Kitâbü’l- Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 204–209.

⁴⁷ İstahrî, **Kitâbü’l- Mesâlik Ve’l- Memâlik**, s.204–209; İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 87–102.

⁴⁸ Mustafa Aydın, “Tiflis”, **TDV İA**, Cilt:41, TDV Yayınları, Ankara 2012, s.150–153.

⁴⁹ İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 87–102; İstahrî, **Kitâbü’l- Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 204–209.

Kafkasya’da Versan, Berzeave Bâbü’l Ebvâb şehirleri başta olmak üzere, Hazar denizinin ortasında yer alan adaların, şehir ve kasabalarında da, kızılboya çok vardı. Bu boya Hindistan’a ihraç edilmek için önce Hazar denizi üzerinden Cürzan’a; oradan da kara yolu ile Hindistan’a gönderilirdi. Bu değerli maddenin yanı sıra,Ortaçağ dünyasında, Ermeniye Kumaşları birçok ülkede ün yapmıştı. NitekimErmeniye kumaşından yapılan döşekler, yastıklar, minderler, perdeler ve tüylü kilimler kalite bakımından, Ermeniye’den başka dünyanın hiçbir yerinde bulunmazdı.⁵⁰

İbn Fakih’in aktardığı malumata göre; Ermeniye’nin en büyük hayvanı, küçükbaş hayvanları içerisinde sınıflandırdığımız koyundu. Zira Ermeniye’nin öküzleri, köpekleri ve semer beygirleri, günümüzdeki boylarına göre oldukça küçüktü. Dişi olmayan develeri de göğüsleri yerden sürüklercesine kısa olup Türklerdeki dişi develere çok mümasildi.⁵¹

İbn Havkal daha gençken Erdebil’e yakın, Kürsere olarak adlandırılan bir şehre gider ve her aybaşında, bu şehrin merkezinde kurulan pazarlardan birine katılmıştır. Bu pazarlara bizzat gittiğini şu sözlerle aktarır: *“ben eskiden, gençken bu pazarlara yetiştim ve içine girdim. Bu pazarlarda, muhtelif memleketlerden tüccarlar yanlarında bez kumaşlar, hayvan derileri, berbahar, koku(misk yağları) ve şıra(sirke ve şarap) çeşitlerinden ticâret metaları, serrâcları ve saffarların (yani bakır tunç ve altın işçilerinin) metaları, altın ve gümüş, atlar, katırlar, eşekler, sığır ve koyun getirmişlerdi. Eğer bana bu yer ve bölgedeki çukurların, tümseklerin ve dağların yüklenmiş bulunduğu bütün ticaret metaları, Arafat’taki mevkuf yerinden daha geniştir ve benim yukarıda bu pazarda bulunduğunu saydığım çeşitlerden daha çoktur. Denilecek olursa, bu söze “evetten” başka bir sûretle mukâbele edemezdim. Her ne kadar mevkuf yeri dağlarıyla beraber Arafat’a kadar üç fersah mesâfe tutuyor ve Yemen, Mısır, Irak, Mağrib, Şam, Horasan, ahalisi arzın diğer taraflarından bunlardan eylenenlere varıncaya kadar hep burada duruyorlarsa da... Ben kendim işittim. Azerbaycân tüccarlarının seyyidi Ebû Ahmet b. Abdurrahman eŞşîzî’nin kâtibi olan Ebu’l-Feth b. Mehdî dedi ki: Macerdanlı Ebû İshak malını*

⁵⁰ İbn Havkal, **Kitâbü’l-Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 87–102; İstahrî, **Kitâbü’l- Mesâlik Ve’l-Memâlik**, s. 204–209.

⁵¹ İbn Fakih, **Muhtasarı Kitâbı’l – Buldân**, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ’da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004, s.251.

sattive yanında olan bizim malımızı getirmeden döndü.” Abdurrahman “Ne kadar sattı?” diye sordu. “ O da yüz bin baş cevabını verdi.” Bunun doğru olup olmadığını anlamak için Ebu Ahmet’ten tekrar sordum. Nihâyet dedi ki: “İsrar ediyorsun. Allah rızası için şu mevkuftan(Pazar yerinden) vazgeç, diğer pazarlarda bir milyon koyun satılır.” “ Bir milyon koyun mu satılıyor?” dedim. “evet” dedi. Şuaya b. Mihran’tan da bunun benzerini işittim. Sonra bu zâttan, bu pazar ve Yusuf b. Ebi’s- Sac’ın zamanındaki durum hakkında birtakım hikâyeler öğrendim. Bu kitabın şartlarına (içeriğine) göre burası o hikâyelerin yeri değildir. Şu anlattıklarım bu pazarın ve oradan hazır bulunan şeylerin ahvâlini göstermeye kâfidir.”⁵²

İbn Havkal’ın anlattığı bu geziden anlaşıldığı gibi; kurulan pazarlar çok büyüktür; çünkü büyük ve küçükbaş olmak üzere çok sayıda hayvan bu pazarlara getirilerek satılıyordu. Ayrıca ticari değeri yüksek olan malların satışı yine bu pazarlarda gerçekleşirdi. Pazarlar muhtemelen askeri ve siyasi mercilerin destek vermesiyle kuruluyordu; yâda esnaf teşkilatı gibi örgütlenmenin böylesine büyük organizasyonların düzenlemesinde rolleri büyüktü. Nitekim İbn Havkal’ın “*Azerbaycân tüccarlarının seyyidi Ebû Ahmet b. Abdurrahman eş-Şizî’nin kâtibi...*” diye bir cümle kurmuş olması bu yorumun doğruluğunu güçlendirmektedir.

Güney Kafkasya’da, Arap hâkimiyetinin zayıflaması sonucu yıllarca özerk bir statü altında yaşamlarını sürdüren Kafkasya halkları,kendi kaderlerini tayin ederek bağımsız devletler kurmuşlardı. Nuriyeva’nın aktardığı bilgilere göre; Kafkasya coğrafyasında Feodal devletlerin kurulması, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemiş ve hızlandırmıştı. Dolayısıyla, Azerbaycan’da buğday, arpa, çeltik, darı vb. gibi tüm tahıl türlerinin yanı sıra pamuk ve keten gibi çeşitli teknik bitkiler ve bazı bostan bitkilerinin ekiminde önemli gelişmeler sağlandı.⁵³

Güney Kafkasya’nın Şirvan ve Derbent çevresinde safran ve taval yetiştirildi. Lankaran ve Şeki⁵⁴ bölgelerindeki çiftçiler ise çeşitli pirinç türlerini ekti. Arran tereyağı bakımından zengindi ve Arran halkı, Kur Nehri'nin her iki tarafında ekinyapmak amacıyla tahıl ve pamuk tarlalarını oluşturdu. Sulama olanaklarının

⁵²İbn Havkal, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik*, s.100.

⁵³İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En kadim zamanlardan XXI. Asrın evvellerine dek)*, Ed. C. M. Mustafayev, Mütercim Yayınları, Bakü 2005, s. 76.

⁵⁴ Mahmut İsmayıl, Maya Bağirova, *Şeki Hanlığı*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1997, ss.36.

oldukça geliştirildiği bu bölgelerin tarlalarında kavun ve çeşitli sebzeler yetiştirilirdi. IX. ve XI. yüzyılda, Kafkasya’da ipekböceği yetiştiriciliği son derece gelişmişti. Sığırlar, arazilerin ekip biçilmesinde oldukça yarar sağlıyordu. Arıcılık dönemin ayrıcalıklı meslekleri arasındaydı. Nitekim bal insanların sofrasında değerli bir besin ürünüydü.⁵⁵

Ticaretin yapılabilmesi için önemli bir araç haline gelen sikkeler, Sasani şahı I. Hüsrev döneminden itibaren Azerbaycan’da darp edilmeye başlanmıştı. Arkeolojik çalışmalar Sasaniler devrine ait bütün sikkelerin nerede bastırılmış olduğuna dair maalesef tam bilgilere ulaşamamıştır. Elde edilen veriler, sadece V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren darphanelerde kesilmiş sikkelerin yerlerini gösteriyor. Sasaniler sikke bastırırken, Bizans sikkelerinin üzerinde yer alan salıp resmini kendi paralarında kullanmışlarsa da bunun benzer bir örneğini diğer devletler tarafında da yapılmış olduğu bilinen bir gerçektir. Nitekim İslâmiyet dinini benimsemiş olan Gazneli Devleti’nin sikkeleri üzerinde; Brahmanizm dinine mensup Kabil Devleti’nin sikkeleri üzerinde bulunan Siva Öküzü resminin aynısı yer alırdı.⁵⁶

Araplardan önce İranlılar, Kafkasya’da sikkelerin kesildiği yerlerin adını çoğu zaman ihtisarla, yani kısaltarak yazmıştır. Bu durum o yerlerin açıklamasını zorlaştırmıştır. Örneğin, “*Nax*”, yani Nahçıvan, “*Atra*”, yani Atropatena, “*kaza*”, yani Qazaka vb. gibi. Araplar, Güney Kafkasya’yı fethettikleri zaman daha önce buralara hükmetmiş olan Sasanilerin, darphanelerinde sikke bastırmıştır. Nitekim Berde, Dovin ve Tiflis’te Sasanilere ait darphaneler vardı. Müslüman Araplar bu şehirleri kendi egemenliğine katınca mevcut olan darphaneleri kapatmamış aksine faal bir şekilde kullanmayı sürdürmüştür. Sasaniler dönemine ait Nahçıvan ve Gilan’da üzerinde belli işaretler olan sikkelerin kesildiği bazı darphaneler bulunmuştur. VII yüzyılın başlarında Gürcistan’da darp edilen Sasani tipi sikkelerin üstünde öncelikle haç, sonra ise Gürcü yazısı kazınmış olup, hatta bu sikkelerin üstünde Gürcü padişahının ismi de yazılıdır. Ayrıca bu sikkelerin üstünde yer alan haç işareti ise daha kabarık ve sikkenin daha belirgin yerinde kazınmış olunurdu. Erken Ortaçağ döneminde Azerbaycan topraklarında Bizans paraları da geniş bir alana yayılmıştı.

⁵⁵ İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi (En kadim zamanlardan XXI. Asrın evvelerine dek)*, s.76.

⁵⁶ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara 1984, s. 127.

Nihayetinde Arapların bu bölgelere gelmesiyle beraber Sasani Devleti çökmüş; bunun yerine yeni kurulan siyasi iradenin, Müslüman Arapların, paraları kullanılmaya başlanmıştı.⁵⁷

1.4. İslâmîyetten Önce Kafkasya’da İnanç Sistemi

Güney Kafkasya coğrafyasında yaşayan halklar İslâmîyet’le tanışmadan önce, dini inançları bölgede varlık gösteren siyasi iradeye (Sasani, Bizans ve Türkler) göre şekillenmişti. Sasaniler Zerdüştlüğü, Bizanslılar Hıristiyanlığı ve Türkler de tek tanrıya dayanan gök tanrı inancını benimsemişti. Böylece bölgede yaşayan insanlar, özellikle Sasaniler ve Bizanslılar tarafından devlet politikası haline getirilen Hıristiyanlık ve Zerdüştlüğe inanırlardı. Diğer bir taraftan, tek tanrılı dinler ortaya çıkmadan önce, Güney Kafkasya’da yaşayan insanların çoğu totemist bir inanç sistemine sahipti. Ayrıca putperestlik de yine yaygın bir inanç sistemi olarak görülmüştür. Nitekim insanların inanıp, saygı gösterdiği yüzlerce tanrıları vardı; boğa, inek, at, köpek, yılan ve bazı bitkiler onlar için mukkades varlıklardı. Bunların bir kısmı dost iken, bir kısmı da hasımdı. Tanrı yerine koydukları varlıkların ruhları; hayvanlara, bitkilere ve hatta bazı dini aletlere geçtiğine inanılırdı.⁵⁸

Güneş, su, bulut ve yağmur Kafkasyalılar için birer kutsal varlıktı. Bu gruba tabiat tanrısı denilmiştir. Belli bir süre sonra Aile ve klan tanrıları da tabiat tanrısı grubuna eklenmiştir. Kutsal olan bu iyi ruhlu tanrıların sayısı arttıkça onları simgeleyen tasvirler ve putlar da artmıştı. Nitekim insanların gelir durumuna göre putların yapılış tarzı değişmekteydi. Zenginler kendi putlarını altın ve gümüşten yaparken fakirler ise tahtadan, çamurdan ve taştan yapıyorlardı. İnsanların içinde bulunmuş olduğu teolojik sarhoşluk vaziyeti elbette bununla sınırlı değildi. Onlar Taptıkları bu putlara ibadet eder, şifa diler ve onlar için bir de kurban verirlerdi. Fakat bütün bu kurallara karşı çıkacak olan ve ateşi kutsal kabul gören yeni bir dindogmuştu. Gerçek şudur ki; bu din Sasanilerin devlet politikası haline getirdiği ve bu yüzden insanların zorla da olsa inanmak zorunda bırakıldığı Zerdüştlüktü.⁵⁹

⁵⁷ İlyas Babayev, “III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan’ın Adurbadakan’ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.45.

⁵⁸ Cengiz Murselov, “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları**, Cilt: IV, Sayı:8, 2016, s. 52.

⁵⁹ Edouard Schurê, **Les Grand Initiés (İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnsiyeler-Dinlerin Gizli Tarihi)**, Çev. Yavuz Keskin, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1989, s.811–812.

Sasaniler, Güney Kafkasya’da kendi hegemonyasını kurmadan önce bu bölgeyi onların sülalesi olan Partlar yönetiyordu. Partlar’ın dini inancı Zerdüştlük idi. Tek tanrıcılık inancına dayanan Zerdüştlük, en eski inanç sistemlerinden biridir. Bazı Batılı kaynaklar, bu dini çok tanrıcılıktan tek tanrıya indirgeyen Zerdüş’tü bir yenilikçi, hatta bir peygamber olarak tasvir ederler. Bunun içindir ki Zerdüştlük batı kaynaklarında, Zerdüş’tün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden yola çıkarak Mazdeizm olarak tanımlanmıştır.⁶⁰

Güney Kafkasya’yı etkisi altına alan bir diğer inanç sistemi Maniheizm’dir. Maniheizm Mezopotamya’da M.S. III. Yüzyılın başında Mani adında bir adamın ortaya koyduğu dini bir düşünce idi. Bu teolojik düşünce, Orta Asya başta olmak üzere dünyanın birçok farklı bölgesine yayıldı. Bu dinin kurucusu Mani’ye göre; dünyevi zevkler gelip geçiciydi. Nitekim O zinaya ve mülkiyet kavramına karşı çıktı. Ayrıca Hıristiyanlık ve Zerdüştlük dininde var olan bazı unsurları da maniheizmin bünyesinde topladı. Kendini son peygamber olarak ilan eden Mani, madde ve ruhu esas almıştır. Maddenin kötü olduğundan bahseder ve iyi olan şeyin ruh olduğunu ima eder.⁶¹

Maniheizmin lideri Mani, Hindistan’a kadar giderek Buda öğretisini tetkik etme imkânını buldu. Daha sonra tekrardan İran’a gelerek kendi dinini yaymaya çalıştı. Hakikaten de onun dinini benimseyen büyük bir kitle doğmuştu.⁶² Ancak Sasani yönetimi bu inancın daha fazla gelişmemesi için sert bir politika yürüttü. Nitekim Sasani Şahı Behram’ın döneminde bu dini savunanlar takibe alınarak cezalandırıldı. Nihayetinde Zerdüştlük dinine mensup rahipler, Mani’yi esir ettiler. O, en sonunda altmış yaşında olmasına rağmen idam edildi.⁶³

İslâmiyet’ten önce Kafkasya’da en çok benimsenen dinlerden biri de Hıristiyanlık inancıydı. Hıristiyan kelimesi esas olarak Yunancadaki khristianos kökünden gelir. Zira Hıristiyan dininin müessisi olan İsa peygamberin adı Yunan dilinde Khristos olarak yer alır. Bu isimden meydana gelen khristianos - khristiyan

⁶⁰ Güney Tümer- Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları Ankara 1997, s.118–119.

⁶¹ Hüseyin G. Yurdaydın - Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi**, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978, s.102–107.

⁶² Felicien Challaye, **Dinler Tarihi**, Çev. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1998, s.102–103.

⁶³ Feride Mammedova, “III-VII. Asırlarda Azerbaycan’ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.47- 48.

sözcükleri deKhristos'a (İsa'ya) aitlik hissedeni, onun uğurundan giden ve onun maksadını takip eden gibi ifadeler için kullanılırdı. Hıristiyan kelimesi, M.S. I. yy. ortalarına doğru Yunanca konuşan topluluklar sayesinde yayılmış ve bu kelime kavram olarak din anlamında kullanılmıştır.⁶⁴

Anadolu ve Kafkasya sahası M.S. IV. ve V. yy'da çok önemli süreçlerden geçti. Öyle ki; Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren Ermeniler, 301 yılında Hıristiyanlığı benimsemişti.⁶⁵ Ayrıca Ermeni Mesrop Maştots 406 yılında Ermeni alfabesini icat etti. Böylece Ermeniler, İncil'i 411 yılında Ermeniceye çevirdiler. Sasaniler Zerdüşť dininin katı savunucuları olduğu için yeni bir dinin kabul görölmesini hazmedemeyerek 451 yılında Hristiyan olan Ermenilere baskı uyguladılar. Ermeniler bu baskılara daha fazla dayanamayarak ayaklandılar ve aralarında çok çetin sürtüşmeler yaşandı. Tarihte bu mesele Avarayr savaşı olarak geçmektedir.⁶⁶

Güney Kafkasya'nın bir kısmına hâkim olan Ermeniler ve Gürcüler,bölgedeki siyasi aktörlerin politikalarına karşı, sürekli farklı stratejiler geliştirmek zorunda kalmışlardı; çünkü Bizans ile Sasaniler arasında yaşanan sürtüşmeler hiç şüphesiz onları doğrudan etkiliyordu. Sasaniler bölgede Zerdüşťlüğün liderliğini yaparken, Bizanslılar da Hıristiyanlığı yayıyordu. Fakat Ermeniler ve Gürcüler her ne kadar Hıristiyanlığı benimseyip ve yaşam tarzlarını batı medeniyetine göre şekillendirmeye çalışmışlarsa da, onların bünyesine kazanmış olan fars kültürü hiçbir zaman tam olarak silinmeyecekti.⁶⁷

Sasaniler Hristiyanlığın karşısında böyle katı politikalar geliştirirken; Romalılar bu dinin katı savunucuları oldular. Dolayısıyla IV. yy.daHıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden ve Anadolu'da bu dinin yayılmasına liderlik eden

⁶⁴ **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, Ed. Ercan Arıklı, Cilt:2, Gelişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 241.

⁶⁵ Mehmet Özmenli, "Doğru Anadolu'da Hristiyanlık", **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008, s.43-50.

⁶⁶ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteğ'i", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 32, Erzurum 2007, s. 183-186.

⁶⁷ Mehmet Çoğ, "Emevi-Abbâsî İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri", Ed. Ö. Engin Lütem, **Ermeni Araştırmaları**, sayı:51, Ankara 2015, s.222-224.

Bizanslılar, vaftiz olarak Hıristiyanlığı duyurmuştu. Hıristiyanlığı ilk kabul eden ve resmi bir şekilde ilk vaftiz eden kişi ise Roma İmparatoru Konstantin'dir.⁶⁸

İberia'da (Gürcistan) yaşayan topluluklar Hıristiyan olmadan önce, bir klanın bütün üyeleri bir cismi, bitkiyi ya da eşyayı kutsal saydığı totemist ve doğal geleneklerin ağır bastığı bir inanca bağlıydılar. Hıristiyanlığın bölgede hâkim olması sonucu Katolik mezhebine mensup klanların sayısı artmıştı. Bu oran XI. yy'ın başlarından itibaren hemen hemen Katolik ve Ortodoks mezhebi arasında dengelenmişti. Batı Gürcistan'da yaşayan insanlar Katolik, Doğu Gürcistan ise Ortodoks mezhebini benimsemişlerdi. Fakat bu dağılım zaman içerisinde değişime uğradı ve sonunda İberia'nın tamamı Ortodoks mezhebine doğru evirildi.⁶⁹

Hıristiyanlığın yayılmasına büyük katkı sağlayan şark kiliselerin Türklerle olan temasları M.Ö IV. yüzyıla kadar uzanır. Türkler Hıristiyanlık mezhepleri arasında Ortodoksluğa daha yakın olmuşlardır; çünkü Ortodoks misyonerlerin faaliyetleri Türkler arasında daha yoğun olmuştur.⁷⁰ Türklerin, Bizans İmparatorluğuyla olan ticari ilişkileri iyi bir seviyeydi. Bu yüzden az da olsa Türkler, Hıristiyanlık dininin tesiri altına girmişti. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk kavimleri arasında Hıristiyanlığın yayılmaya başlama süreci, bölgedeki Hunların siyasi varlığına denk gelir. Ayrıca Hıristiyanlık VI. asrın başlarında Sabir Türkleri arasında da yayıldı. Süryani din görevlisi Zacharias Rhetor, Arran başpiskoposunun 537 senesinde Kuzey Kafkasya'daki çabaları sebebiyle Hıristiyanlığın yayıldığını bu ifadelerle dile getirir: *"Bunlar orada 7 yıl dolaşarak Hun dilinde kitaplar neşrettiler."*⁷¹

Derbend'in kuzeyinde yaşayan bazı Hazar toplulukları, Hıristiyanlığı benimseyen diğer bir Türk kavmiydi. Arkeolojik çalışmalara göre; Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Agideler ve Gürcistan'da yaşayanlar bu dini benimsedikleri tespit edilmiştir. Nitekim Agideler'in Hıristiyanlığı benimsediğini gösteren arkeolojik kanıt 519 yılına ilişkindir. Hıristiyanlık, Rusya'ya, günümüzde Gürcistan hükümetine bağlı

⁶⁸ Hüseyin G. Yurdaydın - Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi**, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978, s.194–195.

⁶⁹ Mehmet Coğ, "Gürcüler Arasında İslâmiyet'in Yayılması", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:2, Temmuz-Aralık 2007, S. 39–53.

⁷⁰ Erman Artun, "Türklerde İslâmiyet Öncesi İnanç sistemleri-Öğretiler-Dinler", **Ç.Ü Türkoloji Makale Bilgi sistemi**, Makale No:1574, Nisan 2007, s. 48–153.

⁷¹ Ufuk Tavkul, "Kafkasya'da Hıristiyanlığın İzleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, (128), Ekim 2000, s.101–110.

KuzeyOsetya Cumhuriyeti ve Güney Osetya Özerk Bölgesi şeklinde iki özerk bölge ayrılan alan üzerinde yayıldı. Böylece, Hıristiyanlık dini Çeçenlerin yaşadıkları sahaya ve Avarların toprağına yayılma imkânı bulmuştu.⁷²

⁷²Ufuk Tavkul, “Kafkasya’da Hıristiyanlığın İzleri”, s. 101–110.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLERDEN ÖNCE KAFKASYA'DAKİ SİYASİ GÜÇLER

2. Müslüman Araplardan Önce Kafkasya'nın Siyasi Durumu

2.1. Ermeniye Bölgesi Sasani ve Bizans Kısacasında

Derebeylik sistemi (Feodalizm) Ermeniye'de⁷³ kadim zamandan beri kökleşmiş siyasi ve içtimai bir organizasyondur. Aslında derebeyliğin kökeni Antik Yunan'a kadar dayanıyordu; ancak güçlü İmparatorlukların ortaya çıkmasıyla beraber feodalizm günden güne güç kaybetmişti. Ermeni tarihçi Vahan Kurkjian'a göre; Ermeniye'deki feodalizm sistemi İran, Bizans ve Arapların yönetim şekline benzemiyordu. Zira Bizans, Sasani ve diğerlerin kurmuş oldukları imparatorluklarda yönetim tek bir kişinin elindeydi ve otokrasinin mutlak kurallarına bağlıydı. Bu siyasi mekanizmaların en üst yöneticisi, tanrının yeryüzündeki gölgesikonumundaydı. Ermeniye'de var olan feodalizmin bünyesinde ise mutlakiyetçiliğibarındıran böylesi kavramlardan uzaktı; çünkü Ermeniye'de her lord yalnızca kendi ailesine ait küçük bir bölgenin en yüksek efendisiydi.⁷⁴

Pers-Ermeniyası denilen bölgede Arşakların hâkimiyetinden önce Eriaki, Urartu ve en son Ardaşesyan hanedanlığının kurmuş olduğu bir devlet vardı. Ardaşesyan hanedanlığının ismi, batı kaynaklarında Ermeni hükümdarlığı olarak geçmiştir. Ardaşesyan hanedanlığının izlerini Ermeniye'de silerek, onun kalıntıları üzerinde kendi hanedanlığını inşa eden yeni bir güç doğmuştu. Hiç şüphesiz bu yeni siyasi mekanizma, ilerde bölgenin en güçlü ailelerden biri olacak olan Arşak (Partlar) hanedanlığıydı. I. Arsak merkez Hemedan olmak üzere “*Arsaklılar*” devletini (M.Ö. 250–226) kurdu. Öte yandan bu hanedanlık, Bizans ve İran devletlerinin bölgedeki vekâlet savaşları yüzünden de en acımasız şekilde nasibini almıştı. Yine bu siyasigüçlerin etkisiyle oluşan yıpranmanın yanı sıra bir de Ermeniyecoğrafi sınırları içerisinde varlık gösteren birçok aşiret, zorunlu bir yükümü gibi sürekli kendi aralarında iç çekişmeler yaşamaktaydı. Her klan kendi değerlerini bir diğerine

⁷³ “Ermeniye” kelimesinin anlamı için bkz. Yavuz Ercan, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl.7, Sayı 37, Ocak -Şubat 2001, s.36.

⁷⁴ Vahan M. Kurkjian, **A History of Armenia**, Armenian General Benevolent Union of America, New York 1958, s.312.

empoze etmeye çalışır; ya da kendi benliklerini korumak için amansız bir savunma mücadelesi yürütürdü.⁷⁵

Part Devleti'nin önemli kodamanlarından (liderlerinden) biri olan I. Mithridat (M.Ö. 160–139) kendi ülkesinin sınırlarını, İran coğrafyasının ötesine ve Fırat ırmağının yataklarına kadar dayandırmıştı. II. Mithridat (M.Ö. 123–88) devrinde Partlar hem İskit tehlikesini bertaraf etmişti hem de akrabaları olan Artakşiaslara, İskitlerin kaderini yaşatarak, Ermeniye bölgesini Partlara/Arsaklara bağlamıştı. Roma imparatorluğunun eliyle, Ermeniye bölgesinde kimin kral olacağı önceden belirleniyordu. Diğer bir ifadeyle Romalılar, kendi politikalarına yakın kimi bulursa, onu destekleyerek kral yapıyordu. Nitekim Onlar Ardaşesyan hanedanlığını m.s. 14 yılında kökten yok ederek, Arşakid/Arşakuni/Arsaklar/Partlar sülalesine mensup I. Tiridat'ı(53–75) kral olarak Ermeniye bölgesine tayin ettiler. Arşakid sülalesi M.S. 298 tarihine kadar Ermeniye bölgesini tedvir etti. Romalıların bu hamlesi, bundan sonraki süreçte, Partlarla bir daha savaş olmayacak anlamına gelmiyordu. Gerçi, bir ara her iki güç arasında bir barış antlaşması yaşanmış olsa da, tam anlamıyla bu devam etmeyecekti. Zira Roma'nın bölgedeki çıkarları yüzünden savaşlar, Partların yıkılışına dek sürecekti.⁷⁶

Karabağ⁷⁷ uzun bir süre Partların egemenliğinde kalmıştı. Fakat Sasaniler bölgeye hâkim olduktan sonra Karabağ İranlıların egemenliği altına girdi. Bizans ve Sasani arasında M.S. 387 yılında yapılan bir anlaşma sonucu Ermeniye her iki devlet arasında paylaşıldı. İsmi bir Türk hanedanlığından aldığı söylenen ve öncesinden de Arsak olarak tabir edilen Karabağ bu anlaşmayla İranlılara bırakıldı. Aras ile Kür nehri arasında kalan bu topraklar M.S. 428 yılına kadar Sasaniler tarafından yönetildi ve daha sonra ise Albanialıların feodal beylerine devredilmişti.⁷⁸

Sasani İmparatorluğu, son Arşaklı hanedanı kralı IV. Artabanus'u yenmesinin ardından kurulmuş oldu. Bilhassa, I.Ardeşir, Şahinşah (Şahlarşahi) unvanını alarak

⁷⁵ Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s.13.

⁷⁶ Mehmet Özmenli, "Ermeniye'de Arsaklar ve Kamsarakanlar", **Yeni Türkiye Yayınları**, Sayı:60, 2014, s. 2–5

⁷⁷"Karabağ" isminin menşei hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mirali Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken**, Yazıcı Yayınevi, Bakü, 1989, s.13.

⁷⁸Şefika Hüseyin, "Ermeniler ve Karabağ", **Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: II, s.319.

taç giyme merasimine katıldı ve 226 yılında Sasanilerin hükümdarı oldu.⁷⁹ Velhasıl Müslüman Araplar 651 yılında İran'a gelip, onları mağlup edene dek Sasaniler Hazar ve Bizanslılarla birlikte Kafkasyasahasının büyük bir kısmını kendi sistemlerine dâhil ederek buralara hükmetti.⁸⁰

Yeni kurulmuş olan bu genç devletin aktif dış politikası hiç şüphesiz bölgede var olan diğer siyasi güçlerin iştahını kaçırdı. Pers gibi büyük ve gevhar bir imparatorluğun kalıntıları üzerinde kurulmuş olan bu yeni siyasi mekanizma tüm heybetiyle Romalıları büyük bir endişe ve korkuya sevketti. Nihayetinde IV. yüzyılın son çeyreğinde Bizans ve Sasani İmparatorluğu tüm Güney Kafkasya'yı kendi aralarında bölüştürdü. Bu çerçevede, Atropetana merkez olmak üzere Albania'nın büyük bir kısmı, Ermenistan ve İberia Sasanilerin; Ermenistan'ın Anadolu sınırları içerisinde kalan kısmı ise Romalıların payına düştü.⁸¹

Büyük ve Küçük Kafkas Dağları'nın koynunda beslenen Albania, müthiş bir doğa güzelliğe ve muazzam derecede yer altı kaynaklarına sahip olan geniş bir coğrafi alandır.⁸² Aynı zamanda burası önemli ticaret yolları üzerinde de yer alırdı. Bu nedenlerden dolayı tarihin ilk devirlerinden itibaren Bizanslılar, Sasaniler, Araplar ve Selçuklu Türkleri gibi birçok siyasi güç, burayı ele geçirmek için seferler düzenledi. Bunun dışında, Derbend'in kapılarından başlayarak, Albania, İberia ve Ermeniyedâhil olmak üzere, Hazar Türklerinin bütün Güney Kafkasya'yı kapsayan çok çetin akınları oldu.⁸³

Bünyadov'un aktardığı bilgilere göre; Bizans, Sasani ve Hazarlar, Albania(Arran/Karabağ) sahasında sürekli birbirleriyle sürtüşmeler yaşadı. Nitekim Albania'nın yerli halkı bu çekişmelerden çok muzdarip olmuşlardı; çünkü hangi siyasi güç olursa olsun bu toprakları ele geçirdiği vakit, bölgeye harcadığı askeri operasyonların maliyetini karşılamak adına, halkı ağır vergilere bağlıyordu. Bu

⁷⁹ George A. Bournoutian, **A Concise History of the Armenian People**, Mazda Publishers, California 2006, p.45.

⁸⁰ Sara Kasımova, "III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan'ın Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi", (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.70; Ghazar P'arpec'i's, **History of the Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York 1985, Part I, Passage 6.

⁸¹ Sara Kasımova, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 2007, s.70; Ghazar P'arpec'i's, **History of the Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York 1985, Part I, Passage 6.

⁸² Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, Avrasya Yayınları, Bakü 2006, s.25.

⁸³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, (Çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade), Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007, 49.

yüzden, Kafkasya halkı bazen her üç devlete aynı anda vergi vermek zorunda kalmıştı.⁸⁴

Bünyadov'un ed-Dineveri'ye dayandırarak aktardığı malumatlara göre; Sasani hükümdarı Şahinşah I. Anurşirvan, ülkesini dört idari birime ayırdı. Bunlardan ilki Horasan, Sicistan, Kirmian, ikincisi; Kum, Cibel, Azerbaycan ve Ermenistan, üçüncüsü; el-Ahvaz ve el-Bahreyn ve sonuncusu da Irak'dan başlayarak Bizans sınırına kadar genişleyen bölgeydi. Merkezi yönetime bağlı olan bu idari birimler yerel beyler tarafından idare edilirdi.⁸⁵

Özmenli'nin verdiği malumata göre; Konak ve Mamık sülalesi, Kaşgar şehrinde göç ederek, Muş ve Ahlât bölgesine yerleşmişlerdi. Bu hanedanın üyeleri daha sonra Kars ve çevresinde hüküm süren Arşakları ortadan kaldırarak, onların yerine kendi hanedanlıklarını kuracaklardı. Özmenli; bu sülale, Sasani hükümdarı I. Ardeşir tarafından, Kaşgar hükümdarı Arbog'a karşı koruma altına alındığını ve hatta Şahın, onlar için Arbog'la savaştığını kaydeder. Ardeşir öldükten sonra da belli bir süre Sasanilerin, Mamıkonyanlara karşı geliştirdikleri koruma politikası devam etti. Zira Ardeşir'in I. Şaphur bu aileyi Ermeniyeye bölgesine gönderip, orada ikamet etmesini sağlamıştır. Mamıkonyanların hükümdarı Sbarabedin Manuel, Arşak hükümdarı Varaztad'ı yenerek Ermeniyeye'nin yeni sahibi olmuştu.⁸⁶

Romalıların, Ermeniyeye'yı tamamen Mamıkonyanlara terk etme gibi bir niyetleri yoktu. Bu yüzden onların Kafkasya torakları üzerinde hissedilen gölgeleri, eskide olduğu gibi asla eksik olmayacaktı. Güney Kafkasya'da hüküm süren feodal beyler, merkezden seçimle iş başına gelip özgür bir iradeyle hareket ettiklerine, hiçbir zaman şahit olunmamıştı. Bilakis bunlar her zaman Bizanslılar, Sasaniler ve daha sonra Müslüman Araplar gibi güçlü siyasi otoriteler tarafından merkezden atanarak iş başına gelen, kral görünümlü sıradan valilerdi. Nitekim Mamıkonyanlı Manuel'e karşı savaşı kaybeden ve Bizans topraklarına kaçan Arşak hükümdarı da bunlardan biriydi. Oysa Romalılar, onu kral yapmasına rağmen ihanet duygusu tüm benliğini esir almıştı; çünkü Varaztad, Romalıların asi düşmanı olan Sasanilerle birçok kez irtibat kurmaya çalışmıştı. Hatta, Sasani hükümdarı II. Şaphur'un kızlarından birini eş etmek için Şaphur'a elçi bile göndermişti. Bu yüzden, Roma imparatoru

⁸⁴ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 49.

⁸⁵ Ziya Bünyadov, **Aynı yer**.

⁸⁶ Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, s.37-50.

Theodosius, Varaztad'ın yerine kardeşleri olan III. Arşag ile Vağarşag'ı Ermeniyе'nin yeni lideri yaptı. Manuelin bu iki prensin dul annesi Kraliçe Zarmantuhd'la anlaşmaktan başka çaresi yoktu. Zira Romalıların yıllarca bölge siyasetinde etkin bir güç olduğunu göz ardı edilemezdi. Onlara karşı çıkmak bir bakıma kendi klanının yok edilmesini kabul etmekle eş değerdі. Manueli bu kötü kaderden kurtaracak tek şey, Arşakların Kraliçesini ikna edip, Şah ile müttefiklik kurmaktı. Ancak Romalıların çıkarlarına ters olan bu plan her şeye rağmen adım adım gerçekleşecekti.⁸⁷

II. Şaphur'ın dış politikadaki en önemli hedeflerinden biri Ermeniyе'ya tam anlamıyla hâkim olmaktı. O'nun bu hayalini diri tutacak olan kişi, Romalılarla müttefiklik kurmuş olan Mamıkonyanlı Muşeg'in kardeşi Manuel'di. Zira II. Şaphur, Manuel'in daveti üzerine Romalıların siyasi boyunduruğu altında olan Ermeniyе'ye 10.000 askerden oluşan bir ordu göndermişti. Ancak Şaphur'un gerçek niyeti Manuel'i de bertaraf ederek, Ermeniyе'yi bağımsız bir şekilde yönetmektі. Sasani ordu komutanı Suren'in misyonu bu kuvvetleri hiçbir ciddi olaya mahal vermeden, güvenli bir şekilde Ermeniyе 'ye yerleştirmektі. Ancak Manuel, Şaphur'un kendisini yok etmek istediğini anlamış ve onun bu gizli planını boşa çıkartmak için Sasani ordusuna ani bir saldırı düzenlemişti. Manuel'in bu saldırısında, neredeyse sadece Sasanilerin ordu komutanı Suren, hayatta kalmayı başarabilmişti.⁸⁸

Mamıkonyanlılar ile emperyalist Sasani ordusu arasında meydana gelen savaşlar elbette bununla sınırlı kalmamıştı. Nedeni şu ki İran ordusu bu yenilginin hemen akabinde Ermeniyе'yi yok etmek için 48.000 askerden oluşan bir ordu göndermişti. Askeri tecrübesi yüksek olan Ermeniyе generali Manuel, İran ordusunun Azerbaycan üzerinden Ermeniyе sınırına geldiğini duyar duymaz, elindeki 20 bin kişiden oluşan orduyla birlikte savunma pozisyonuna geçti. İran ordusu Ermeniyе'nin içlerine iyice sokulduktan sonra büyük bir savaş patlak verdi. Sasani ordusunun generali dâhil, İran ordusunun büyük bir kısmı yok oldu. Ermeniyе güçleri ise Manuel'in liderliğinde büyük bir zafer kazanmıştı.⁸⁹ Ermeniyе ordusu bu savaştan

⁸⁷ P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, trans. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition (New York, 1985), 1981, Fifth Book, Chapter 37; Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, s.37-50.

⁸⁸ P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, Fifth Book, chapter 38; Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, s.37-50.

⁸⁹ P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, Fifth Book, Chapter 39.

sonra da yine Sasani ordusunun büyük bir saldırısına maruz kalmıştı. Velhasıl Sasanilerin askeri gücü, komutan General Varaz liderliğinde Ermeniyeye doğru hareket etti. Yaşanan savaşta Sasani ordusu bir kez daha büyük bir hezimetle uğratıldı. General Varaz'ın akibeti bir önceki komutanınkinden çok daha feci oldu. Dolayısıyla Ermeniyeye birlikleri sayıca çoğunlukta olan Sasani ordusunu imha etti. Manuel'in savaşçıları, savaş meydanında birçok ganimet ve ölen Sasani askerlerinin silahlarını ele geçirdiler.⁹⁰

Merujen Ardzruni, ismini taşıyan bir diğer feodal bey kendi kanından olan Mamıkonyanlar'a karşı savaşacak olan ordunun başına geçmek için Sasanilerden onay istedi. Sasanilerin onun bu isteğine ilk başta temkinli yaklaşmış olsalar da en sonundayerine getirdi. Hâlbuki Merujen'i amansız bir yenilgi ve çok feci bir ölüm bekliyordu, akibeti öyle de oldu; çünkü Mamıkonyanlılarla giriştiği savaşı kaybetti ve ihanetin bedelini, başının kesilmesiyle ödemiş oldu. Böylece Sasani ordusunun Ermeniyeye üzerindeki politikası bir süreliğine de olsa fiyasko ile sonuçlanmıştı. Mamıkonyanların kazanmış olduğu bu zaferler onların Ermeniyeye' dekisiyasi ve askeri gücünü arttırmıştı.⁹¹

Roma imparatoru I. Teodosyus ile Sasani hükümdarı III. Şahpur arasında M.S. IV. yüzyılın sonlarında Ermeniyeye toprakları paylaşıldı. Bunun sonucunda Arşak hükümdarının ikamet ettiği Kars ve çevresi Sasanilerin egemenliğine geçmiş oldu. İkamet ettiği toprakların Sasani sınırları içerisinde kalmasından hoşnut olmayan III. Arşak, Romalılar'ın tarafına geçti. III. Arşak'ın böyle bir karar vermesinin altında yatan temel sebep, Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Arşaklara, Sasaniler tarafından Zerdüştlüğü dayatmış olmasıydı.⁹²

Tarihte hiç umulmadık ve tamamen olayların akışını göre tesadüfen gerçekleşmiş siyasi ahitler vardır. Bu antlaşmalar bir milletin kültürünü, dilini, egemenlik haklarını, o topraklar üzerinde yaşayan bireylerin yaşam koşullarını, iktisadi hayatını, kısacası tüm kaderini etkiledi. Nitekim Sasaniler ile Romalılar arasında Ermeniyeye'deki feodal beylerin topraklarının bölüşürülmesi bütün bu sonuçları doğurdu. Keza Feodal beylerin birbirleriyle sürekli devam eden amansız

⁹⁰ P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, Fifth Book, Chapter 40.

⁹¹ Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, s.37-50.

⁹² P'awstos Buzandac'i, **History of the Armenians**, Sixth Book, Chapter 1; Mehmet Özmenli, s. Aynı yer.

mücadeleleriülkeyiharabeye çevirmişti. Bu durum, dönemin iki emperyalist süper gücü, Roma ve Sasanilerin bölge üzerindeki hedeflerine ulaşmasını kolaylaştırdı.

III. Arşak öldükten sonra, Nakhararların birçoğu Romalılar'ın topraklarını terk edip Sasani kralının tarafına geçtiler ve kral III. Şaphur'dan kendilerini yönetmeleri için bir Arşaguni kralı talep ettiler. Böylece onlar hem kral III. Arşak'a hem de kendi ülkelerine ihanet etmiş oldular.⁹³ Diğer taraftan İran'da hüküm süren Sasani hükümdarı III. Şahpuronların bu isteklerini geri çevirmedi; hatta Onların bu isteği derhal yerine getirdi. Pavistos'un ifadesine göre, *"ülkelerini ele geçirmek amacıyla onlara Ermeni Arşagunileri soyundan bir kral vermeye razı oldu; bu soydan gelen, Khosrov [III] adlı genç bir adamı seçti, ona taç giydirdi ve kız kardeşini onunla evlendirdikten ve Zik adlı birini naip olarak yanına verdikten sonra, onu kalabalık bir orduyla Ermenistan'a yolladı."*⁹⁴

Ghazar ise bu olaya farklı bir bakış açısı getirmektedir. Ghazar; Sasani İmparatoru III. Şaphur, Arsaklıları geri döndürmek için onlara mektup yolladığını, ısrar ettiğini ve hatta onları tehdit ettiğini kaydetmiş. Şaphur, Onlara, *"sizin sülalenizden ve sizin dininizden olan birini kral tayin ediyorum"*⁹⁵diyerek,Ermeniye'ya Arsak soyundan gelen Khosrov'u atadığını mektubunda dile getirmiş. Dolayısıyla, Şaphur'un daveti karşılık bulur ve birçok Arsaklı bunun üzerine kendi ülkelerine geri dönmüş.

Sasaniler tarafından atanan Ermeniye kralı Khosrov, kısa bir süre sonra efendilerine ihanet edecekti. Zira Ermeniye bölgesinin tamamına liderlik etmek için Bizanslılarla gizli bir antlaşma yapmıştı. Nitekim Khosrov, Sasanilerin bölgedekirakibi olan Bizans İmparatoru Arcadius'a, Ermeni asillerin aracılığıyla haber göndererek, ülkeyi yönetme karşılığında, İmparatora sadık kalmaya ve zamanı gelen tüm vergileri eksiksiz ödeyeceğine söz vermişti. Onun yaptığı ihanet sadece bununla sınırlı değildi; çünkü kralı olduğu halka zulüm yapmaktan geri durmamıştı. Bu nedenle Ermeni halkı ondan nefret etmiş ve onu Şah'a şikâyet etmişti. Şikâyetçiler Şahın huzurunda şaha şunu söylediler: *" Siz sanıyorsunuz ki Khosrov sizi çok seviyor ve size çok sadık biridir; ancak, tüm bu davranışları sahte ve*

⁹³ Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 47.

⁹⁴ Rene Grousset, *Histoire de l' Armenie des origines à 1071*, Paris 1947, *" Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi"*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 158.

⁹⁵ Ghazar P'arpec'i's, *History of the Armenians*, trans. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, Part I, Passage 6.

*hilelidir; çünkü O,Romalularla birlikte sizin hâkimiyetinize gölge düşürecek işler yapıyor*⁹⁶ diye şikâyette bulundular.

İran kralı III. Şaphur, Khosrov'u bir daha asla Ermanistan'a göndermeme kararı aldı ve onu İran'da tutacağına dair bu heyete söz verdi. Bunun üzerine III. Şaphur, Khosrov'a bir elçi göndererek onun yaptıklarından haberdar olduğu ve yaptığı yanlışlardangeri dönmesini istedi. Ancak O, elçilerle dalga geçip, geri gönderdi. Bunun üzerine Şaphur, oğlu Ardaşir'in komatasında olan bir orduyu Khosrov'un üzerine gönderdi. Khosrov Roma İmparator'dan yardım istemesine rağmen, onun bu talebi reddedildi. Khosrov'un, Ardaşir'e teslim olmaktan başka hiçbir çaresi kalmadı.⁹⁷ Ancak O yine de yaptığı hatanın bedelini ödeyecekti; çünkü IV. Vahram Sasani tahtına oturur oturmaz yaptığı ilk iş, Khosrov'u Kral vasfından mahrum bırakarak, hapishaneye attı. Sonuç olarak, IV. Vahram, Khosrov'u azlederek onun yerine kardeşi Vahram Şaphur'u,Ermeniye'ya atadı.⁹⁸

Sasani İmparatoru II. Yezdegird ülkenin başına geçince, Ermenistan'a kendi oğlunu atadı. Bu dönemde Sasanilerin ılımlı politikası sona ermiş, Hristiyanlara yönelik baskılar yeniden başladı ve artık bu durum Sasanilerin devlet politikası haline getirildi. Nitekim II. Yezdegird, bir buyruk vererek, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinde yaşayan her inançtan olan halkı Zerdüştlük dinine girmeye davet etti. Ancak II. Yezdegird hedeflerine ulaşmadan hayatını kaybetti. Onun ölümünden sonra Ermenistan'da Nakharanlar ve diğer feodal beyler yeniden birbirine girdi. Sasanilerin Ermeniye'deki otoritesi zayıfladı veher geçen gün güç kaybetti. Dolayısıyla onlar artık Ermeniye'devergi toplayamaz hale geldi.⁹⁹

⁹⁶Esat Uras, **The Armenians in History and The Armenian Question**,(Çev. Süheyla Artemel), Tarih Araştırmaları Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1988, p. 283.

⁹⁷Esat Uras, **The Armenians in History and The Armenian Question**,s. 283.

⁹⁸Ghazar P'arpec'i's, **History of the Armenian**, Part I, Druag A, Passage 9.

⁹⁹ Esat Uras, **The Armenians in History and The Armenian Question**, s. 284.

2.2. Bizans ve Sasanilerin Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan Siyaseti

Eski zamanlarda Medya'nın kuzeybatısına denk gelen Azerbaycan¹⁰⁰, Makedonyalı İskender'den sonra daha çok önem arz eden bir yer haline gelmişti.İskender Atropatena'yı ele geçirdikten sonra,M.Ö 328 yılında, Atropat adında İran asıllı bir satrapı (vali), buraları yönetmekle görevlendirmişti.¹⁰¹ Ancak İskender bölgeden ayrılınca; Atropat her geçen gün biraz daha güçlenmiş ve en sonunda Makedonya Krallığı'ndan ayrılarak, kendi bağımsızlığını ilan etmişti. Barthold'un naklettiğine göre; Azerbaycan'ın başkenti bir dönemler, klasik yazarlar tarafından Gadeze yâda Gadezeka; Ermeniler ve Süryaniler Gendzek veya Kenzek; Araplar ise Kezna olarak nitelenmişlerdir.¹⁰²

Sasaniler, Atropatena Devletini ortadan kaldırdıktan sonra Bizans İmparatorluğu'nun etkisi ve denetimi altında bulunan Batı Gürcistan hariç; Kuzey Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu bütün Güney Kafkasya'yı ele geçirdi.¹⁰³ Böylelikle, Albania (Azerbaycan ve Karabağ) ve İberia (Gürcistan), Sasanilerin vassal devleti haline gelmişti.Sasaniler Albania'yı ele geçirmekle çok büyük bir iş başarmıştı; çünkü Azerbaycan yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından çok zengin bir bölgeydi. Dolayısıyla buranın ele geçirilmiş olmasıSasani ekonomisi için büyük bir gelir kaynağıydı.¹⁰⁴

Arran (Karabağ), Arapçada Er-ran olarak telaffuz edilirdi. Kür ve Aras nehirleri arasında kalan bu bölge, Müslüman Araplardan önce Kafkas Albaniası'nın merkezini teşkil eder. Kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde ise Ermenistan ve Azerbaycan yer alır. Eski Yunan ve Romalılar döneminde bu sahaya Albaniadeniliyordu. Ayrıca Arran (Karabağ), iki nehir arasında kalan bir bölge olduğu için AraplarBeyne'n-nehreyn ismini vermişlerdi. Beylekân, Şemkür ve Kabele Arran'ın önemli şehirleri arasında yer alırdı.¹⁰⁵ Sasaniler, Arrân'ı (Karabağ), eline geçirdikten sonra burayı dört bölgeye ayırarak yönettiler.Karabağ sınırları

¹⁰⁰ Azerbaycan'ın ismi hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulhaluk M. Çay, "Azerbaycan ve Türkler", Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, **Atatürk Kültür Merkezi Yayınları**, Ankara, 2002, s.90.

¹⁰¹ Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", **TDV İA**, Cilt: 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 317-322.

¹⁰² W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çev. İsmail Aka), **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VIII-XII/14-23, 1975. s.77.

¹⁰³ Gazanfer Recebli, **Azerbaycan Tarihi**, Elm ve Tahsil Yayınları, Bakü 2013, s. 9.

¹⁰⁴ Sara Kasımova, **Azerbaycan Tarihi**, s.70.

¹⁰⁵ Abdülkerim Özaydın, "Arrân", **TDV İA**, Cilt:3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 394-395.

zaman zaman savaşların akıbetine göre değişmiş olsa da Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan devrinde son şeklini aldı.¹⁰⁶

Kisra'nın (I.Hüsrev) hükümdarlığından önce ordunun başkomutanlık görevi ispehbed olarak adlandırılıyordu. Ülkede sadece bir kişi İspehbed olarak atanıyordu ve bu kişi de ülkedeki bütün ordunun başkomutanıydı. Kisra'nın hükümdar olmasıyla beraber bu görev dört ispehbed arasında bölündü. Her bir ispehbedin emrine sipehbud olarak adlandırılan bir bölge verildi. Taberî'ye göre Kisra'nın böyle bir stratejiyi uygulamasının sebebi ülkeyi belli bir düzene sokmak istemesinden kaynaklanıyordu.¹⁰⁷

Memmetova'nın Taberî'ye dayandırarak aktardığı bilgiye göre bu sipehbudlar şöyle tanımlamıştır;

“Doğu Sipehbudluğu - Horasan ve civarı;

Batı (Mağrip) Sipehbudluğu - Irak toprakları;

Güney Sipehbudluğu - Yemen ve Arap ülkeleri;

Kuzey veya Hazar Sipehbudluğu - Azerbaycan, Albania (Arran), İberia (Gürcistan), Ermenistan'tan teşekkül etmekteydi.”¹⁰⁸

Taberî'nin yapmış olduğu bu tanım, Sasani hükümdarı I. Hüsrev zamanında yapılmış bir taksimdir. Çok geniş toprakları ifade eden kustaklar ve sipehbudlar daha küçük eyaletlere ayrılabilirdi. Mesela, sadece Hazar Sipehbudluğu on üç eyaletten oluşuyordu. İbn Hurdazbih'e göre Sasani hükümdarı I. Ardeşir'in zamanından beri bu devletlerin başında bulunan yöneticilere şah deniliyordu.¹⁰⁹

M.S. II. yy'da Albania'nın hükümdarı Türkçede cesur mert atılğan anlamına gelen Aran olmuştur. Aran, Aras çayından Gürcistan(İberia) sınırlarına kadar uzanan Albania'nın (Azerbaycan ve Karabağ) dağlık arazilerini kontrol ederdi. Albania M.S.

¹⁰⁶İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi Ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, (haz. Ekler N. Necef, Şamil Necefov), Ötüken Yayınları Kültür Serisi;390, İstanbul 2009, s.142-143.

¹⁰⁷Taberî, **The History of Al-T'abari**, (Çev. C. E. Bosworth), Volume:5, State University of New York Press, New York 1999, p.149-150; Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt: I, Kısım III, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.1055.

¹⁰⁸İsmail Memmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi Ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, s.142-143.

¹⁰⁹İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi Ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, s.143; Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt: I, Kısım III, s.1055.

I. yy'dan itibaren uzun bir süre yerel yöneticiler tarafından idare edilecekti. Hz. İsa'dan sonra, Azerbaycan'a hâkim olan yerel hanedanlık Part Arsakları aksine, Albania soyundan gelen Arsak hanedanına mensup idi. Tüm Azerbaycan'ı birleştiren I. Cesur Vaçakan, merkezden yönetilen birleşik bir devlet kurmayı başarmıştı. Nitekim Arşaki hanedanlığı zaman zaman her ne kadar bölgedeki güçlü aktörlerin gölgesinde kalmış olsa da, VI. yüzyılın başlarına dek, Albania'da kendi hanedanlığının yönetici statüsünü korudu.¹¹⁰Hülâsa Arsak Hanedanlığı, I. ve VI. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuzey bölgesi yani Albania dediğimiz sahada, Sasanilere vergi ödeyen, iç işlerinde bağımsız feodal ve özerk bir statüye sahipti. Ancak Müslüman Araplar VII. yüzyılda, bölgeye intikal ettiğinde, bu feodal düzeni Mihrani hanedanlığının sürdürmüş olduğu görülecektir. Lakin Güney Azerbaycan dediğimiz Atropatena ise tamamen Sasanilerin hegemonyası altındaydı ve burası onların tayin ettiği merzûbanlar tarafından yönetilirdi.¹¹¹

Sasaniler, Kafkasya'daki çıkarlarını korumak için Roma İmparatorluğuna karşı I. Saphur'un(241–271) hükümdarlığı zamanında (260 yılında) yeniden savaşa girişti. Savaşın yapıldığı gün adeta kıyamet gününü andırıyordu. Roma İmparatoru ordu komutanı Valerian birçok askerini, İran güçleri karşısında kaybetti; kendisi de Sasani kuvvetlerine esir düştü. Albania hükümdarı I. Vaçe (255–262) savaş olmadan önce Sasanilerin egemenliğine girmektense, Roma ile ittifak yapmayı daha doğru bulmuştu. Ancak, O, yanlış atı oynamıştı. Zira Sasanilere karşı ağır bir yenilgi alan Roma, Albania'ya verdikleri desteği kesmeye mecbur oldu. Dolayısıyla Albania¹¹²Sasanilerin egemenliğini 262 senesinde kabul etti.¹¹³

Albania, I. Saphur öldükten sonra, kısa bir süreliğine de olsa 272 yılında yeniden bağımsızlığına kavuştu. Roma İmparatorluğu ise Güney Kafkasya'yayönelik aktif dış politikasını ilk günkü gibi her zaman sıcaklığını korudu. Ayrıca, Avrelian'ın İmparatorluğu devrinde (270–275) Albania, yüzünü Roma'ya döndürmüştü. Ancak İran şahı II. Saphur devrindeysedurumlar biraz daha karıştı.¹¹⁴Albania'nın

¹¹⁰İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 36–38.

¹¹¹Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s.16.

¹¹²Albania ismi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Gazanfer Recebli, **Azerbaycan Tarihi**, s.60; Ayrıca bkz. İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi Ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, s. 125.

¹¹³İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 39.

¹¹⁴İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. Aynı yer.

Paytakaran eyaletinde hüküm süren Sanatürk (Sanatruk) (290/338) bağımsızlığını devam ettirmek için çetin bir mücadele veriyordu. Nitekim O, Ermeniy'e Roma'nın gölgesi altında siyaset yürüten aşiret reislerinin yayılcı politikasını önlemek için her daim bedel ödemeye hazırды. Sanatürk 337 yılında yaklaşık olarak 30 bin askerden oluşan, düzenli bir ordu kurdu ve hemen akabinde Ermenistan'a geniş çaplı bir savaş açtı.¹¹⁵

Azerbaycanlı Tarihçi İrade Nuriyeva'nın aktardığına göre olay şu şekilde gelişir:Albania'nın Paytakaran eyaletinde hüküm süren Sanatürk (290/338) bağımsızlığını devam ettirmek için çetin bir mücadele veriyordu. Nitekim O, Roma'nın gölgesi altında Ermeniy'e siyaset yürüten aşiret reislerinin yayılcı politikasını önlemek için; her daim bedel ödemeye hazırды. Açıkçası, Sanatürk 337 senesinde yaklaşık 30 bin askerden oluşan düzenli bir ordu kurdu ve Ermenistan'a büyük bir savaş açtı. Bu dönemde, Ermeniy'e yönetimnin başında Khosrov vardı. Kalabalık bir ordu karşısında çaresiz kalan Khosrov kaçarak, savaş meydanını terk etmişti. Sanatürk, Valarshapati'yi aldı ve bir yıl boyunca elinde tuttu. Roma ve İbera birliklerin yardımıyla 338 yılında Ermeniy'e ordusunun komutanı Vaçe Mamıkonyan, Sanatürk birliklerini Paytakarana'da sıkıştırdı. II. Saphur, müttefiki olan Sanatürk'e takviye güç göndermedi. Neticede Sanatürk bu savaşta hayatını kaybetmişti; komutansız kalan ordusu ise büyük bir hezimete uğramış ve devleti de yok olmaya mahkûm olmuştu.¹¹⁶

Movses Kalankatlı ise bu mühim meseleye değinerek şu bilgileri kaydetmiştir:

Tiridat öldükten sonra, o dönem Ermeniy'e yönetimnin başına yerine oğlu Khosrov(Hüsrev) geçmişti. Paytakaran'da ise Albanlara hükümdarlık yapıp adı tanınmış olan Sanatük vardı. Sanatürk, Khosrov'a karşı bir saldırı harekâtı düzenlemeşti. Khosrov iseSanatürk'e karşı Antiokos'un emrindeki Bizans askeri güçleri, Bagarat'ın batıdaki ordusu ve İberia'nın (Gürcistan) hâkimi Mihran'ın kuvvetleri ile ittifak kurmuştu. Sanatruk, ordusunun büyük bir kısmını Albania'da bırakarak, elindeki az bir kuvvetle, Sasani hükümdarı Şapur'un (Shapur) yanına gitmişti. Hüsrev ile ittifak olan Antiokos ise büyük bir ganimetle ve Romaya bağlı

¹¹⁵ İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. Aynı yer.

¹¹⁶ İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 39–40.

krallardan aldığı yıllık vergilerle beraber İmparatorun yanına gitmişti. O geri döndüğü bir sırada, Sanatruk Sasani hükümdarının kararıyla, otuz bin kişilik bir ordunun başında Ermeniye'nin merkezine saldırı başlattı. Keçeden pantolon giyen ve mızrakla silahlanmış olan Sanatruk, Avşakan adlı dağlık bir yerde düşmanın büyük bir askeri birliğine kahramanca saldırdı. Sanatürk kahramanca savaştı; ancak O her şeye rağmen, düşman tarafından savaş meydanında öldürüldü.¹¹⁷

Sanatürk kendi halkı için savaşarak can vermişti. Nitekim onun ödemiş olduğu bu bedel Ermeniye beylerinin Albania topraklarında Hıristiyanlığı yayarak burayı ele geçirme planlarını engelledi ve halkı özgürce yaşamayı, esareti asla kabul etmemeyi, ölecekse de onurlu bir şekilde ölmeyi öğrendi.

Albania II. Saphur devrinde yarı özerk bir konumdaydı. Sasaniler ise kendi ülkesini olası tehlikelere karşı korumak için, sürekli farklı politikalar izliyordu. Ancak İranlıların bazı dış politikaları vardı ki, asla kolay kolay değişmezdi. Nitekim Sasaniler, Albania'yı Roma'ya karşı her zaman kendi safına çekmek istemesi onların bu politikalardan birini oluşturuyordu. Böylelikle Şah kendi dış politikasını oluştururken Albania'yı kendisine en yakın ve en önemli müttefik olarak görmüştür.

Dönemin en tehlikeli ve en yayılmacı askeri gücü olan Bizanslılar, Kafkasya'ya yönelik yapılacak yeni bir hareketin hazırlıklarını yapıyordu. Ancak Sasaniler onlardan daha erken davrandılar. Nitekim Bizans daha saldırı hareketi başlatmadan Sasaniler çoktan karşı atağa geçmiştiler. Nihayetinde Sasani ordusu Kafkasları geçerek Anadolu'nun içlerine kadar sokulmuştu. Bizans İmparatorluğuyla, Sasani hükümdarı II. Saphur arasında çok çetin ve sonuçları ağır olacak olan bir savaş yaptılar.¹¹⁸

İki ordunun askerleri Amid yakınlarında birbirleriyle çarpışmaya başladılar. Her iki ordunun güçleri arasında amansız bir mücadele yaşandı (359). İranlılar savaşa erdiğinde büyük bir zafer kazanmıştı. Bu yüzden de Sasaniler, Albania'nın Arsak (Karabağ), Marlar ülkesi ve Kaspiana'yı tekrardan geri almanın mutluluğunu yaşıyorlardı. Ancak, Roma İmparatoru Valent'i (364–378),

¹¹⁷Movses Dasxurants'i's, **History of the Aghuans**, trans. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 2010, Book 1, Chapter 12; Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, Avrasya Yayınları, Bakü 2006, s.42–43.

¹¹⁸ İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 40.

Güney Kafkasya'yı Sasanilere terk edecek gibi bir niyeti yoktu. Nitekim Romalılar bölgede kendi konumunu tekrardan kazanmak için, Sasanilere karşı yeniden siyasi ve askeri baskılara başvurdu. Valent'i ilk önce diplomatik kanalları devreye sokarak; Ermeni krallarını kendi tarafına çekti. Bu sayede arkasına çok sayıda yerel Ermeni beylerini aldı. Askeri hazırlıklar tamamlandıktan sonra 371'de Dirav'da İran ve mütteliklerine karşı bir savaş başlattı. Ermen ve Roma ortaklığı, muvaffakiyetle sonuçlanmıştı. Zira, Azerbaycan eyaleti birçok şehrini kaybetmiş idi. Uti, Shakasen, Girdiman vadisi ve Kolt (Albania'nın batı ili) Bizans'ın eline geçen şehirler arasındaydı¹¹⁹

Sasanilerin Roma'ya karşı kaybettikleri şehirleri daha sonra Bizans ile Sasani arasında yapılacak bir antlaşma (387) ile tekrar Sasani egemenliğine geçti. Bu antlaşma ile Ermenistan'ın toprakları da iki İmparatorluk arasında bölüştü. Pers Ermeniyesi'nde kalan Roma askeri garnizonu, kaldırılarak Anadolu'ya taşındı.¹²⁰

IV. Yüzyılın başında Hıristiyanlık Albania'da yayılmaya başladı. Bu din önceden sadece Karabağ'daki dağlık bölgede yaşayan feodal beyler tarafından kabul edilmişti. Bilindiği üzere Sasanilerin resmi dini Zerdüştlük olduğu için siyasi mecrada bu dine sıkı sıkıya bağlıydı. Şah I. Yezdigerd Hıristiyanlığa karşı hoşgörülü yaklaşmış olsa da, II Yezdagerd (438–457) bu politikayı yanlış ve sakat olarak değerlendirdi. Nitekim O Hıristiyanlığa karşı sert bir siyaset izledi. Hatta, Şah bunun yanı sıra Albania ve diğer feodal beyleri Keteifon'a davet ederek, onlardan ateşi kabul etmeyi istedi. Albania hükümdarı II. Vaçe (440–463), dayısı olduğu Yezdigerd'in baskılarına daha fazla dayanamayarak Hıristiyanlıktan döndü.¹²¹

Hıristiyanlık tüm Güney Kafkasya ülkelerine farklı zamanlarda ve münferit aşamalarda kendini gösterdi. Siyasi kararlar böyle bir durumun oluşmasında en önemli etkendi. Tarihi araştırmalara göre Albania, İberia ve Ermeni kiliselerinin faaliyetleri, çalışmaları Roma ile olan ilişkisine bağlı olarak değişirdi. Ermenikilisesi

¹¹⁹ İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 40.

¹²⁰ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 32, Erzurum 2007, s.186.

¹²¹ İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi**, s. 36–40.

Roma'ya tam anlamıyla bağlı iken İberia ise daha mesafeliydi. Albania'da ise bu siyasi temas hemen hemen hiç yoktu.¹²²

Bizans ve Sasanilerin bölgedeki Amansız mücadelesi sadece yukarıda bahsi geçen bu hadiselerle sınırlı kalmayacaktır, elbette. Zira Güney Kafkasya'yı sömürmek için Onların, birbirleriyle giriştiği bu tarif edilemez rekabet, Müslüman Arapların bölgeye gelene kadar sürecekti. Dolayısıyla bu çalışmada, onların felaketlerle dolu mücadeleleri anlatılmaya devam edilecektir.

2.3. Hazarların Güney Kafkasya Politikası

Hazarlar, Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri yakınlarında varlık gösteren bir Türk devletidir. Sabar Türklerin yıkılmasıyla beraber Hazar Türkleri onların bir devamı olarak tarih sahnesine çıktı. X. yüzyıl Müslüman Arap tarihçisi Mes'ûdî, Hazar adı İranlılar tarafında kullanılan bir terimken; Türkler ise aynı topluluk için Sabar (Sabîr) dediklerini söylemektedir.¹²³ Arap tarihçisi Taberî, Azerbaycan'ın mücaviri Hazar ülkesi olduğunu ve bu topraklarda Sul diye adlandırılan bir kavmin yaşadığından bahsetmektedir.¹²⁴

Hazarlar konum itibariyle Güney Kafkasya'ya yakın bir bölgede kurulmuştu. Nitekim Hazarların ikamet ettiği topraklar, çok stratejik bir öneme sahipti; çünkü Kuzeyinde ve batısında önemli ticaret yolları bulunuyordu. Hazarlar, topraklarından geçen ticaret yollarının denetimini kontrol altına alarak; bu stratejik konumunu yıllarca sürdürdü. Hiç şüphesiz Güney Kafkasya sadece Sasani ve Bizanslıların tekelinde değildi. Nedeni şu ki; Hazarlar onların en güçlü rakibi olarak, yüzyıllar boyunca Güney Kafkasya siyasetinde aktif rol oynadı. Bölgede hüküm sürdüğü yıllar boyunca çok kez Karabağ ve Azerbaycan'a saldırılar düzenledi. Sasaniler bu saldırılar karşısında başta sınır duvarları inşa etmek üzere geniş güvenlik önlemleri almıştı.¹²⁵

Hazarların; Güney Kafkasya'yı kendi çiftlikleri haline getirmeye çalışan, Bizans ve Sasanilere rahat verme gibi bir niyeti, asla olamazdı; çünkü hem bölgedeki

¹²² Feride Mammedova, "III. – VII. Asrın Ortalarında Azerbaycan'ın Siyasi Hayatı", (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.63.

¹²³ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", **TDV İA**, Cilt:17, İstanbul 1998, s.116–120.

¹²⁴ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume:5, p.152; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 52–53.

¹²⁵ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.51.

ekonomik çıkar ilişkisi hem de güvenlik sorunu böyle gerektiriyordu. Diğer bir deyişle, Hazarlar siyasi tarihi boyunca, Güney Kafkasya'nın yer altı ve yer üstü kaynaklarına, yalnızca Bizans ve Sasaninin sahip olmasına asla razı olamazdı. Üstelik bu iki güç ya da her hangi birinin bölge üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurması, Hazarların güvenliği tehlikeye sokma anlamına gelirdi. Bu yüzden de Hazarlar birçok kez Güney Kafkasya'ya öldürücü darbeler gerçekleştirdi. Bu durumlar hasebiyle, Hazar Hakanı, 350 yılında, Sasani Kralı II. Şapur (309–379) devrinde, Arrân üzerine bir saldırı düzenledi. Alban Tarihçi Movses Kalankatuklu bu sefer hakkında şu değerli bilgileri kaydetmiştir:

“ Sayıları hesaplanmayacak derecede kalabalık olan Hazar askerleri Çola geçidini geçip ülkemizin sınırlarına girmişti. Şapur, Assuriye'den, Horasandan ve Harezm'den sayısız, hesap edilemeyecek kadar ordu ve Atrapatakan eyaletinden çoklu cesur İranlıları (Azerbaycanlıları), Albanları ve Kafkas dağlarının vahşi halklarından on iki tayfa toplayıp bu büyük kuvvet ile onların karşısına çıktı.”¹²⁶

Ziya Bünyadov'un Belâzuri'den aktardığı malumata göre; Hazarlara karşı ciddi bir şekilde tedbir alan ilk İran şahı I. Kubad'dır (446–531). Gerçek şu ki; Kubad Hazarların saldırılarını kırmak için bir dizi tedbir aldı; çünkü Hazarların Sasanilere yönelik taarruzlarının ardı arkası kesilmemişti. Hazarlar bir defasında yine Güney Kafkasya'ya düzenledikleri bir seferden dönerken, Kubad'ın komutanlarından biri olan Dinyaver, Hazarları takibe almıştı. Nihayetinde, Dinyaver'in emrindeki askerler, Cürzan ve Arran'da savunmaya geçen Hazar kuvvetlerine ani bir baskın düzenledi ve Hakan'ın askerlerinden çoğunu öldürmüştü. Dinyaver'in bu tedahülünden sonra Arran ve Cürzan yeniden Sasanilerin başatlığına girmiş oldu. Böylelikle Arran topraklarına iltihak eden Şah Kubad'ın kumandanı, Er-as (Aras) ile Şirvan toprakları arasında kalan bütün sahayı Sasanilerin sınırlarına dâhil etmişti. Ayrıca İranlılar bu savaşın ardında Beylekan, Berde, Kebele, Şeki ve Derbend (El-vab, El-bab) şehirlerine ehil olmuştu. İranlı devlet adamı ele geçirdikleri şehirlerin güvenliğini tehdit unsuru olmaktan çıkarmak için hızla çalışmalar başlatmıştı. Sasani hükümdarı ŞahKubad, Şirvan sınırdan Bablan olarak adlandırılan geçide kadar, çığ kerpiçten duvar ördürdü. Bu duvarı biraz daha uzatmak istese de şahın buna ömrü

¹²⁶Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.46;Dasxurants'i's, **History of the Aghuans**, Book 2, chapter 1; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.51.

yetmemiştir. Onun yerine geçen oğlu I. Hüsrev Anurşirvan duvarın inşaatını El-bab'a¹²⁷ kadar uzatarak tamamlamıştır. Aslında İran şahlarının böyle bir politika yürütmelerinin altında yatan temel sebep, devletlerinin güvenliği Traskafkasya'nın (Güney Kafkasya, Kafkas Ötesi) savunmasına bağlı olmasıydı.¹²⁸

Taberî'nin buna benzer hadiselerle ilgili verdiği malumatlar dikkate değerdir. Hakikaten de konuyla ilgili bu meseleden şöyle bahseder:

Sasani hükümetinin savunma amaçlı yaptığı inşa çalışmaları gerçekten de çok işe yaramıştır. Şundan dolayıdır ki; bu yapılar başta Hazar akınları olmak üzere Sasani Devleti'ni birçok tehlikelerden korumuştur. Hatta Türk hakanları arasında en güçlüsü, en cesuru ve en çok askere sahip olanı Sencebu Hakan; Abhaz, Belencer ve Bencer üzerinde denetim sağlamış ve bahsi geçen şehirlerin ahalisinden, kendisine itaat etmelerini istemiştir. Onlar Hakan'a olan korkularından dolayı, Sasani hükümdarının kendilerine devamlı vergi ödediğini söylediler. Hakan Sinjibu (Sencebû) bunun üzerine 110.000 kişilik bir ordu ile Sol'a kadar ilerledi ve Kisrâ'ya bir mesaj gönderdi. Hakan, gönderdiği mektupta açık bir şekilde tehditkâr bir dil kullanmıştı. Sencebu, Sasani hükümdarına Ahbaz, Bencer ve Belencer'e ödediği vergiyi bundan sonra kendisine vermesini emretti. Onun bu isteği yerine getirilmediği takdirde, ülkesini yok edeceğini söyledi. Şah, Hakan'ın bu tavrını önemsemedi; çünkü O, Sol kapısına ve çevresine bir set çekerek aşılamayacak şekilde zorlaştırmıştı. Böylece Hakan'ın geçeceği iki dağ arasındaki kapı kapatılmış oldu. Hüsrev Anurşirvan, Sencebu'nun Ermenistan sınırında yapacağı hamleyi de düşünmüştü. Nitekim Hazarların buradan da geçmesini engellemek için sınıra yaya ve süvarilerden oluşan beş bin asker yığmıştı. Cürcan'da (Gürcistan) ise saldırılara dayanıklı savunma amaçlı kale ve istihkâm duvarları örülmüştü. Sencebu önünde duran engelleri aşmayacağını anladığı için hiçbir şey yapmadan Hazar'a geri dönmek zorunda kaldı.¹²⁹

Bünyadov'un verdiği malumata göre, el-Yakûbî Hazarlar için şunları söyler; "*Bütün Ermeniye topraklarını elinde bulunduranlara Hazarlar denir.*"¹³⁰

¹²⁷ Derbend günümüzde Dağıstan sınırları içerisinde tarihi bir liman şehri. Daha geniş bilgi için bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", **TDV İA**, Cilt:9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s.164-166.

¹²⁸ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume: 5, p.149-151; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, p.52.

¹²⁹ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume:5, p.152-153.

¹³⁰ Ziya Bünyadov **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.52.

Onları, Hakan olarak adlandırılan bir padişah yönetir. Hakan'ın Arran, Cürzan, Basfurcan (*Arran'ın bir vilayetidir, Nahçıvan da denilirdi.*) ve Sisican'da, Yezid Balaş adını taşıyan bir valisi vardı. Bu eyaletler Dördüncü Ermeniye olarak adlandırılır ki zamanında Sasani şahı Kubad tarafından zapt edilmiş ve Bab el-Lanadek'e bir fersah¹³¹ uzanıp üç yüz altmış şehri olan bu arazi daha sonra Kubad'ın oğlu Anurşirvan'ın eline geçmiştir.¹³²

İran şahı; el-Bab, Babasaran ve Belencer'i ele geçirdi. Kalikala (Erzurum) ve birçok diğer şehri de ele geçirip buralara İran'dan getirilen halkı yerleştirdi. Velâkin, Hazarlar buraya tekrar hücum edip atalarının avlandıkları toprakları geri almaya muvafık olmakla beraber uzun bir müddet bu alanları ellerinde tutmayı başardılar. Fakat Bizanslılar, Hazarları ağır bir yenilgiye uğratarak, onları yeniden bölgeden çıkartmışlardır. Velhasıl, dört bölgeden oluşan Ermeniye'nin ikisine kral atadılar. Hâlbuki Hazarlar bu yenilgiye rağmen, VI. yüzyılda bile buralara sefer düzenleyecek kadar güçlü bir askeri kapasiteye sahipti. Zaten Hazar kılıçlarının gölgesi, VI. yüzyılın sonlarında dahi, düşmanlarının ensesinde eksik olmamıştır. İşte bu nedenle olmalıdır ki kaynaklar I. Kubad ve Hüsrev Anurşirvan'ın dönemlerini anlatırken dahi Hazarları zikrederler.¹³³

Taberî'nin anlattıklarına göre; Hazarların da içerisinde yer aldığı El-Lan, Balancar ve Babasaran halkları tarafından kurulmuş olan güçlü bir koalisyon vardı. Bu güçler birleşerek özellikle Ermenistan'ın içlerine doğru akınlar yapardı. Bir keresinde aynı grup Azerbaycan'a yönelik bir saldırı yaptıkları anda, Anurşirvan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Anurşirvan bunlardan yaklaşık olarak on binini esir alarak Azerbaycan'ın kuzey sınırlarına yerleştirdi. İlleri görüşlü bir devlet adamı olan Anurşirvan, Kuzeydeki saldırıları dizginlemek için stratejik bir konumda olan Bab el-Ebvab (Derbend) kentini de ele geçirmişti.¹³⁴

Hazarlar, 553 yılında Albania'ya yönelik askeri bir mübareze gerçekleştirdi. Albania, Hazarların saldırıları doğrultusunda, birçok alanda zayıt verdi. Arran katolikosu bu saldırılar karşısında daha fazla dayanamadı ve Çoka

¹³¹ Bir fersah altı veya yedi km'dir. Bkz. Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.52.

¹³² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.52.

¹³³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 52–53.

¹³⁴ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume:5, p.152; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.52–53.

şehrindetutunamayarak Arran'ın başkenti Berde şehrine göç etti. Hazarlar daha önce yaşamış oldukları baskının öcünü alarak, birçok Albania şehrini ateşe verdi ve şehirde yaşayan insanların çoğunu esir aldılar. Dağıstanlı Alban tarihçisi Movses, Hazarların ani ve belli aralıklarla süren akınları hakkında şöyle bir vukufta bulunur:

*“Hazarlar,Albania ülkesini esaret altına aldılar, Kilise ve mukaddes kitaplar yakıldı. Sonra Şahlar şahı Hüsrev'in padişahlığının ve Ermeni takviminin ikinci yılında ülkeye sokulmuş olan İsa haçının düşmanları tarafındanAlbania Katolikosluğunun tahtı Çoka şehirnden ülkenin başkenti olan Berde şehrine götürüldü. Büyük Arran vilayetinden olan Abbas katolikos seçilmişti. O katolikos tahtında kırk dört yıl oturdu ve mukaddes ömür sürdükten sonra ebediyete kavuştu.”*¹³⁵

Bizanslıların doğu sınırı Sasaniler tarafında, 575 yılında bir saldırıya uğradı. İranlıların istilası sonucu İran Ermeniyesi'nda yaşayan halkın büyük bir kısmı şahın iradesine girerken bir kısmı da bunu ret ederek Ermeniyeye'den kaçmışlardı.¹³⁶ Bizans İmparatorunun yeni hükümdarı Heraklius 610 yılında tahta çıktı. Heraklius her ne kadar Sasani hükümdarı II. Hüsrev ile barış yapmak istese de onun bu isteği sonuçsuz kalmıştı. Aksine II. Hüsrev, Roma'ya meydan okuyarak, savaş hazırlıklarını başlattı. Üstelik hazırlıklar hemen tamamlanarak, kalabalıkbir İran ordusu 611 yılında bütün gücüyle Bizans'ın topraklarına bir saldırı harekâtı başlattı. İranlıların mahşer gününü andıran bu istilası, Bizanslıların elinde bulunan toprakların büyük bir kısmını kapsadı. Antakya yakınlarında iki ordu arasında sıcak bir temas yaşandı. Bizans ordusu, Sasaniler tarafında ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Dolayısıyla savaşın kaybedilmesi Bizans için domino etkisi yarattı; çünkü Sasaniorusunun galip gelmesi sonucu, Bizans, Ermeniyegibi, stratejik öneme sahip birçok bölgelerden ağır yenilgilere uğratılarak çıkartıldı.¹³⁷

Sasanilerin 622 senesinde başlattığı taarruz harekâtı 623 senesinde de tüm hızıyla devam etti. Şah, Pontus sahilinden başlayarak, doğudaki bütün Roma

¹³⁵ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.127; Movses Dasxurants'i's, **History of the Aghuans**, Book II. Chapter 4; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.54.

¹³⁶ Ernest Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**,(Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yayınları, No:1528, İstanbul 1970, s. 18–19.

¹³⁷ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devletleri Tarihi**,(Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Baskı, Ankara 2011, s. 88; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.56–57.

topraklarını ele geçirdi. Bizans İmparatoru giderek ateş topu haline gelen bu saldırıları durdurmak için büyük bir ordu hazırladı. Velhâsılıkelâm, Heraklius'un ordusu, İberia'dan geçerek İran'ın içlerine kadar girmişti. Artık Sasaniler için her şey çok zorlaşmıştı; çünkü Bizans ordusu onları gerisinde bırakarak, Ermenistan merkezi sayılan Dovin'i dahi ele geçirdi. Bizanslıların Dovin'den sonraki ilk hedefi, Azerbaycan topraklarını ele geçirmek oldu. Nitekim çok uzun bir süre geçmeden, Bizans askerleri Azerbaycan'ın başkenti Kazaka'yı teslim aldılar ve Sasanilerin baş mabedi olmak üzere bütünaşgedelerini yakıp yıktılar.¹³⁸

Bünyadov'un aktardığına göre; “Y.Kulakovski ve diğer Bizans araştırmacıları, İmparator Heraklius hükümlerinin ilk on yılı, zorluklar içinde geçtiğini söylerler. Ayrıca, İran başarılı savaşlar yaptığından dolayı, Bizans İmparatorluğunun dış politikadaki siyasal itibarı, bir önceki kralın hareketsizliği yüzünden sekteye uğratıldığını kaydetmişlerdir. Bizans'ın yeni lideri bu durumu bertaraf etmek için, gözlerini tepelerin kuzeyine çevirmişti.¹³⁹

Heraklius, akıllı ve yetenekli bir devlet adamı olan Andrew'a talimat vererek onu Hazarların yanına gönderdi. İmparator, Andrew aracılığıyla Hazarlara bir mektup göndermişti. Mektubunda Hazarlara büyük servetler ve geniş topraklar vaat etmişti. Heraklius'un mektubunda yazılanlara bakacak olursak eğer, şu değerli bilgileri görmüş oluruz:

“Eğer onlardan (İranlılardan) intikamımı almak için bana yardım ederlerse, ben onların kalpleri her neyi isterlerse veririm.”

Bunun üzerine Cebu Hakan'ın elçinin aracılığıyla şu cevabı verir:

“Ben kendim öz yiğit ordumla onun düşmanlarından öcünü almaya gideceğim. Ben onun arzusuna uygun olarak, onun isteklerini, çarpışarak öz kılıcım ve yayımla yerine getireceğim.”¹⁴⁰

Bizans İmparatoru ile Sasani Hakanı arasındaki müttefik arayışlarının bir diğer kanıtı da Movses'in eserinde verdiği bilgilerden anlıyoruz. Movses, Sasaniler

¹³⁸ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.56–57.

¹³⁹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. aynı yer.

¹⁴⁰ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 58.

ile Romalılar arasındaki savaşın müsebbibi Roma destekli Hazar saldırılarıdır, diyerek sözlerini şu ifadelerle tavzih eder:

“Heraclius tahrikleri ile sayısız hesapsız Hazar orduları ülkemize sokulup onu talan etmeye başladılar. Bununla ilgili İran şahı Hüsrev, Hazarlara öz elçisini gönderip onlara böyle bir sual verdi.”

“Benim ülkeme siz kimin emriyle sokuldunuz? Belki benden kaçıp Garp denizlerinin adalarında gizlenen sergerdan gezenin emriyledir? Eğer sizin kızıl, gümüş, kıymetli taşlar, ipek parça, kızilla boyanmış ve mirvarilerle (incilerle) süslenmiş libaslara (elbise) ihtiyacınız var ise ondan onu size vad edenin iki katı fazlasını verebilirim. Buna göre ben size diyorum: İrakli'nin beyhude isteklerine göre bana saldırmayın. Yok, eğer siz bunu yaparsanız, sizin bildiğiniz gibi olsun. Ancak şunu iyice bilin ki; Heraclius'un sizinle bana karşı görmek istediği tedbirlerden vazgeçmesi için size almış olduğum tedbirleri anlatmak zorundayım. Şimdi onun ülkesinde olan büyük ve muzaffer ordu komutanımı – Şehrivarazi'yi ve Garbın üzerine gönderdiğim iki kahraman baş askerlerim Şahin ve Kaderi'yi, kanlı ve tepeden turnaklarına dek silahlanmış binlikler ve on binliklere ayrılmış ordumu geri çağıracağım. Şimdi kılıçları doğuya doğru çevirip sana bütün gücümle saldıracağım ve yeryüzü yok olana dek sana ne rahat ne de huzur vereceğim. O zaman eylemlerinizin ne kadar trajik ve anlamsız olduğunu göreceksiniz. Oraya getireceğim bu sayısız askerinin yerini nereden bulabilirim, nereye koyabilirim ve nerede kamp yapabilirim? Bu birliklere hangi ülke karşı koyabilir? Bütün bunları yapmazsanız ve ülkemden çıkmazsanız o zaman söylediğim gibi davranırım.”¹⁴¹

Bu mektubun, tehditvari bir kalemlle yazıldığı bariz bir şekilde görülüyor. Ancak şunu belirtmek isterim ki, İran bu toprakları kendi öz vatanıymış gibi savunuphiç hakkı olmadığı halde, komşusu olduğu başka bir devleti açık bir dille tehdit etme cüretini kendinde rahatça bulabiliyordu. Hâlbuki Sasaniler, orada yaşayan ve kendi kanlarıyla beslediği bu toprakların gerçek sahiplerine her türlü baskıcı politikaları uygulamada geri durmamıştı. Zira bu sömürgeci zihniyet, Albanların kültürlerini talan ederek, tarihlerini yok sayarak, iktisadi ve ticari yönden sömürerek, tebaayı ağır vergilere bağlayarakve hatta dinlerini yasaklayarak; yıllarca

¹⁴¹Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.153,154; Movses Dasxurants'i's , **History of the Aghuans**, Book II., Chapter 11.

kendi dinlerini onlara entegre etmeye çalışarak, onları kendi inançlarından yoksun bırakmayı hedeflerine koymuşlardı.

Albania ve İberia'da, baskı uygulayan otoriteler hiç şüphesiz sadece Bizans ve Sasaniler gibi istibdat yapılarından oluşmuyordu elbette. Nitekim Romalıların güdümünde olup, onların her kararına boyun eğen ve iradelerini hiçe saymış sözde Ermeni krallarını da unutmamak gerekir; çünkü onların yapmak istediği ve takip ettiği politikalar bu yöneydi. Bu yüzden, Müslüman Araplar bölgeye gelmeden önce Romalılar ve Ermeniler çoğu kez müttefik olup Azerbaycan, Gürcistan ve Arran başta olmak üzere hemen hemen Güney Kafkasya'nın tamamını istila edeceklerdi.

Hazar orduları kuzeye doğru çekilerek, Albania üzerine yeni bir saldırı hareketinin hazırlıklarına başlamışlardı. Sasani hükümdarı onların bu faaliyetlerinden haberdar oldu. Bu yüzden de Sasani Şahı, Hazar Hakan'ına tehdit dolu bir mektup göndererek, onu bu faaliyetinden vazgeçirmeye çalıştı. Oysaki hiçbir güç Hakan'ı bu kararından vazgeçiremeyecekti. Neyse ki Hakan gelecek yıl için, büyük bir ordu ile saldırı yapma hazırlığına girmişti. Hakikaten de O, kendisine tabii olan bütün müttefik halklara ve kabilelere, Dağlılara ve Arranlılara, bulutlar altında yaşayan şehirlilere, yıldızlar altında yatan çöllülere, denizde ve karada yaşayanlara, başları kazılmış ve uzun saçlılara bir yerde toplanmasını emretmişti. Cebu Hakan ve öz oğlu yukarıda adı geçen bütün güçlerle bir araya gelerek, şahın yönettiği diyarlara doğru hareket etti.¹⁴²

Hakan'ın güçleri arasında Arranlıların da olması Güney Kafkasya halklarının, Sasani siyasi iradesini içine sindiremediğinin açıkça bir izahıdır. Bu demektir ki, Sasani gibi baskıcı bir düzene karşı olan halk, başka bir yabancı güçle ittifak kurmayı kabul etmeleri, hiç de zor olmamıştır. Hakanın yapacağı bu sefer üzerine, Sasani İmparatorluğu, saldırı gücünü kırmak için bazı icraatlarda bulundu. Bunlardan en önemlisi de Mingçeçevir'e dokuz fersah (54 km) uzaklıkta bulunan Albania'nın başkenti Berde'de bir savunma duvarı inşa edilmesine karar vermiş olmasıydı. Bu duvar Şah Hüsrev'in vali olarak atadığı Kayşak'ın emriyle yapılmaya başlandı. Keza İran hükümeti duvarın bitmesi için çok fazla mali bütçe ayırmıştı. Duvar Kafkas dağları ile Hazar denizi arasındaki geçitleri birbirine bağlıyordu. Sasani tarihinde,

¹⁴²Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume:5, p.152

şahların emriyle Güney Kafkasya’da bu tür güvenlik amaçlı yapılar inşa etmesi çok daha eskilere dayanır. Mesela, Kral Firuz öncelikli olarak Sul’da inşaat çalışmalarını başlatmış ve al-Lan’da taştan yapılar yaptırmıştı. Firuz’un oğlu I. Kubad İmparatorluğun başına geçtiğinde yapımı tamamlanmamış strüktürlerin inşa çalışmasını tamamlatmış ve buna benzer abidelerin yapımını arttırdı. O, özellikle imparatorluğun ulaştığı en uç sınır noktası Sul’da dahi inşaat çalışmalarının başlatmasına emir vermişti. Onun döneminde, Gürcistan’da taştan yontulmuş yeni şehirler, kaleler, büyük tepeler ve bunun gibi diğer birçok yapı inşa edildi. Sasani kralları bölgede faaliyet yürüten diğer güçlerin ani saldırılarını önlemek için böyle bir işe girişmişlerdir. Yalnız hiçbir duvar onları Hazarların kılıcından yoksun bırakmaya gücü yetmeyecekti.¹⁴³

Hazar-Albania sınırına örülen bu duvar Hazar saldırılarını engelleyemedi. Hakanın binlerce askerden oluşan ordusu Sasanilerin duvarını yıkarak taarruza geçtiler. Savaş, Sasani ordusunun imhasıyla sonuçlandı. Hazar ordusunun önünden kaçan Berde halkının bir kısmı Arsak şehrinin dağlarında gizlenmeye çalışarak hayatlarını kurtardı. Bazıları da korkudan Uti vilayetine yerleşmişlerdi; ancak onların hiçbiri kurtulamadı. Lâkin Berde’nin valisi Kayşak ailesiyle beraber İran’a kaçarak hayatlarını kurtarmışlardı. Hazarlıların askeri harekâtı artık Gürcistan topraklarına, sel gibi yayılmıştı. Artık Hazar kuvvetleri Gürcistan’ın hayat damarı ve ticaretin merkezi olan Tiflis’i ele geçirmiştiler. Gürcistan’a doğudan gelen Bizans ordusu ile batıdan hareket eden Hazar ordusu Tiflis’te birleşti. Hakanın ve kralın keyfi gayet yerindeydi; çünkü günlerdir süren savaşta ellerine birçok ganimet geçmişti ve ticari yönden zengin olan birçok şehir yine onlar tarafından işgal edilmişti. Bizans ve Hazarların ittifakından doğan bu saldırılar; Sasaniler için her ne kadar kötü sonuçlar doğurmuş olsa da birçok şehir İranlılar tarafından tekrardan geri alındı.¹⁴⁴

Bizans ile Sasani arasında yapılan bu muharebeler silsilesi, 603 yılında II. Hüsrev’in (Khosrov) seferleri ile başlamış, Bizans İmparatoru Heraklius’un son yıllarına (628) dek sürmüştü. Bu muharebelerin çoğu genellikle İran’ın üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Nitekim İran ordusunun askerleri Bizans’ın başkenti Konstantinopol’un önüne kadar ulaşmıştı. Güney Kafkasya’yı ele geçirilip

¹⁴³ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume:5, p. Aynı yer.

¹⁴⁴ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.154–159.

hükmetmek için İran ile Bizans İmparatorluklarının arasında yaşanan bu savaşların siyasi boyutu olduğu kadar iktisadi ve ticari boyutu da son derecede önemlidir. Bizans'ın bölgedeki en büyük müttefiki Ermeniler ile Hazarlardı; çünkü onlar da Arran ve Azerbaycan'ın zengin vilayetlerini ele geçirmek istiyorlardı.

Arran, Albania, İberia ve Ermeniye topraklarında, bir anne savaştan dolayı hiçbir zaman kendi bebeğinin bohçasını sırtından rahatça indirememişti. Zira bahsi geçen güçler arasında gerçekleşen savaşlar insanların yaşamları üzerinde derin yaralar açmıştır. Müslüman Arapların bölgeye gelmesiyle bütün güç dengeleri değişecekti. Bu imparatorluklardan biri tarih sahnesinden silinecek, diğeri ise askeri, ekonomi ve siyasi yönden zayıflanarak bölge üzerindeki etkinliğini kaybedecekti. Hazarlar ise Araplara direnerek, çıkarlarını korumaya çalışacaktı.

2.4. Kafkasya'da Türk İzleri

Kafkasya tarih boyunca, birçok farklı etnik kimliğe ev sahipliği yapmakla beraber aynı zamanda birçoğuna da geçiş güzergâhı hakkı tanımıştır. İmparatorlukların, Devletler, Feodal beyler, klanların muhtarlıkları ve diğer birçok siyasi kurum Kafkasya coğrafyasında hayat bulmuştur. Bölgenin jeopolitik konumundan dolayı bu yapıların birbirleriyle olan mücadeleleri hiçbir zaman eksik olmadı. Dünyanın geniş bir alanına yayılan Türkler de tarihin ilk devirlerinden günümüze dek Kafkasya'da varlık göstermiştir. Bu yüzden de Onlar da bu münazaaların içinde hep yer almıştır. Türklerin şimdiki ana yurdu olan Anadolu, Kafkasya'nın komşusudur. Nitekim Türkiye'nin Kars ve Ardahan şehirleri, Kafkasya coğrafyasının bir parçası olarak biliniyor. Böylece Türkiye hem Avrupa, hem de bir Ortadoğu ülkesi olduğu kadar, bir o kadar da Kafkas ülkesidir.¹⁴⁵

Orta Asya, Karadeniz, Balkanlar, Avrupa, Orta Doğu, Afrika ve Güney Asya gibi dünyanın birçok farklı coğrafyasında devlet kuran Türkler, Kafkasya'da da binlerce yıl varlığını sürdürerek, bütün zorluklara göğüs germişler ve asla mücadele azmini yitirmemişlerdir. Kafkasya'nın kadim halklarından biri olan Gürcüler ile Türkler arasında ilk ilişkilerin mazisi M.Ö VIII. yüzyıla kadar dayanır. Türkler, yaklaşık olarak M.Ö 705 yılında, çeşitli sebeplerden dolayı ana vatanları Orta Asya'dan Kafkasya'nın güneyine göç etmişlerdir. İlk göç eden Türk topluluğu

¹⁴⁵ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.40-41.

Kimmerler olmuştur. Kafkas geçitlerini arkasına alıp, günümüzdeki Gürcistan topraklarına gelen Kimmerler, Karadeniz sahillerinde faaliyet gösteren Kolhis Krallığı'nın yıkılmasında rol oynamıştır. Tunç'un aktardığına göre; Türkler, Perslerin ülkesinden uzaklaştırılması üzerine Gürcistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Mtskheta'ya gelmişlerdir. Buraya yerleşenler hakkında, Hunlar veya Türkler diye bahsedildiğine dair çokça malumat yer almaktadır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Gürcistan'a göç eden Türklerin sayısı 2800 kişiden ve 28 haneden oluşuyor.¹⁴⁶

Bölgenin sosyo-kültürel bünyesinde, ekonomik ve siyasi yapısında önemli değişiklikler yapacak olan bir diğer Türk topluluğu ise İskitlerdir. Kimmerlerin izinden giden İskitler Derbent kapısını geçtikten sonra dağlık ve engebeli arazilere göğüs gererek Azerbaycan'a varmışlardır.¹⁴⁷

İskitler¹⁴⁸, bölgede faaliyet yürüten politik güçlere karşı diplomasi ve askeri bazı hamleler yaparak, yeni güç dengelerini oluşturdu. Sahiden, Orta Asya'dan muhaceret ederek, Kafkasya'ya gelen İskitler, yaklaşık olarak M.Ö. 3 bin yılında Güney Kafkasya'da etkinliğini sürdürmüştü. Ancak daha sonra ne yazık ki İskitler, Ermenilerin ve Gürcülerin arasında asimile olmuş ve benliklerini yitirmişlerdir. Sakalar olarak da adlandırılan bu Türk topluluğu yozlaşmadan önce, Urartular ile savaşarak bu devletin hâkimiyetine son vermişlerdi. Medlere askeri ve siyasi anlamda destek çıkarak, Asur devletini yıkmasını sağladı. İskitlerin tarih sahnesinden çekilmesi aşamasında, İranlılara karşı kendi egemenliğini inşa etmeye çalışan Gürcü halkı, Türklerle konvansiyon yaparak onları Meskheta şehrine iskân ettikleri söylenir.¹⁴⁹

Kafkasya'da faaliyet göstermiş olan bir diğer Türk kavmi hiç şüphesiz Hunlardır. Dolayısıyla Hunların Kafkasya'ya gelişleri M.Ö. IV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Diğer bir taraftan, Kafkasya, Türkler için Asya ile Anadolu arasında bağlantıyı sağlayan bir köprü görevini gördüğü için; Hunlar Anadolu ve Suriye'ye

¹⁴⁶ Zekiye Tunç, "İslâmiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler", **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt:2, Sayı:72, Temmuz Aralık 2015, s.167-180.

¹⁴⁷ Zekiye Tunç, "En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akinlarına Kadar Azerbaycan'da Türk İzleri", **Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, Nisan 2015, s.204.

¹⁴⁸ İskitler hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 1-76.

¹⁴⁹ İbrahim Tellioglu, "Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", **38.Uluslararası Kuzey Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s.3078.

sefer düzenlerken, Basık ve Kursık beyler Kafkasya üzerinden Anadolu'ya geçmişlerdir. Bu tarihlerde Hunların Anadolu'ya seferleryapmadan önce, yolları üzerinde bulunan halklarla mutlaka münasebetleri olmuştur. Gürcüler dışında Ermenileri de bu kategori içersinde değerlendirmemiz gerekecektir. Zira kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda, M.Ö III. yüzyılın ilk evresinde veya IV. asrın ilk yarısı veya ortasında Ermeniler ile Hunlar arasında yaşanan ilişkilerle ilgili güvenilir kayıtlar vardır.¹⁵⁰

Büyük Hun Devleti'nin yıkılması üzerine, Türklerin, Kafkasya'ya kitleler halinde geldiği bilinen bir gerçektir. Hunlarla beraber, Kafkasya'da anılan diğer Türk boyları; Kumak-Oran, Bunturk, Vund Vgundur veya Velentur-Bulgar, Kuzeyli, Paçanıg, Barsil, Khazar (Hazar) ve Kıpçaklardır. Kalabalık kitleler halinde Güney Kafkasya'ya gelen Türk boyları M.Ö 360 yılında bölgede faaliyet gösterdikleri kaynaklara yansımıştır. Kafkasya Hunları olarak adlandırılan grup, hem İran devleti Sasaniler için hem de Romalılar için büyük bir tehlike teşkil etmişlerdir. Tarih ve diğer bilim dallarının araştırmalarına göre Hun komutanı Hunagur, Sasani hükümdarı II. Şapur'la savaştığından söz etmektedir. Türkler, özgürlüğüne düşkün ve herhangi bir gücün egemenliği altında yaşamayı asla kabul etmezler. Bu çerçevede konuyu ele alırsak eğer; onlar, Çin'in ve Hsienpilerin egemenliğini kabul etmeyerek batı yönünde göç etmişlerdir. Onlar, İdil ve Kuzey Kafkasya'da geniş bir alana yayılarak Avrupa Hun devletini kurdular. Avrupa Hun Devleti'nin Kafkasya'daki sınırları Albania'ya kadar uzanıyordu.¹⁵¹

Bazı kaynaklara göre Türk olarak zikredilen ve Kafkasya'da izleri bilinen diğer bir boy Alanlardır. Tunç'un Kuznetsov'a dayandırarak aktardığı bilgilere göre;

“Alanlar, milattan önceki son yüzyılda Kuzey Hazar, Don ve Ön Kafkasya'da yarı göçebe olarak yaşayan Sarmatlardan ayrılarak, (Roma ve Bizans yazarlarının verdikleri bilgilere nazaran) miladi I. yy.'da Azak civarına ve Ön Kafkasya'ya geldiler. Daha sonra buradan Kırım, Azak çevresi, Ön Kafkasya, Küçük Asya ve Medya'ya saldırılarda bulundular. O sıralar Alanların temel ekonomisi hayvancılığa

¹⁵⁰Gökçe Yükselen, Abdurrazak Peler, “Tarihte Türk – Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/8 Spring, Ankara, 2015, p, 258.

¹⁵¹ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı**, s.147–148.

dayanıyordu.”¹⁵²M.S. 72 yılında Kafkasya'nın güneyine büyük bir askeri harekât düzenleyen Alanlar; Medya, Albania ve Ermenistan'ı istila ederek güçlü bir konuma yükselmişlerdi. Hunların 370–375 yıllarında İdil ırmağı üzerinden Kafkasya'nın kuzey bölgelerine intikal etmeleri üzerine, Alanların bir kısmı batıya göç etmişlerdi.¹⁵³

Kafkasya'da hüküm sürmüş birçok Türk boylarından birisi de Bulgarlardır. “*Bulgar*” sözcüğü Türkçede “*Bulgamak*” eyleminden gelir. Hunların bazı boylarıyla beraber Dinyeper ve Volga arasında kalan topraklarda faaliyet gösteren Ogur Türklerinin karışmasından bu kavim türemiştir.¹⁵⁴Bulgarların¹⁵⁵ anavatanı Orta Asya olduğu kabul edilir. Orta Asya'dan Kafkasya'ya göç eden itil Bulgarları, Hazarlara komşu olmuşlardır.¹⁵⁶Onogur-Bulgar boyları da Kafkasya'nın kuzeyinde, Hazarlara yakın bir bölgede varlık göstermişlerdir. Bizans'ın talimatları doğrultusunda siyasi çıkar gereği Onugurlar, Saragurlar, Ugorlar, Transkafkasya'ya yönelik bazı seferler düzenlemişlerdi. Bunlardan Saragunlar,İberia üzerine yapmış olduğu istila hareketi sonucu bölgede birçok şehir yanmıştı. Onugurlar ise Güney Kafkasya'nın doğu taraflarına doğru akınlar düzenlemişlerdi.¹⁵⁷

İstanbul'u birkaç kez kuşatan Avarlar, Kafkasya'da hüküm sürmüş bir Türk boyudur. Şaşan'ın verdiği malumata göre; Avarların yurdu, Hazarların ülkesinden on üç günlük yürüme mesafesi kadar uzaktı. Hükümdarın kalesi bir dağın zirvesinde yer alıyordu ve kalenin etrafında taşlarla inşa edilmiş bir sur vardı. Avarların hükümdar tahtı biri altın diğeri ise gümüştedir.¹⁵⁸Avarlarla, Göktürkler arasında yaşanan sürtüşmeler neticesinde Avarların büyük bir kısmı yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar ve OnlarKafkasya çevresine göç ettiler.¹⁵⁹Velhasıl Avarlar, ana vatanlarından ayrılarak, Hazar Gölüyle, Karadeniz arasında yaşayan Hunların

¹⁵² Zekiye Tunç, “İslâmiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler”, s.167–180.

¹⁵³ Zekiye Tunç, “İslâmiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler”, s.aynı yer.

¹⁵⁴ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

¹⁵⁵ Bulgarlar hakkında geniş bilgi için bkz. Lâszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri:126, Sayı: A 34, s.88–95; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk - İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No:192, Ankara,1992, s.63–79.

¹⁵⁶ V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, (Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, I. Basım, Ankara 2004, s.63

¹⁵⁷ Zekiye Tunç, “İslâmiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler”, s.167–180.

¹⁵⁸ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Tarihte Türkler ve Türk Ülkeleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. VII. Dizi, 2. Baskı, Sayı 173, Ankara,2011. s.40.

¹⁵⁹ Zekiye Tunç, “İslâmiyet'ten Önce Kafkasya'da Türkler”, s.167–180.

buldukları mevkilere yerleştiler.Onlar, Uralların doğusundaki Sabir/Suvar Türklere baskı yaparak,onları Dağistan'a doğru sürdüler. Orta Asya'da hâkim bir güç teşkil eden Ağaçeriler (Ağaç-eri) 465'te ve onların hemen akabinde 468 yılında ise Saragur/Sarı-Ogurlar Kafkasların güneyine doğru hareket etmişlerdir.¹⁶⁰

Kumanlar, tarih boyunca farklı bölgelerde varlık göstermiş bir Türk boyudur. Onlar ana vatanlarından batıya doğru göç ederken, Kıpçaklarla beraber hareket ettiler. Rus coğrafyasında siyasi otonom kuran bazı Rus prenslerine karşı mücadele ederek, Karadeniz'in kuzeyindeki alanlarda konumlanmışlardır. Ruslar kendi aralarında mücadele halinde olmalarına rağmen sıra Kuman/Kıpçaklara gelince hepsi birlikte hareket ediyordu. Ancak Türk kuvvetleri çoğu kez onların bu saldırılarını boşa çıkarmıştır. Özellikle Könçek komutasındaki Türk ordusu 1185 yılında Prens İgor komutasındaki Rus ordusuna büyük bir darbe indirerek tamamıyla yok etti. Kuzey Kafkas bölgesinde hüküm süren Kuman-Kıpçaklar ise çeşitli diplomatik girişimler sonucu daha güneydeki topraklara inerek, Gürcistan Krallığı ve Selçuklularla ilişkilerde bulundu. Özellikle Kutlu Arslan ve Sevinç Beyler zamanında Güney Kafkasya'ya çok sayıda Kıpçak Türkleri akın etmişti.¹⁶¹

İslâmiyet'ten önce İberia ve Azerbaycan'ın çeşitli alanlarına yerleşen Türk boylarına ait birden fazla coğrafi bölge ismi vardır. Örneğin, Sabir ve Suvarlardankalma Sibir, Don, Sebiri, Oba, Severe, Siver, Dun ve Savir adlarına rastlarız.¹⁶²Bilindiği üzere, Sabirler, 515 yılında Kafkasya sahnesinde kendini gösteren diğer bir Türk boyuydu. Derbend geçidini kullanarak Güney Kafkasya'ya doğru göç eden Sabirler, gittikleri yerlerde hüküm süren devletlerle ilişkiler kurmuşlardı. Nitekim Bizans ve Sasaniler arasında meydana gelen savaşlara aktif bir şekilde katılmışlardır. Tunç'un aktardığına göre; Prokopius "*Savaşlar Tarihi*" adlı

¹⁶⁰ Mehmet Özmenli, "V. - VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri Ve Türkler", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 17, Sayı 3, 2008, s.324.

¹⁶¹Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, s. 50; Daha geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, **IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 69-102.

¹⁶²Erol Kürkçüoğlu, **Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Bakış**, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı:1, Erzurum 1994, s.146.

eserinde, Sabirlertarafından kullanılan silahlar, o dönemlerde süper güç olan Bizans ve Sasaniler tarafından, dahi bilinmediğini açıklamıştır.¹⁶³

Çalışmanın bu bölümünde Kafkasya’da faaliyet gösteren Türk izine kısaca değinilmiştir. Aslında Türklerin bu coğrafyada bırakmış olduğu izler çok derin ve geniş bir konudur. Bu yüzden, konunun tamamını ele alıp bahsetmek mümkün olmamıştır.

2.5. Abbâsiler’den Önce Kafkasya’ya Yönelik Arap Fetihleri

2.5.1. Hulefâ’yi Raşidîn Zamanında Bölgeye Yapılan Arap Fetihleri

2.5.1.1. Hz. Ömer Dönemi (H.12–23/634–644)

Hz. Ömer zamanında İslâm fetihler tüm hızıyla devam etti. Diğer taraftan, İslâm hareketinin yükseldiği bir dönemde, Sasani İmparatorluğu birçok farklı cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Keza o dönemde, Sasani İmparatorluğunun tahtında, yaşça daha çok küçük olan III. Yezdigerd geçmişti. Sasani ekonomisi, savaşın ağır koşulları altında can çekişiyordu. Nitekim bir tarafta kuzeydeki Hazar Türklerinin akınları sürerken, diğer bir taraftan da Irak bölgesini de etkisi altına alacak şekilde, Müslüman Arapların bölgedeki hareketliliği baş göstermişti. Tarih, Arapları İranlılarla aynı sahada buluşturmak için adeta sabırsızlanıyordu. Zira Kadisiye ve Nihavent başta olmak üzere Araplarla Sasaniler arasında, tarihi sonuçlar ağır olacak birçok muharebe yaşanacaktı. Nihavend muhasamatından önce, Sasanilerin ilerde kaderinibelirleyecek çok önemli bir müsademe yaşandı. Diğer bir ifadeyle, Arapların GüneyKafkasya güçleriyle ilk kez karşı karşıya geldiği Kadisiye savaşının yaşanmış olmasıdır. Kadisiye harbi ile Sasani ordusu darmadağın olurken, Araplar büyük bir galibiyet elde ettiler ve İranlıların hazineleri Müslümanların eline geçti.¹⁶⁴

Taberî’nin aktardığı malumata göre, Araplar Sa’d b. Zeyd komutasında, 35 bin neferden oluşan bir ordu hazırladı. İran silahlı kuvvetleri ise toplamda 120 bin kişiden oluşuyordu; yalnızca Rüstem’in emrinde 60 bin asker vardı. Rüstem Sasani

¹⁶³Zekiye Tunç, “İslâmiyet’ten Önce Kafkasya’da Türkler”, s.167–180; Kafkasya’da Türk varlığı ile ilgi daha geniş bilgi için bkz. Muhammet Kemaloğlu, “Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 32, Eylül – Ekim 2012, s. 1–17.

¹⁶⁴ Yaşar Bedirhan, **Orta Çağ Tarihi**, I. Baskı, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2012 s.36–37; Belâzürî, **Fütûhu’l-Buldân**, (Çev. Mustafa Fayda), II. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.364–374

ordusunun en tepe noktasında görev yapan ve ün yapmış zirek bir komutandı. Savaş için son hazırlıklarını tamamlayan ve Rüstem'den emir alan bir diğer İran komutanları Behram'ın 20 bin, Calinus'un ise 40 bin askeri bulunuyordu.¹⁶⁵

Ermeni tarihçisi Sebeos'un verdiği bilgilere göre; İran kara kuvvetleri, üç komuta kademesine ayrılarak muharebeye girmişti. İran hükümetinin planı Arap güçlerini tümünden imha etmeye yönelikti. Bu yüzden kendi hegemonyasının altında hüküm süren birçok mahallî beylerden destek istedi. Nitekim Ermeniyen'in yerel yöneticilerinden de takviye güç gelmişti. Sebeos, General Rüstem'in emrindeki asker sayısı bu savaşta 80.000 olduğunu kaydeder. Ermeniyen'in eski kralı Muşeng Mamıkonyan'ın emrinde 3.000, Sünik lordu Krikor'un emrinde ise 1000 adam vardı. Sasanilerle beraber savaşan Ermenilerin yanı sıra Azerbaycan ve İberia'dan da yardımcı kuvvetler katılım sağlamıştı.¹⁶⁶

Savaş başlamadan önce Arap ordu komutanı Sa'd, el- Muğire'yi Rüstem'in yanına elçi olarak gönderdi. el-Muğire ile Rüstem arasında geçen konuşmalar, savaşı kaçınılmaz kıldı. El- Belâzurî'nin aktardığına göre;

Rüstem ile el- Muğire b. Şu'be arasında geçen uzun bir tartışmadan sonra, el-Muğire Rüstem'e şu cevabı verdi:

*"Allah bize Peygamberini (S.A.S) gönderdi; biz de onun davetini kabul etmek ve kendisine uymak suretiyle saadete erdik. O bize, dinimizi kabul etmeyen kimse ile... Boyunlarını büküp elleriyle cizye verene kadar."(Tevbe 9/29) savaşmayı emretti. Bundan dolayı biz, seni bir Tek Allah'a ibadet etmeye ve O'nun peygamberine (S.A.S) iman etmeye çağırıyoruz; ya bunu kabul edersin; yâda sizin ile bizim arasında kılıç karar verecektir! Bu duruma çok sinirlenen Rustem ellerini göğsüne vurdu ve şunları söyledi: Güneşe ve Aya yemin ederim ki yarın güneş yükselmeden önce hepinizi öldüreceğiz! Bunun üzerine el-Muğire: Güç ve Kuvvet yalnızca Allah'ındır, diyerek atına binip onun yanından ayrıldı. "*¹⁶⁷

¹⁶⁵Taberî, **The History of Al-T'abari**, (trans. Yohanan Friedmann), State University of New York Press, New York 1992, Volume: XII, p. 53.

¹⁶⁶Sebeos, **Sebeos' History**, chapter 30; René Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s. 285.

¹⁶⁷Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.367–368.

Müslüman Araplarla, İran ordusu arasında 16 Kasım 637 yılında Kadisiye savaşı yaşandı. Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri boyunca süren çarpışmalar üç gün boyunca sürdü ve Sasani silahlı güçleri çok ağır bir yenilgi alarak birçok yerden kuvvetini geri çekmek zorunda kaldı. İran ordusunun yardımcı kuvvetleri içinde yer alan Nakharanlar'ın bütün liderleri bu savaşta öldü. Sünikli Ermeni lordu, Prens Grigor, Ermeniyeye generali Muşeng Mamikonyan ve kız kardeşinin iki oğlu ile İran ordusunun başkomutanı Rüstem'de ölenlerin arasında idi.¹⁶⁸ Bunların yanı sıra, Arran, Azerbaycan ve İberia bölgesinden de savaşa katılım sağlamış askerlerin çoğu hayatını kaybetti. Onların içinde sağ kurtulmayı başaranlar ise Azerbaycan'a kaçmışlardı. Albania din adamı ve hâkimi Varaz – Girikor'un oğlu Cavanşir de atasından aldığı bir gurup adamla bu savaşa katılanlar arasındaydı. Fakat savaşta ağır bir şekilde yaralanmış ve şahın sarayına kadar yürüyerek hayatta kalmayı başaramamıştı.¹⁶⁹

Movses Kalankatlı Cavanşir'in Sasani ordusuyla beraber Araplar ile yapmış olduğu bu savaşı şöyle anlatır:

“Cavanşir atasından bir deste savaşçı alarak İran başkentine geçti. Burada Sünik kinyazı (Qrikordan) ve Ermeni seraskeri (Muşeg Mamikonyandan) geldi. İran ordusunun seraskeri Rüstəm, Cavanşiri gördüğünde onu kardeşiymiş gibi karşıladı. Cavanşiri, ümumiyyetle, hoş karşıladı. Sipahsalar atlı birlikler ile Medain'e gelip genç Cavanşiri Yezdigerd şaha takdim etti. Şah iki elini Cavanşirin başı üstüne koyup onu tarifledi və Albania ordusunun başkomutanı rütbesine layık gördü. Cavanşir Dicle çayını geçerek Beh Kubad dairesine geldi ve o, çok sayıdaki ordusunagüvenerek gururla hesap etti ki, bütün güney orduları ayaklanacak. O, Ölü Suların sahilinde düşmanla özbeöz saldırdı. Araplar ilerlediğinde Albania seraskeri onları karşılayıp hücumlarını büyük başarıyla def etti. Öyle birinci savaşta, düşmanların birçoğunu öldürüp daha da yüreklendi, çünkü gördü ki, Allah û teala onunladır.”¹⁷⁰

¹⁶⁸Sebeos, **Sebeos' History**, s. Aynı yer.

¹⁶⁹İsmail Bey Zardabli, **The History of Azerbaijan -from ancient times to the present day-**,(Çev. Fatma Farajova), Rossendale Yayınları, London 2014, p. 83;Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s. 195–198.

¹⁷⁰Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.196–198.

Birkaç günden sonra, Mehekan ayında, İsanın Mevlid gününde, 30 bin atlı ve 20 bin piyade çok iyi bir şekilde silahlanmış İranlı ve müttefik askerler Arapların üzerine hücumla geçmeye hazırladılar. Lakin Kadisiyye'den gelen çoklu atlı ve 20 bin piyadeli Hacer oğulları kalkanlarını birleştirip İran askerlerini darmadağın etmek için özlere hücumla geçtiler.

Albania seraskeri Cavanşir öz yiğit dövüşçüleri ile onların safları içerisine sokulup düşmanlarından ikisini yere serdi, özü üç ağır yara aldı, atı ise dört yerden yaralandı. Düşman onu Fırat çayına dek takip etti, o ise hepsini def ederek çayı yüzüp geçti. Onun üstü – başı kan içinde idi, silahı da aynı vaziyette idi. O, şah sarayına doğru yola düştü. Burada onu çok samimi karşıladılar. Şaha Cavanşirin icraatlarından ve aldıkları ağır yaraları hakkında bilgi verilince, şah onu coşkuyla kabul edip emir etti ki, ona şah sarayında yer ayırıp yanına hekimlerini göndersinler. Yaraları biraz iyileştikten sonra Cavanşir şahın yanına geldi ve o da ellerini onun başına koyarak onu övdü. Şah onu başkomutanlığa layık gördü.”¹⁷¹

2.5.1.1.1.Nihavend Savaşı

Kadisiye savaşından sonra İranlı güçler şehri terk ederek Medain'e kaçmışlardı. III. Yezdigerd'in askerlerini takip eden İslâm ordusu Dicle nehrinden atlarıyla¹⁷² karşı tarafa geçerek, Medain şehrinde savunma pozisyonu alan Sasani ordusunu kuşatma altına aldı. Müslüman Araplar altı ay boyunca burayı muhasara altında tuttular. Sasaniler, Şah Yezdigerd'in sekizinci yılında, Arapların bu kuşatmasını kırmak için bir saldırı eylemi daha gerçekleştirdiler. Azerbaycankuvvetlerinin komutanı Cavanşir, Araplara karşı mücadele etmek için, emrindeki milis gücüyle beraber, Sasanilerin askeri operasyonlarında yerini adı. İlle velâkinhantal, ağır ve aksak bir askere benzeyen İran ordusu, Araplar karşısında güçlü bir direnç sağlayamayarak, bir kez daha büyük bir bozgunla sarsıldılar.¹⁷³

Araplar yapılan bu savaşlar sonucunda Sasani ve onun yardımcı kuvvetlerinden kalan çok büyük ganimetler elde etti. Bunun yanı sıra Arap Müslümanlar, Sasani, Albania ve Ermenilerin karşısında psikolojik anlamda da çok büyük bir üstünlük elde ettiler. Sasani İmparatorluğunun aldığı bu yenilgiler

¹⁷¹Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.196–198.

¹⁷²Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.376.

¹⁷³Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s. 198–199.

sonucunda, ordunun bel kemiği imha olmuş, İmparatorluk çok büyük bir güç kaybına uğramış ve Irak düşmüştü.

Kalankatuklu'nun verdiği malumata göre; Albania kuvvetlerinin komutanı Cavaşır Müslüman Araplara karşı tam yedi yıl boyunca Sasanilerle beraber mücadele etmiştir. En sonunda İran ordusunun yıprandığını anlayan Cavaşır, Şâh ile vedalaşıp Albania'ya geri döndü.¹⁷⁴ Azerbaycanlı tarihçi Bünyadov'a göre; Cavaşır'ın, Şah ile vedalaşıp Atropatena'ya (İran Azerbaycan'ı) geldiği tarihler, muhtemelen Medain Savaşı'ndan sonra ve Nihavend Savaşı'ndan önce olmuştur.¹⁷⁵

Sasani hükümdarı III. Yazdigerd kendi ülkesinin geleceğini Arap güçlerinin nizamına teslim etmemek için onlara karşı mücadeleye devam etme kararı aldı. Bu nedenle de Kadisiye (636), Celula (637) ve Medain savaşında imha olmuş olan ordunun yerine, yeni bir askeri birlik kurmak istedi. Bu amacını gerçekleştirmek için Bâbu'l-Ebvâb, Horasan ve Hülvân'da bulunan birçok yerel beye mektup gönderdi. İran'ın silahlı kuvvetleri, Müslüman Arapları, hegemonyası altında bulunan topraklardan atmak için son hazırlıklarını tamamlayarak Nihavend'e ulaşmıştı. Yazdigerd'in talimatı doğrultusunda Nihâvend'e giriş yapan General el-Firûzân'ın emrinde 150.000 asker hazır bekliyordu.¹⁷⁶

Arap ordusu komutanı Sa'd b. Ebi Vakkâs, hiç vakit kaybetmeden Hz. Ömer'i bu olay hakkında bilgilendirdi. İbnü'l Esir'in aktardığı bilgiye göre, Arapordu komutanı mektubunda şu ifadelerle yer vermişti: "*Kûfeliler senden kuvvetlerinin arttırılmasını ve savaşa büyük bir şiddetle girişerek düşmanlarına heybetli görünmek için, onlara izin vermeni istiyorlar.*"¹⁷⁷

Halife Hz. Ömer, Nihavend'de toplanan İran ordusuna karşı, bürokraside yer edinmiş bazı önemli isim ve komutanlarla bir kısım istişareler yapıp onların görüşünü de aldıktan sonra, Basra ve Kûfe'de bulunan savaşçıları Nihavend'e doğru kaydırılmasına karar verdi. Halifenin verdiği emirler doğrultusunda en-Numan ordunun başına getirildi.¹⁷⁸

¹⁷⁴Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s. 198–199.

¹⁷⁵Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 94.

¹⁷⁶İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, (Çev. Ahmet Ağırakça), Cilt:3, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s.11–21.

¹⁷⁷İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. Aynı yer.

¹⁷⁸İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3,s. Aynı yer.

Nihavend'in Sasaniler açısından önemi ile ilgili bir değerlendirme yapacaksa eğer; İran güçleri, Araplara karşı çok hayati bir savaş stratejisi uygulaması gerekirdi. Zira Nihavend, Araplar için oldukça stratejik bir bölgede yer alıyordu. Irak ile Kafkasya toprakları arasında kalan ve günümüzde İran coğrafyasının sınırları içerisinde yer alan bu bölgenin elden çıkması, kısa bir zaman dilimi içerisinde Sasanilerin kaderini belirleyecekti. Nitekim Nihavend elden çıkarsa, İranlılar bölgeden tasfiye edilecek ve Müslüman Araplar için daha önceden keşif amaçlı seferler düzenlenmiş olan Güney Kafkasya'nın fethi hızlanmış olacaktı. Aslında bunun daha açık bir meali şudur; Eğer ki Müslüman Araplar Nihavend'i alırsa, Sasani Devleti'nin geri kalan bütün topraklarına hükmetmek için, şimdiye kadar atılmış olan en büyük adımı atmış olacaktı. Böylece yüzlerce yıldır bölgede aktif bir şekilde hüküm sürmüş olan İran hâkimiyeti yıkılmaya mahkûm olacaktı.

El- Belâzurî'nin aktardığı malumata göre; Sasaniler ile yapılan Nihavend savaşı çarşamba günü başlamış ve Perşembe gününün akşamına dek tüm sarsıcı şiddetiyle devam etmişti. Bu günün akşam vakitlerinde, her iki taraf karşılıklı olarak geri çekildiler; ancak cuma günü muhasamat tekrardan başladı. Nihavend Savaşı'nın hangi tarihler arasında başlayıp sonuçlandığı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. İbnü'l-Esîr bu savaşın başlangıç tarihini 642 yılını belirtmekle beraber, farklı iddiaların da mevcut olduğunu kayda geçirmiştir.¹⁷⁹

El- Belâzurî'nin başka bir rivayete dayandırarak, bu olay hakkında bize bilgi verir, buna göre; en-Numan b. Mukarrin, el- İzbîzhâna doğru yola çıktı; O'na eşlikeden komutanlar el-Eş'as b. Kays ve Muğire b. Şu'be idi. Sasanilerle savaşmaya başladılar. Bu çarpışmalar esnasında Arap ordusunun en yüksek rütbeli komutanı en-Numan öldü; ancak İslâm ordusu buna rağmen büyük bir zafer kazandılar. Müslümanların kazandığı bu savaşa Fethu'l Futûh (Fetihler fethi) adı verildi. Kazanılan bu zaferin tarihi 19 yılı (640) Çarşamba günüdür. Başka iddialar ise 20 yılını işaret eder.¹⁸⁰

Nihavend zaferi Müslümanlar için sadece İsfahan, Rey ve Horasan gibi merkezlerin dergâhını açmakla kalmadı; aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'a giden

¹⁷⁹İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3,s.11; İsmail Bey Zardabli, **The History of Azerbaijan (from ancient times to the present day)**, p.94.

¹⁸⁰Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.437-438.

rotanın damarlarını da ardına kadar açtı. Nihavent zaferi ile beraber Sasani İmparatorluğu çöküş yaşayarak bir enkaz yığınına dönüştü.¹⁸¹

2.5.1.1.2. Ermeniye'nin Fethi

Müslüman Araplarla, Güney Kafkasya halkları arasında yaşanacak olan münasebetler tüm hızıyla devam etti. Tarihsel bir gerçekliğin yansıması şudur ki; Güney Kafkasya halkları ilk çağlardan beri başka kavimlere yükümlü olmaktan bir türlü kurtulamadı ve özellikle Bizans ve Sasaniler devrinde bu ubudiyet hali, tüm tehevür sarmalında devam etti. Ancak, Müslüman Arapların bölgeye intikal etmesiyle beraber bu esaret asla eskisi gibi olmayacaktı; çünkü Müslümanlar, Ermeniler ve diğer halklara çok geniş anlamda imtiyazlar tanıyacaktı. Şöyle ki; Araplar; Bizans ve Sasanilerin daha önce onlara uygulamış olduğu ağır baskı politikalarına son verecek, vergi vermede kolaylık sağlayacak, canları ve malları muhafaza altına alacak ve ibadetlerini özgürce yerine getirmeleri için her türlü imkânı sağlayacaklardı.

İslâm ordularının Ermeniye bölgesiyle ilk temasları, Halife Hz. Ömer döneminde H. 18 (639) yılında İyâd b. Ganem'in komutası liderliğinde gerçekleşti. Hatta Habib b. Mesleme Kâlikâlâ'dan (Erzurum) Ahlât'a doğru ilerleme kaydederken, buranın Hristiyan din görevlisi ondan önce İyâd b. Ganem'den almış olduğu emanı gösterince Habib b. Mesleme, onlara herhangi bir zarar vermemiş bu emanı olduğubir kabul etmişti. Ancak vakanüvis İbnü'l Esîr bu meseleyi H. 25 (645–646) yılı olaylarını anlatırken aktarmıştır. Ermeni kaynakları, özellikle Sebeosise yaşanan bu gelişmeyi H. 18 (639) yılında gerçekleştiğini aktarır. Müelliflerin her biri farklı bir tarih göstermiş olduğundan ötürü maalesef Ermeniye ve Azerbaycan tam olarak hangi tarihte fethedildiği muğlaktır.¹⁸²

Gerçek şudur ki; bu devirde Ermeniye bölgesi, Müslüman Arapların en çok yoğunlaştığı alan olmuştur. Zira Arapların bu denli Ermeniye'ye yüklenmesinin en büyük sebebi, Bizans'ın elindeki Anadolu topraklarının fethine zemin hazırlamak ve oraları olabildiğince daha erken fethetmek istenmesidir. İslâm orduları, Ermeniye topraklarına ayak bastığı bir dönemde, Ermeniye'nin büyük bir kısmı Bizans'ın

¹⁸¹ İsmail Bey Zardabli, **The History of Azerbaijan (from ancient times to the present day)**, p.94.

¹⁸² Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbâsilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", **Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, s.305–306.

egemenliği arlındaydı. Aynı şekilde İberia ve Arrân bölgesi de Hazarların idaresindeydi. Sasanilerin elinde ise çok az sayıda birkaç satraplık kalmıştı. Oysaki Tiflis ve İberia'nın büyük bir kısmının da içinde bulunduğu, Güney Kafkasya'da birçok alan Bizans güçlerinin hegemonyası altındaydı.¹⁸³ Arapların bölgeye geldiği dönemde, Bizans İmparatoru Herakleios (M.S. 610- M.S. 640) Rıştunik hanedanından olan Teodoros Rıştunik'i, Ermeniyenin prensi olarak atamıştı. Lakin Heraklius ölünce, onun yerine oğlu II. Konstans geçti ve Bizans'ın yeni imparatoru II. Konstans, Teodoros Rıştuni'yi, General Procopius'a karşı çıktığı gerekçesiyle, görevinden azledecekti.. Her ne kadar Teodoros Rıştuni Bizans hükümdarı tarafından böyle bir ihanete uğramış olsa da O, her zaman Ermeniyenin en kodaman beyleri arasında mevkisini korumayı başarabilmişti. Keza özellikle Muaviye şam valisi iken onunla anlaşacak ve hatta Onu bütün Güney Kafkasya'nın valisi olarak tayin edecekti. Bu sebeple de hem Bizans'ın hem de diğer Ermeni beylerin nefretini kazanmıştı. Aslında Rıştuni'nin, Müslüman Araplarla anlaşması çok iyi bir karardı; çünkü Sasaniler yok olma aşamasındaydı ve diğer bir taraftan Bizanslıların da bölgedeki gücü çok zayıflamıştı.¹⁸⁴

Ermeni tarihçi Sebeos'un verdiği malûmata göre; Kadisiye ve Nihavent savaşları sonucunda Müslüman Araplar, Kafkasya ve İran güçleri karşısında etkilibir mücadele örneğini sergilemiş ve nihayetinde Müslümanların Kafkasya ile doğrudan temas kurmasına imkân sağlanmıştı. Nitekim İran ordu komutanı Rüstem'le birlikte, birçok Ermeni ve Gürcü beylerinin de bu savaşlarda hayatlarını kaybetmiş olmaları; Müslüman Arapların daha da ileriye gitmesi için büyük bir fırsat doğmuştu.¹⁸⁵ Ermeni tarihçi Sebeos, Halife Ömer'in, Ermeniyeyi feth etmekle görevlendirdiği ordunun hareket merkezi, Bağdat'ın 100 km kuzeybatısında yer aldığını beyan eder. İslâm ordusu Habîb b. Mesleme el-Fihri komutanlığı altında, bütün askeri hazırlıkları tamamlandıktan sonra, yönlerini Kafkasyaya doğru çevirdiler. Ermeniyeye doğru harekete geçen Halife ordusu, önce Taron'a (Muş),

¹⁸³ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.278; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (Çev. Fikret İşiltan), İ.Ü. Edeb. Fak. Yayınları, no:1528, İstanbul 1970, s.25-27.

¹⁸⁴Ghewond, **Ghewond's History**, (trans. Robert Bedrosian), Long Branch-New Jersey, 2006, Chapter:4; Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", **Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt 16, sayı 1, 2014, s. 54.

¹⁸⁵ Sebeos, **Sebeos' History**, Sources of the Armenian, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985, Chapter 30-33.

Taron'dan sonra Bznunik'e (Ahlât) ve oradan da Aghiovit'e ulaşırlar. Araplar Ararat güzergâhını kullanmaya devam ederek, ilerlediler. Nihayetinde Berkri (Murat) çayı üzerinden geçtikten sonra Ararat'a girmeyi başarmışlardı.¹⁸⁶

Dovin'in (Debil) beyi, Müslüman Arapların bölgeye gelişinden (640–641 yılında) habersizdi; lakin üzerinden çok zaman geçmeden, Ermeniy'e de dağılık bir şekilde hüküm süren üç yerli prens hemen bir araya gelerek duruma müdahale etmek istedi. Ermeni prenslerin bütün çabalarına rağmen, Müslümanlar Dovin'e ulaşmayı başarabilmişti. Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin emrinde bulunan Arap silahlı kuvvetleri, burada bulunan Metsamor köprüsünü ve halkın kullandığı diğer geçitleri yıkarak, şehrin kontrolünü ele geçirdiler.¹⁸⁷ Teodoros, Nahçıvan'a gidip Müslümanların daha fazla ilerlemesini önlemek istese de başaramamıştır. Zira İslâm kuvvetleri Mekk'un! Prensi Vardik'ten, aldığı istihbarat ve rehberlik sayesinde Metsamever köprüsünü çoktan geçmişlerdi bile. Velhâsilikelâm, Ermeniy'e'nin birçok yerleşim yerine askeri harekât düzenleyen İslâm birlikleri, çok sayıda ganimet ele geçirdi.¹⁸⁸

Sebeos, Arapların Dovin'e yönelik başlatmış olduğu bu saldırı hareketini anlatmaya şöyle devam eder, buna göre; Habîb b. Mesleme el-Fihri komutasındaki Araplar kara kuvvetleri, beşinci günde Dovin'e yönelik daha kapsamlı bir cihat harekâtı başlattılar. Mücahitler kale duvarlarını ateşe vererek surları çökertmeye çalıştılar. Dolayısıyla onlar, birçoğunu yıkarak, ateşe verdiler, böylece kalenin düşmesini hızlandırdılar; geriye kalıp, çökmeyen duvarlar için de ipten merdivenler yaptılar. Askerler daha sonra kalenin birçok kapısını açarak, içine doğru sızdılar. Şehir halkı artık çaresiz kalmıştı; bu yüzden de Araplar karşısında daha fazla direnemeyerek teslim olmak zorunda kaldılar. Kalenin içine girmeyi başaran Araplar, teslim olmayı ret eden Dovin savaşçılarından birçoğunu öldürmüş; geriye sağ kalmayı başaran birçoğunu da esir aldı. Ermeni beylerinden olan Rıştunik, Arapların saldırısını kırmak için her ne kadar yoğun bir çaba göstermiş olsa da, onun bu girişimleri sonuçsuz kalacaktı. Müslüman Araplar, Dovin muhasarasında Ermenilerden oluşan 35,000 kişiyi esir aldılar. Onlar daha sonra elde ettikleri

¹⁸⁶ Sebeos, **Sebeos' History**, Chapter 30.

¹⁸⁷ Sebeos, **Sebeos' History**, s. Aynı yer.

¹⁸⁸ Sebeos, **Sebeos' History**, Chapter 30.

ganimetleri de yanlarına alarak, geldikleri güzergâhı kullanıp; Irak topraklarına tekrar geri döndüler.¹⁸⁹

İslâm orduların tarafından Ermeniy'e'nin merkezi Dovin üzerine düzenlenen bu ilk askeri harekât, Halife Ömer'in emriyle gerçekleşmişti. Habîb b. Mesleme komutasındaki Müslüman Arap ordusunun ilk Dovin muhasarası planı Zilkâde 18 (Kasım 639)'da devreye sokulmuş ve birçok nedenden dolayı hemen hemen bir yıl devam etmiştir. Nihayetinde teslim olmaktan başka çareleri kalmayan Dovin halkı, 5 Muharrem 19 (6 Ekim 640)'ta Müslümanların denetimine girmiş oldu. Müslüman Arap ordusu bu stratejik bölgeyi ele geçirmek için, bir yıl boyunca mücadele etmesine rağmen kalıcı bir düzen kurmayarak, bir daha geri gelmek (Araplar 641–642 yılında Ermeniy'e'yi tekrar işgal etmek üzere geri geleceklerdi.)üzere üstlerine geri dönmüşlerdir. Muhtemelen Arapların Ermeniy'e üzerinde gerçekleştirdiği bu ilk askeri harekât, daha çok keşif amaçlı olmuştur.¹⁹⁰

Bizans İmparatoru Heraklius'un ölmesi üzerine oğlu Konstant ülkeye hükmetmeye başladı. İmparator Konstant, Bizans ordusunun başına Arşaklı olarak adlandırılan General Vaghentianos'u atadı. Vaghentianos aldığı emir üzerine, askerlerini doğuya gitmesini emretti. Bizans İmparatoru Konstan'ın göreve başladığı ikinci yılda ve İran şahı Yezdigerd'in şahlığının onuncu senesinde (641–642), İranlı güçler, Araplara karşı 60.000 asker toplamıştı. Öbür taraftan Arapların ordukomutanı Habîb b. Mesleme'nin emrinde ise 40.000 asker bulunuyordu. Her iki ordu (642 yılında) askerlerin ayakları yerden kesilene kadar birbirleriyle muharebe etti. Özel bir Arap askeri birliğin aniden ortaya çıkması, Sasanilerin büyük bir yenilgi almasına neden oldu. Dolayısıyla İranlıların daha fazla dayanacak güçleri kalmadığı için gece kamptan kaçmayı denediler. Sabah olunca Müslümanlar kampları didik didik aramalarına rağmen kimseyi bulamamışlardı. Zira İran ordusunda görev yapan tüm askerler kaçmışlardı. Hatta Onlar bölge halkından çoğunu arkalarında bırakarak kaçmışlardı. Böylece Araplar onların geride bıraktığı 22 kaleyi ele geçirdiler ve kendilerine karşı savaşan bütün erkekleri öldürdüler. Müslüman Araplar bu zaferden

¹⁸⁹ Sebeos, **Sebeos' History**, s. Aynı yer.

¹⁹⁰ Oktay Bozan, "Abbâsî İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları", **İstem Yayınları**, Sayı:22, 2013, s.23–41.

sonra Azerbaycan'ın büyük bir kısmını da ele geçirecekti. Ayrıca el- Bâb'a yönelik yapılacak olan bir askeri harekâtın önü açıldı.¹⁹¹

Konstant'ın tahta geçişinin ikinci senesinde Müslüman Araplarla, Ermeniler arasında çatışmalar yeniden baş gösterdi. Abbâsîler ordusunda görev yapan 3,000 kişilik özel bir kuvvet, Ermenilerden birçoğu öldürüldü ve sağ kalanların çoğu da esir edildi. Diğer taraftan İslâm orduları da bu savaşta çok kayıp vermişti hatta ölenlerin arasında iki büyük ordu komutanı da vardı. Bizans bu olaydan sonra Ermeni prensine hediyeler göndermiş ve onu (Teodoros) kutlamıştı.¹⁹²

Ermenilerin bütün uğraşları bir kez daha sonuçsuz kalacaktı. Zira Arap orduları şimdi de Ararat bölgesinde hazır bulunan ordu İberia ve Albania'yı kuşatacaktı. Birçok ganimet ve esir ele geçiren İslâm orduları Nahçıvan kalesini ele geçirmek için kaleyi muhasara altına aldılar ancak onların bu girişimi sonuçsuz kalması üzerine bu kez yakında bulunan daha savunmasız bir kaleyi ele geçirdiler. Araplar kendilerine direnen savaşçıların çoğunu etkisiz hale getirdi; kadın ve çocukları ise esir aldı.¹⁹³

Müslüman Arap birliklerinin, Ermeniyeye yönelik yaptıkları seferler hakkında Ermeni vakanüvisti Ghewond'un verdiği malûmatlara göre; Müslüman Arap ordusu, Şah Yezdigerd (632–651) dâhil olmak üzere, Sasani ordusunda görev yapan askerlerin çoğunu öldürmesi neticesinde, 481 yıl hüküm sürmüş olan Sasani krallığı son bulmuştur. Ghewond, Müslümanlarla İran güçleri arasında yapılsavaşlar sırasında, İranlılara ait hazinelerin çoğu Müslümanların eline geçtiğini söyler.¹⁹⁴

Hatırlatmak gerekirse eğer; Sebeos Halife ordusunun Ermeniyeye yönelik başlatmış olduğu hareketin başlangıç noktasını Bağdat'ta yakın bir yer olarak göstermişti. Ghewond ise eserinde "*Arap ordusunun büyük bir kısmını oluşturan askeri birlikler, İran coğrafyasından Ermeniyeye'ya giriş yaptığını.*" der.¹⁹⁵ Ghewond akabinde "*Araplar, Nahçıvan'ın kırsal kesiminde bulunan köyleri ele geçirdiğini,*

¹⁹¹ Sebeos, **Sebeos' History**, Chapter 32.

¹⁹² Sebeos, **Sebeos' History**, Chapter 33.

¹⁹³ Sebeos, **Sebeos' History**, Chapter 33.

¹⁹⁴ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter II.

¹⁹⁵ Ghewond, **Ghewond's History**, s. Aynı yer.

Van'dan başlayarak Nahçıvan ve Azerbaycan sınırına kadar dayanan ve Goght bölgesi olarak adlandırılan alanlara el koyduğunu” açıklar.¹⁹⁶

Ghewond Ermeniler ile Müslümanlar arasında yaşanan hadiselere bir Ermeni ve Hristiyan bakış açısıyla yaklaştığını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim O, eserinde Arapların birçok erkeği öldürüldüğünü, kadın ve çocuklardan oluşan sivil halkın büyük bir kesimini de esir ettiğini iddia eder. Ayrıca bu iddiasını sürdürerek, şu açıklamada bulunmuştur; Arapların askeri kanadı esir ettikleri insanları, bir birleriyle bağlayarak Aras nehrinin karşı tarafına geçirirler. Aralarında yaşlıların da bulunduğu bu insanlar, nehirden geçirildikten sonra, daha önce Arap orduları tarafından ele geçirilmiş bölgelere aktarılır.¹⁹⁷

Ghewond bu yaşananlardan sonra Müslüman Arap ordusunun güçlerini iki kısma ayırdığını söyler. Ordudaki birliklerin bir kısmı hiçbir yere hareket etmeden, buldukları yerde kaldılar; diğer bir kısım ise Ermeniyе'nin sınırları içerisinde (Bazudzor ve Marduts'ayk' mevkesine yakın Kogovit kırsalında) konumlanmış Bizans askerlerine bir saldırı harekâtı başlatmış. Bu esnada Ermeni prensi Teodors Rıştunik'in kampı da bölgeye yakın bir yerde kurulmuştu. Arap askeri garnizonu, bu operasyon sırasında Bizans birliklerine ulaşmadan önce bölgedeki birçok mıntıkeyi kendi denetimleri altına alırlar. Nihayet, Teodoros üzerlerine doğru gelen bir Arap birliğini fark eder. Bunun üzerine O, Bizans komutanını derhal bu durumdan haberdar eder. Fakat Prokopious, Teodors'un bütün uyarılarına rağmen ona kulakasmaz. Müslüman Araplar, Prokopious'un bu umursamazlığı ve ciddiyetsizliği yüzünden onlardan birçoğunu öldürür, geriye sağ kalanları ise kamplarına kadarkovalarlar. Bizans askerlerine göre sayıca çok az olan Arap orduları, kendi üslerine tekrardan geri dönmüşlerdir.¹⁹⁸

Ghewond, Arapların Hicrî 26/647 senesinde bölgeye yönelik bu sefer daha geniş bir askeri eylem planı yaptığını aktarır. Heraklius'un torunu olan Konstantin hükümdarlığının ikinci senesinde, Arapların bölgeye intikal ettiğini ve bunun için de önlem alması gerektiğine dair Teodoros'a haber gönderir. Bunun üzerine Teodors, hemen önlem almaya başlar. O'nun amacı askerlerini Dzora'da bulunan dar

¹⁹⁶ Ghewond, **Ghewond's History**, s. Aynı yer.

¹⁹⁷ Ghewond, **Ghewond's History**, s. Aynı yer.

¹⁹⁸ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter II.

boğazdan geçirerek, Araplar birlikleri bölgeye daha intikal etmeden önlerini kesmekti. Oysa Arap ordusu adeta kanatlı bir yılan gibi hareket ederek; onlardan önce bölgeye varmıştı. Teodoros'un liderliğindeki Ermeni kuvvetlerini arkasında bırakan İslâm orduları kısa bir sürede Dovin'in merkezine çoktan ulaşmışlardı. Lakin Müslümanlar kentte savaşacak tek bir asker dahi bulamadılar; çünkü hepsi Prens Teodoros'la gitmişlerdi. Bu nedenden dolayı, kentte sadece sivil halk kalmıştı. Araplar, kadın ve çocuklardan oluşan yaklaşık 35,000 kişiyi esir aldı. Teodoros'un emrindeki lordlar ve askerler Dovin'e dönünce karşılaştıkları manzara çok feciydi. Zira Onlar, kendi kadın ve çocuklarını Arap askerleri tarafından esir edildiklerini görmelerine rağmen hiçbir şey yapamadılar. Onlar için her şey artık çok geçti; çünkü onlar çaresizdiler ve Müslüman askerlere karşı savaşacak hiç güçleri kalmamıştı. Araplar tutsak ettikleri kadın, yaşlı ve çocukları beraberinde Suriye'ye götürdüler. Araplar, Ermeniyeye (Hicrî/26 yılında) gerçekleştirdiği bu kapsamlı saldırıdan ancak tam on yıl sonra bir kez daha geleceklerdi.¹⁹⁹ Kurjian bu meseleye değinerek, şu malumatı aktarır; Bölgeye gelen Müslüman birlikler Dovin'in sakinlerinden 12.000 kişiyi öldürmüş ve 35.000 kişi de esir etmişti. Ermenilerin sayı olarak birlikleri az olduğu için Araplara karşı koyamadıkları ve bu yüzden de onların gözleri önünde esir edilen kadın ve çocuklar Suriye bölgesine nakledilir²⁰⁰.

Araplar, Hicrî 36/657 yılında Ermenilerin ve Müslüman Arapların mücadelesi tekrar başladı. Bu tarihte İslâm orduları Ermenistan sınırına geldikleri vakit,ordularını üç komuta kademesine bölerek bir savaş stratejisi geliştirmişlerdi. Ordunun en öncü kuvvetleri Van topraklarından geçerek Nahçıvan'a kadar olan kaleve kasabaları hâkimiyet altına aldı. İkinci kol ise Taron'a doğru bir ilerleme kaydetti. Arap ordusunun geride kalan üçüncü kolu ise Artsap kalesine ve Kogovit'e ulaşmış oldu. Ancak Prens Teodoros'un emrindeki 6 bin asker Müslümanlara karşı şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Bu ani baskın sonucu 3 bin Müslüman asker hayatını kaybetti. İslâm orduları Rıştunili Teodoros'un baskısı sonucu Dovin'den Suriye topraklarına çekilmek zorunda kaldılar. Ermenilerin bu savunmasından iki yıl

¹⁹⁹ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter II, III.

²⁰⁰ Ghewond, **Ghewond's History**, chapter III; Kurkjian, **A History of Armenia**, s.176

sonra Araplar mücadelelerinden ödün vermeyerek tekrardan Ermeniye üzerine seferler gerçekleştirdi²⁰¹.

İslâmiyet'in savaş ahlakı; yaşlıların, kadınların, çocukların ve savaşamayan hasta insanların öldürmesini asla doğru bulmaz. Nitekim Halifeler her savaştan önce bu konu ile ilgili kendi komutanlarına uyarıda bulunmuşlardır. Halife Hz. Ebû bekîr(10–12/632–634) ordularını savaşa göndermeden bu şekilde emir vermesi bunun en güzel örneğini oluşturur.

“Düşmanları lanetlemeyin ve küçük düşürmeyin. Ne küçük çocukları ne de çok yaşlı adamları, ne de kadınları öldürmeyin. Hurma ağaçlarını kırıp yakmayın; meyve ağaçlarını telef etmeyin, yemek için lazım olandan başka koyun, inek ve develeri kesmeyin. Siz hücrelerde dini ayinle meşgul olan adamların yanından geçerseniz onları rahat bırakın ve meşalelerine mani olmayın. Sizi kabul eden her şehir ve halkı ile mukavele bağlayın. Onlara verdiğiniz vaatlere sadık olun, onlara biz gelene dek daha önce izledikleri kurallara ve geleneklere göre yaşasınlar. Onlarla kendi aranızda bir sınır olmak için bir bac koyunki kendi dinlerinde ve öz topraklarında kalsınlar. Sizi kabul etmeyenlerle muharebe edin.”²⁰²

2.5.1.1.3. Azerbaycan ve Karabağ'a Yönelik Arap Akınları

Araplar, Azerbaycan topraklarına 639–640 yılında giriş yaptığı bilinir. Bilhassa Arap ordu komutanı Huzeyfe İbn el-Yeman'ın bu tarihlerde Azerbaycan merzûbanı ile olan ilişkileri, kaynaklara yansımıştır. Diğer bir taraftan, bazı kaynaklar Azerbaycan'a ilk gelen Arap ordu komutanları, Utbe b. Ferkad, Bükeyr b. Abdullah, el -Muğire b. Şu'be'nin olduğunu söylerler. Ayrıca Azerbaycan'ın fetih tarihini Hicrî 22. (642) yılını göstertirler. Azerbaycan'ın Araplar tarafından hangi yılda ve kimin tarafından ele geçirildiği ile ilgili farklı malumatlar o kadar çoktur ki; bazen Azeri kaynaklar bile bu konuda zıt duruma düşmektedirler.²⁰³

El-Belâzurî; Azerbaycan'ın fethi ile ilgili olarak el-Hüseyin b. Amr el-Erdebîlî ve Vakîd el-Erdebîlî'nin rivayetlerine dayandırarak önemli malumatlar verir, buna göre;

²⁰¹ Ghewond, **Ghewond's History**, chapter III.

²⁰² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.100–101.

²⁰³ Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s.15

Nihavend'e yakın bir yerde askeri faaliyet yürüten Huzeýfe b. el-Yeman, Halife Ömer tarafından Azerbaycan'a vali olarak atandı. Ona bu haberi ileten, Hz. Ömer'in küfe valisi el-Müğüre b.Şube idi.²⁰⁴ Müslümanlar Huzeýfe liderliğinde, Azerbaycan'ın başkenti konumunda olan Erdebil'e askeri bir harekât başlattı. Ancak diğer taraftan Azerbaycan topraklarında Sasanilere bağlı çalışan merzûbanlar da Arapların karşısına çıkmak için hızla hazırlıklara başlamışlardı. Azerbaycan'da idari ve askeri işlerle uğraşan merzûbanların varlığına dair daha önce bahsedilmişti. Kısaca bunların kimler olduğuna dair bir hatırlatma gereğinde bulunursa eğer; Merzûban, halktan vergi alan ve savaş zamanında orduyu dizayn eden valiler olduğu akla gelecektir.²⁰⁵

Arapların Azerbaycan'a ilerlemelerini önlemek için Merzûban Bâcevran, Meymez, en-Nerîr, Serat, eş-Sîz ve el-Meyanîc'den çok sayıda savaşçı topladı. Müslüman Araplarla, Azerbaycanlı milis güçleri arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. Arap birlikleri, Azerbaycanlı güçleri yenmesi üzerine onlar sulh yapmak zorunda kaldılar. Taraflar arasında yapılan antlaşmanın bazı maddelerine göre; Merzûban bütün Azerbaycan halkı adına sekiz miskal ağırlığında sekizyüzbin dirhem vergi vermeyi kabul edecekti. Arapların ordu kumandanı Huzeýfe, antlaşmanın maddelerine bağlı kalacağına dair söz verdi. Buna göre; Müslüman Araplar Azerbaycan halkının dini mabetlerine dokunmayacak, Belâsecan, Sebelan ve Sâtervedân Kürtlerine zarar vermeyecek, eş-Şîz halkının bayramlarını ve diğer kültürel faaliyetlerini rahatça sürdürmeyi kabul edecekti. Huzeýfe bu antlaşmanın hemen akabinde Mûkan ve Cilan üzerine yürüdü. Böylelikle buraları da ele geçirmede muvaffak oldu.²⁰⁶

El-Belâzurî, Azerbaycan'ın fethi ile ilgili birçok râvinin görüşlerine yer vermiştir. Nitekim bu mesele ile ilgili onun eserinde yer alan bir diğer rivayete göre;

Halife Hz. Ömer, Huzeýfe'yi valilikten azlederek onun yerine Utbe b. Ferkad es Sülemî'yi Azerbaycan'a vali olarak görevlendirdi. Erdebil'e gelen Utbe b. Ferkad,

²⁰⁴ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.467; Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1963, s.55.

²⁰⁵ Feride Mammedova, "Arap İşgali Arifesinde ve Devrinde Azerbaycan'ın Siyasi Vaziyeti, Azerbaycan'ın Arap Hilâfeti Terkibine Dâhil Edilmesi"(Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.129.

²⁰⁶ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.467-468.

bölgede yaşayan halk ile bir anlaşmaya vardı; ancak onlardan bir kısmı anlaşmayı yok sayarak isyan etti. Bunun üzerine Utbe başkaldıranlara karşı bir sefer düzenledi ve onların bu girişimlerini bertaraf ederek çok sayıda ganimet elde etti.²⁰⁷

El-Belâzurî, senetlere dayandıran bazı rivayetleri de eserinde yer vermeyi ihmal etmemiştir, buna göre;

“el-Vâkıdî, senediyle birlikte şunları rivayet etmiştir: el-Muğire b. Şu’be, Küfe’den hareket ederek Azerbaycan üzerine 22 yılında yürümüştür. Oraya vardığında, anlaşmaya varılmadığı için, burayı savaş yoluyla fethederek, onları haraca bağladı.”²⁰⁸

Belâzurî, İbnu'l-Kelbî'nin, Ebu Mihnef'den naklen aktardığı bir başka rivayete göre; “el-Muğire, 20 yılında Azerbaycan üzerine yürüdü ve orayı fethetti. Daha sonra buranın halkı kâfir olduğu için, bu kez bir diğer Arap ordu komutanı ve aynı zamanda vali olarak tayin edilen el-Eş’as b. Kays el-Kindî, Azerbaycan üzerine yürüdü. Oldukça başarılı bir iş çıkartan el-Kindî, Bâcervan kalesini fethetti ve daha önce el-Muğire tarafından kabul edilen antlaşmanın aynı maddelerini yenileyerek, Azerbaycan halkına kabul ettirdi. Böylece taraflar arasında öncekinin aynısı olan bir anlaşma imzalanmış oldu.”²⁰⁹

Belâzurî, Müslümanların Azerbaycan halkıyla olan ilişkilerini bir başka rivayete dayandırarak şu önemli bilgilere kaydeder, buna göre; Müslüman Arap ordusu, çeşitli zaferler sonucunda Kafkasya'nın önemli bir kısmını oluşturan Azerbaycan'ı zapt etti. Araplar daha sonra ele geçirdiği bu geniş topraklara, Küfe, Basra ve Şam'dan getirdikleri akrabalarını yerleştirdi. Bu aşiretlerden her biri, kendileri için toprak taksim ettiler. Bunun yanı sıra, farklı aşiretlere mensup zengin bazı aileler de Azerbaycan'ın yerli halkı olan Acemlerden toprak satın aldı. Ortadoğu'dan bir Kafkas ülkesine gelen Müslüman halk, sadece büyük şehir ve kasabalara yerleşmekle kalmadılar; aynı zamanda Onlar Azerbaycan'ın çevre köylerine de yerleşmişlerdi. Aslında böyle bir iskân politikasının uygulanması Müslüman Arap hükümetinin kararıydı. Zira siyasi irade bu topraklara kalıcı olmak için nüfuslarının olması gerektiğini biliyorlardı. Nitekim Onlar Irak ve Suriye gibi

²⁰⁷ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.467–476.

²⁰⁸ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. Aynı yer.

²⁰⁹ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. Aynı yer.

ülkelerden birçok Arap getirip yerleştirdiler. Hatta Azerbaycan'ın çevre köylerine Arapların yerleştirmesinin nedeni Acemlerden aldıkları topraklarda Müslüman Arapların güvenliğini sağlamak istemiş olmalarıdır.²¹⁰

İbnü'l-Esîr, Azerbaycan'ın fethi ile ilgili eserinde şu bilgilere yer vermiştir: Halife Hz. Ömer döneminde Bükeyr b. Abdullah Azerbaycan'ın fethi ile meşguldü. Bu amaç doğrultusunda Hz. Ömer, Bükeyr'e destek olmak maksadıyla Simâk b. Hareşe el-Ensârî'nin komutasında askeri bir birliği Azerbaycan'a göndermesi için, Nuaym b. Mukarrin'e emir verdi.²¹¹ Fakat Taberî, Nuaym b. Mukarrin, Hz. Ömer'in bu emrini, Rey şehri fethedene kadar ertelediğini yazmıştır. Taberî'nin vermiş olduğu bu malumatı gözden kaçırmamak gerekir.²¹² Velhasıl, Bükeyr Azerbaycan topraklarında çökmeye yüz tutmuş olan Sasani ordusuna bir darbe daha indirdi. Böylelikle İran'ın toplama birlikleri Müslüman Araplar tarafından imha edildi. Bundan başka önemli bir gelişme daha yaşanmıştı; çünkü İslâm kuvvetlerine rehberlik ve istihbarat destek sağlayacak olan İran ordu komutanı İsfendiyar b. Ferruhzâd esir edildi.²¹³

İsfendiyar esaret altında iken Müslümanlar tarafından çok iyi davranıldı. Bukeyr'e Azerbaycan'ın geri kalan kısmını fethetmek için yardımcı olacağına dair söz verdi ve Arap komutana bir anlaşma teklif etti. İslâm ordusu komutanı Bukeyr, bu teklifi kabul ederek İsfendiyar'a bir şans verdi. Bukeyr, İsfendiyar'ın vermiş olduğu istihbarat yardımıyla, sadece bir kale ve şehirde kalan bir iki mahalle dışında, Azerbaycan sahasının hemen hemen tamamı ele geçirdi. Simâk b. Hareşe el-Ensâri komutasındaki Arap yardımcı kuvvetler ise bu olayların hemen akabinde, Azerbaycan topraklarına varmış ve Bukeyr'in ele geçiremediği son kaleyi de bu birlikler almıştı. Şehrin geri kalan az bir kesimini de Utbe b. Ferkad, İslâm toraklarına katmıştır. Bükeyr b. Abdullah, Hz. Ömer'e Azerbaycan'da fethettiği topraklar hakkında bilgi vermiş ve İslâm ordusunun daha da ileriye gitmesi için icazet istemişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, ona el-Bâb'a doğru bir askeri sefer düzenlemesini emretti. Ayrıca Halife, Azerbaycan'da ele geçirilen toprakları

²¹⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.467-476.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:3, s.32-33.

²¹² Taberî, *The History of Al-T'abari*, (trans. G. Rex Smith), State University of New York Press, New York 1992, Volume: XIV, p. 31.

²¹³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.101.

yönetmek hususunda kimi atayacağını Bukeyr'in inisiyatifine bırakmıştı. Nitekim Bükeyr ele geçirdiği yerleri, Utbe b. Ferkad'a teslim etti; ancak Utbe ise Bükeyr'in fethettiği bütün Azerbaycan sahasını ve diğer bölgeleri Simâd b. Hareşe'nin denetimine verdi.²¹⁴ Ancak, İbnü'l-Esîr, Halife Ömer'in tam bu esnada, Azerbeycân sahasının tamamını kontrol etmek amacıyla, Utbe b. Ferkad'ı vali olarak tayin ettiğini ifade eder.²¹⁵

İsfendiyar'ın kardeşi Behrâm b. Ferruhzâd, kısa bir süre sonra Utbe'nin yolunu keserek saldırıya geçmişti. Sasani birlikleri bu saldırılarını günlerce tekrar ettiler; ancak, Araplar, Behrâm'ın saldırılarını geri püskürterek onlara ağır bir mağlûbiyet yaşattı. Müslümanların elinde tutsak olan İsfendiyar, kardeşinin hezimete uğradığını öğrenmesi üzerine; *"İşte artık sulh gerçekleşmiş ve savaş fitnesi de tamamen sönmüştür."* dedi. Nitekim İslâm ordusu bu zaferden sonra Azerbaycan halkıyla bir sulh yaparak, Azerbaycan'ın tamamına hâkim oldu.²¹⁶ İranlılara yıllar boyunca hizmet eden Behram ve kardeşi, Araplar karşısında bozguna uğratılınca sulh yapmaktan başka her hangi bir seçenekleri kalmamıştı. Azerbaycan halkının temsilcisi olarak İsfendiyar ile Araplar arasında anlaşmaya varılan muahedenin tam metni şöyledir; *"Bismillahirrahmanirrahim, bu Emiru'l-Müminin Ömer ibnu'l-Hattab'ın amili (canişi) Utbe b. Ferkad'ın, Azerbaycan'ın derelerinde, dağlarında ve serhatlarında yaşayan bütün halkını ilgilendiren bir senettir. Onların hem canına hem malına, hem dinine ve hem de ayinlerine eman bahşetmesi ile ilgili bir senettir. Bu şarta göre; onlar kendi şahsi özelliklerine göre vergi vereceklerdir. Çocuklar, kadınlar, daima hasta olanlar, hiçbir mülkiyeti olmayan insanlar ve hiçbir geliri olmayan zahidler vergi vermemekle özgürdürler. Onlar da her Müslüman ordusundan olan bir Müslim'i bir gün bir gece evinde misafir etmesine ve ona yol göstermeğe mecburlardır. Müslüman ordusunda görev almak isteyen bir kişiden ise o yıl vergi alınmayacaktır. Kim vatanını terk etmeyip ülkesinde kalırsa diğerine verilmiş halklar aynen onun için de geçerlidir. Ülkesini terk etmek isteyen birisi için ise kendine tehlikesiz yeni bir yer bulana kadar eman verilmiştir. Bunu Cunadib*

²¹⁴İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s.32–33.

²¹⁵İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. Aynı yer.

²¹⁶İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. Aynı yer.

kaleme almış, şahitler ise Bukeyr ibn Abdullah el-Leysi ve Simak ibn Harai el-Ensari olmuşlardır. Hicrî 18/639."²¹⁷

Bünyadov'un aktardığına göre; Araplar tarafından ele geçirilen bölgelerde yaşayan halklar Araplara düşman gözüyle bakmamayı tercih etmişlerdir. Zira onlar Araplar tarafından hâkimiyet altına alınmadan önce, eski sahiplerine ağır vergiler vermekle yükümlüydüler. Bilhassa Halifeler görevlendirdikleri komutan ve valileri bölge halkına iyi davranmaları için her zaman uyarılarda bulunmuşlardı.²¹⁸

2.5.1.1.4. Bâbu'l - Ebvâb (Derbend)'in Fethi

Eski el yazma eserlere ve arkeolojik kalıntılara göre Derbend'in inşa tarihi ilkçağ'lara kadar dayanır. İlk iskân yerinin Hazar deniziyle Büyük Kafkas sıradağlarının yamaçları arasında bulunan bir kale olduğu düşünülmektedir. Burası V-VI. yüzyıllarda İran Sasanileri tarafından kale- şehir haline getirilmiş, 428'de ise Sasani Şahı II. Yezdigerd'in kurduğu Arran (Erran) merzûbanlığının (sınır eyaleti) merkez şehri olmuştur. Arap kayıtlarında geçen bilgilere göre buranın İranlılar tarafından "*kapalı kapı, geçit, sınır karakolu*" anlamına gelen "*Derbend*" adıyla anılmıştır. Bununla birlikte yine Arapça "*kapı, kapılar*" veya "*karakol*" tavsifinde "*el-Bab*", "*el-Ebvab*" daha sonraları "*Babülebvab*" ve "*Babülhadid*" (demir kapı) adlarıyla da tanınmıştır.²¹⁹

Bizans ve Ermeni yazalı kaynaklara göre Derbend son derece mukavemetli hisarlara sahip olmasına rağmen 627'de Bizans İmparatoru Herakleios'un ortağı Hazarlar tarafından derdest edildi. Derbend'e yönelik yapılan ilk Arap taarruzları sırasında büyük bir ihtimalle H. 32'de (652-53) yılında ele geçirildi.²²⁰ Ancak Taberî ve İbnü'l-Esîr başta olmak üzere bazı Arap tarihçileri, Derbend'in Hz. Ömer zamanında alındığını bildirirler.²²¹

Derbend üzerinde kendi egemenliğini sağlamak adına Araplarla Hazarlar arasında 150 yıl boyunca aralıklarla mücadele devam etti. Müslüman Arap ordu

²¹⁷Taberî, **The History of AL-T'abari**, Volume: XIV, p.33; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.101-102.

²¹⁸ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.101-102.

²¹⁹ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", **TDV İA**, Cilt:9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s.164-166.

²²⁰ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", s.164-166.

²²¹ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s.33-34.

güçlerinin komutanlarından biri olan Mesleme b. Abdülmelik, Hazarların saldırılarını önlemek için Şam civarında getirdiği 24.000 kişiyi buraya yerleştirdi. Bunlar genelde Dımaşk, Humus, Küfe ve Cezireli olduğu belirlenmiştir. Bunların ayrı ayrı kurmuş oldukları mahaller sonucunda şehir dört büyük mahalleden oluşmuştur. Şehir taşlarla örülmüş, iki uzun duvar arasında kalmıştır. Nitekim Şehrin genişliği ve uzunluğu yaklaşık olarak 3,5 km'yi buluyordu. Abbâsîlerin hâkimiyeti burada zayıflaması sonucu Arap asıllı Haşimi ailesinin kurduğu hanedanlığın merkezi olacaktır.²²²

İbnü'l-Esîr'in aktardığı malumata göre;

Halife Ömer, Kafkasya'da sürdürülen askeri operasyonların devamına karar vermişti. Dolayısıyla Halifenin ordusu Azerbaycan'ı zapt ettikten sonra, onların hedefinde bu kez Babülevbab vardı. Bu çerçevede Halife, "Zunnur" olarak bilinen Sürâka b. Amr'ı Bâbu'l-Ebvâb'a gönderdi. Ayrıca buraya daha önceden gönderilen askeri birliğin başında Abdurrahman b. Rabia vardı. Bu birlikler Halifenin öncü kuvvetleri arasında yer alıyordu. Azerbaycan'da konumlanan Arap ordusu iki kol halinde Bâbu'l-Ebvâb üzerine bir müsademe başlattı. Bükeyr b. Abdullah el-Leysî bir taraftan, Huzeyfe b. Esad el-Gifârî'nin emrindeki birlikler ise başka bir kanattan hareket etmişlerdi. Neyse ki, Bükeyr b. Abdullah'ın komutasındaki askerler, el-Bâb'a daha erken vardılar.²²³ Ancak Ziya Bünyadov'un aktardığına göre; Hz. Ömer tarafından yardımcı kuvvet olarak Derbend'e gönderilen Abdurrahman b. Rabia komutasındaki savaşçılarla, Bükeyr b. Abdullah'ın emrindeki askerler aynı anda şehrin surları önünde birleşmiştir.²²⁴ Nihayet Sürâka b. Amr'ın emrindeki askerler de hiçbir saldırıya uğramadan sağ salim bir şekilde Derbend'in önüne vardı. Taberî, Süraka b. Amr şehrin önüne geldiği vakit Bükeyr b. Abdullah el-Leysî'nin birlikleri hazır halde bekletildiğini aktarmıştır. Açık bir şekilde görülüyor ki; Müslüman Araplar Derbend'e fethine çok önem vermişlerdir. Zira Derbend'in önüne Arapların en başarılı komutanları birlikleriyle hazır halde bulunmuşlardı. Hatta Hz. Ömer, Sürâka b. Amr'a destek sağlamak için Habib b. Mesleme'nin öncülük ettiği yeni bir askeri birliği el- Cezire'den bölgeye gönderdi.²²⁵ Böylelikle *Abdurrahman b. Rabia, Sürâka b. Amr, Bükeyr b. Abdullah el-Leysî, Huzeyfe b. Esad el-Gifârî ve*

²²² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", s.164–166.

²²³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, s.33–34.

²²⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.104.

²²⁵ Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume: XIV, p.34.

Habib b. Mesleme'nin emrindeki bütün kuvvetler, Derbend'in önünde bir araya gelmişlerdi. Taberî, Arapların kara kuvvetleri Derbend önlerine geldikleri sırada el-Ebvab'a hükümrانlık yapan şahız bir zamanlar Şam'da Yahudileri darmadağın eden Şehriyâr'ın torunu Şehriyâr olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla el-Ebvab'ın hükümdarı kahraman olarak bilinen dedesinin ismini almıştı.²²⁶

Şehriyâr Derbend'in önünde toplanan Arap ordusunu görünce emân dilemekten başka hiçbir çıkar yolu kalmadığını anlamıştı. Nitekim "O", hiç vakit kaybetmeden Arap Ordusunun genel komutanı Abdurrahman el-Leysi'nin yanına kendi elçisini göndererek teslim olmayı kabul etti.²²⁷ Müslüman Arap ordusu eğer isteseydi Derbend'i içerisindekilerle beraber hepsini yok edebilirdi. Ama İslâmiyet'in savaş ahlakına uygun olarak emân talep eden bu insanlara dokunulmayarak onlarla anlaşmaya varıldı. Bunun üzerine Şehriyâr, Abdurrahmân el Leysi yanına vararak şöyle demişti:

*"Ben çok çeşitli milletlerin bir arada olduğu bir yerde hüküm yürütüyorum. Burada ikâmet edenlerin haseb ve nesebi yoktur. Aklın gereği olarak soyu, sopu belli olanlara karşı onlara yardım etmek gerekmez. Bunun yanında Kıpçaklar ve Ermeniler hiçbir şeydir. Sizler benim ülkemi istilâ etmiş ve halkıma hâkim olmuş bulunuyorsunuz. Artık bundan sonra ben sizin yanınızda ve sizinle birlikte olacağım, cizyeyi size ödeyeceğim, size yardımcı olacak ve sizin sevdiklerinizi ve istediklerinizi yerine getireceğim. Fakat buna karşılık siz de bu cizyeleri artırıp düşmanlarınızı size karşı kışkırtmayasınız!"*²²⁸

İbnü'l-Esîr, Müslüman Arap ordu komutanı Abdurrahman el-Leysi'nin Şehriyar'la anlaşmaya varma sürecini başka rivayetlere dayandırarak da anlatmıştır. Buna göre;

Abdurrahman, barış yapmak isteyen Şehriyâr'ı Sürâka'nın yanına göndermiştir. Sürâka Şehriyâr'ın barış yapma teklifine olumlu karşılamıştır; ancak cizyeden kesinlikle ödün vermeyeceğini Sürâka'ya açıkça bildirmiştir. Halife Ömer'e de bu anlaşmaya onay verdikten sonra taraflar arasında uzlaşmaya varıldı. Böylece

²²⁶Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume: XIV, p.34.

²²⁷İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, s.33-34.

²²⁸İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, s.33-34.

Derbend halkı cizye vermeyi kabul ederek; kan dökülmeden, özgür bir şekilde şehirlerinde yaşamaya devam ettiler.²²⁹

Sürâka b. Amr, Derbend'in fethinden sonra Ermeniye'nin geri kalan bölgelerinde Arap egemenliğini hâkim kılmak ve İslâmiyet'i yaymak için; her bir komutanına ayrı bir görev verdiğini, kaynaklar açık bir şekilde ifade etmiştir. Buna göre; Bükeyr b. Abdullah Mukan üzerine, Huzeyfe b. Esed'i Ânî'yi, Habib b. Mesleme'yi Tiflis'e ve Selman b. Rabia'yı da Ermeniye'nin diğer bölgelerine gönderdi.²³⁰ Bukeyr ibn Abdullah komutasındaki Arap ordusu 639 yılında toprakların bir kısmı Azerbaycan'ın kuzey-batısında kalan Mukan'ın fethini gerçekleştirdi. Daha sonra, Mukan'ın Müslüman olmayan halkına bir ferman yazarak onları cizye vermeye tâbii kıldı.²³¹ Bu fermana şu ifadeler yer verilmiştir: *"Bismillahirrahmanirrahim. Bu ferman Bukeyr ibn Abdullah tarafından Kafkasya dağlarında yaşayan Mukan ahalisine, onların şahsiyeti, malları, dini ve kanunlarını muhafıza etmek hakkında verilen koruma fermanıdır ki, reşit olmuş olan her vatandaştan bir dinar yâda bir dinar değerinde bir şey versin, Müslümanlara samimi yaklaşılın, ona yol gösterilsin ve bir gün bir gece onu saklayıp yedirsin. Onlar Arapların otoritesini kabul ettikleri ve Araplara nezaketle muamele yaptıkları sürece onlar güvende olacaklar ve emân şartları taahhüt altına alınacaktır. Eğer ki onlar anlaşmanın şartlarına uymayıp samimi olmadıklarını gösterirlerse ve hainlik yapanları da ele vermezler ise onlara af olmayacaktır. Aksi halde Onlar hainlikyapanlarla aynı cezaya tâbi tutulacaklardır. Şahitler el-Şemmah ibn Dirar, er-Rusaris ibn Cunadib, Hemele ibn Cuveyye olmuştur. Hicrî 21. Yılı / 642."*²³²

Halife, Sürâka b. Amr, ölmesi üzerine Derbend yakınlarında bulunan Arap askeri birliklerinin kumandanı Abdurrahman b. Rabia'yı Ermeniye'nin valisi olarak atadı. Ancak Arap ordusu Belencer yakınlarında Hazarların ani bir saldırısına maruz kaldı. Araplar bu baskında çok sayıda kayıp verdi. Ölenlerin arasında Arapların Kafkasya'ya gönderdiği yeni ordu komutanı Abdurrahman b. Rabia da vardı.²³³

²²⁹İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, s. Aynı yer.

²³⁰İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**,s. Aynı yer; Taberî, **The History of Al-T'abari**,Volume: XIV, p.37.

²³¹Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.102–103.

²³²**The History of Al-T'abari**,Volume: XIV, p.37,38; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.103.

²³³**The History of Al-T'abari**,Volume: XIV, p.39.

2.5.1.2. Hz. Osman Dönemi (H. 23–35/644–656)

Hz. Osman, Kafkasya bölgesinde görev yapan, Arap ordusunun genel komutanı ve valisi Abdurrahman el-Leysi'nin hayatını kaybetmesi sonucu, Habib b. Mesleme'yi Ermeniyeye valisi olarak tayin etti. Habib Halifeler tarafından çok sevilen bir komutandı. Zira Habib b. Mesleme'ningeçmiş, Şam fethiyle ve Rumlarla yapılan birçok muharebede elde edilen başarılı sonuçlardan dolayı çok parlaktı. Bahsi geçen komutan, Şam ve el-Cezire halkından oluşan altı bin, başka bir rivayete göre de sekiz bin, savaşıyla Ermeniyeye üzerine askeri bir harekât başlattı. Ordu Kalikala (Erzurum) şehrine varmadan önce buraya yakın bir yerde konumlandı. Akabinde Habib b. Mesleme askerlerine şehri muhasara altına alma emrini verdi. Şehir halkı direnmek istediye de başarılı olamadı. Bu yüzden de halk, belli bir süre sonra şehri terk etmek veya cizye ödeme teklifinde bulunarak, eman diledi. Arap Ordu komutanı onların bu isteğine olumlu yanıt verdi ve haliyle de her iki taraf arasında bir mutabakat sağlanmış oldu. Taraflar arasında varılan antlaşmadan sonra, halkın bir kısmı güvenli bir şekilde şehri terk ederken, geriye kalan öbür kesimse, cizye vermek şartıyla şehirde kalıp; yaşamlarını sürdürmeye devam ettiler.²³⁴

Müslümanlar Arap ordusu Ermeniyeye'de faaliyet gösterdiği bir sırada, Ermenyakos, Müslümanlara karşı savaşmak için el-Lan, Efhaz, Semender ve Hazarhalkından yardım talep etti. Bunun üzerine Habib b. Mesleme, Halife Hz. Osman'a bir mektup kaleme alarak, acilen yardım göndermesini talep etti. İleride Emevi Devleti'nin kurucusu olacak olan Muaviye, Halife Hz. Osman'dan aldığı emir üzerine Habib b. Mesleme'ye iki bin asker gönderdi. Kalikala'ya (Erzurum) yerleştirilen bu yardımcı birliğe ikta sistemi çerçevesinde toprak da verildi. Hz. Osman Ermeniyeye'deki tehlikeyi sonuçsuz bırakmak için Küfe valisine de bir haber yolladı. Küfe valisi Halifenin emri doğrultusunda Selman b. Rabia el-Bahili kumandası altında görev yapan bir orduyu, Habib b. Mesleme'ye destek vermek amacıyla Ermeniyeye gönderdi.²³⁵

Gerçek şudur ki; Habib b. Mesleme'ye yardımcı kuvvet gönderen Küfe valisi, Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'dır. Zira Halife Osman, Ukbe b. Ferkâd'ı Azerbaycan valiliği görevinden azletmesi sonucu Azerbaycan halkı bu fırsattan yararlanarak daha

²³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.282–283; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:3, s.88–90.

²³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.Aynı yer; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:3, s. Aynı yer.

önce imzalanmış olan bir antlaşmayı yok saymıştı. Bunun üzerine Halife Osman Küfe valisi el-Velîd, Hicrî 25/646 Yılında Azerbaycan üzerine sefere gönderdi. Velhasıl İslâm ordusu Mûkân, Beber ve Teylesân üzerine yaptığı askeri harekât sonucunda birçok ganimet elde etti. Azerbaycan halkı da daha fazla zarar görmemek için eman diledi. Müslümanlarla Azerbaycan halkı arasında daha önce Huzeyfe döneminde yapılan bir mukaveleye göre Azerbaycan halkı 800.000 dirhem ödeyecekti. Bu anlaşmanın şartları aynen kabul edildi.²³⁶ İşte tam bu hadiseler yaşanırken Ermenyakos'un Müslümanlar üzerine yapacağı saldırı istihbaratı geldi. Nitekim el-Velîd, Halid b. Velid'e destek vermek amacıyla, Selman b. Rabia'yı 12.000 kişilik bir kuvvetle Ermeniyeye üzerine gönderdi. Emrinde bulunan diğer askerleri de Güney Kafkasya'da vergisini ödemeyen ya da İslâm boyunduruğuna daha geçmemiş olan bölgeleri fethetmek için dağıttı.²³⁷

El- Kufi, Selman ibn Rabia'nın Ermeniyeye ve Arran (Karabağ) üzerine yaptığı seferler hakkında şu önemli malumatları verir, buna göre; Selman ibn Rabia, Iraklı olan askerleriyle beraber Ermeniyeye ülkesine doğru yola çıktı. Ermeniyeye'nin yerel idarecileri bu haberi duyar duymaz buldukları bölgelerden kaçtılar. Daha sonra dağlarda, dere kenarlarında, kalelerde ve kalınmeşaleler altında savunma pozisyonuna geçtiler. Selman ibn Rabia önüne çıkan düşman ordusunu yok etti ve bütün kasabaları ve kaleleri ele geçirdi. İslâm ordusunun Aran (Karabağ) bölgesinde yer alan Beylekan'a varmıştı. Beylekan halkı Selman ibn Rabia'nın huzurun çıkararak eman diledi ve ordusu için bir kamp kurdu. Cizye vermek karşılığında Hicrî 25'te (646 yılında) bir barış yapıldı. Daha sonra İslâm ordusu yönünü bu kez Berde kalesine çevirdi. Berde halkı da Beylekan halkı gibi sulh yapmaya karar vererek, cizye vermeyi kabul etti. Bütün bu savaşlarda elde edilen ganimetler askerler arasında bölüştürüldü.²³⁸

İbnü'l-Esîr, Habib b. Mesleme komutasında görev yapan askerlerin, Ermeniyeye ve Azerbaycan üzerine yaptığı askeri seferler konusunda çok değerli malumatlar verir. Ayrıca yukarıda bahsi geçen komutan Selman b. Rabia'nın Ermeniyeye ve Arran (Karabağ) üzerine gerçekleştirdiği askeri faaliyetleri hakkında da

²³⁶İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s.88.

²³⁷İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s.88-90.

²³⁸İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s. 11-12.

mühim bilgiler aktarır. Diğer bir deyişle İbnü'l-Esîr, Müslüman Arapların Azerbaycan, Gürcistan ve Karabağ halklarıyla olan ilişkilere eserinde değinerek, şu önemli malumatları verir, buna göre;

Habib b. Mesleme'nin komutasındaki askerler Hz. Osman'ın, emriyle Siscan'a askeri bir harekât başlattı. Bunun üzerine Siscan halkı Arap ordusu karşısında şehirlerini korumak için güçlü bir savunma mekanizması kurmuşlardı. Ancak Onların uygulayacağı bütün taktikler işlevsiz kaldı; çünkü onlarla savaşan güç, hem düzenli, hem de savaş stratejisi konusunda çok gelişmiş bir orduydü. Bu nedenle de Siscan halkı, düzenli Arap birlikleri karşısında daha fazla mukavemet gösteremeyip, büyük bir hezimete uğradılar. Böylece şehir Araplar tarafından ele geçirilmiş oldu.²³⁹

İslâm ordusu bir dağ kartalı gibi hızlı ve cesaretliydi. Onlar, hedeflerine koymuş oldukları kesime nazaran her yönden daha güçlüydü. Bilakis, her şeyden önce üst üste birçok bölgeyi ele geçiren Arap ordusu psikolojik anlamda çok iyi durumdaydılar. Nitekim Onların savaş kabiliyeti, psikolojik ruh halleriyle birleşince başarılı sonuçlar alabiliyorlardı. Arap ordusu Siscan meselesini hallettikten sonra Cürzan'a doğru hareket etti. Dolayısıyla, onlar kısa bir süre sonra Cürzan'avarılmışlardı. İslâm ordusunun geldiği haberini alan, Cürzan bölgesinin patriği, kendi elçisini Habib b. Mesleme'nin yanına yollayarak, cizye ödemeye hazır olduklarını söyledi. Böylece taraflar arasında kan dökülmeden, Cürzan vergiye bağlanılmış oldu. Arap ordu kumandanı Habib b. Mesleme daha sonra Cürzan'a tâbi olan Tiflis şehrini ele geçirdi. Ayrıca hem Tiflis'i hem de civardaki kaleleri feth ederek, hepsini İslâmiyet'in sınırlarına kattı. Böylelikle Habib b. Mesleme'nin komutasındaki askerler Güney Kafkasya'nın önemli bir kısmını teşkil eden Gürcistan'ı zapt etmiş oldu.²⁴⁰

Habib b. Mesleme ve Selman b. Rabia'nın komutasındaki Arap Ordusu, Güney Kafkasya'da çok hızlı bir şekilde ilerleme kat etmeye devam ediyordu. Filvaki, Selman b. Rabia'nın emrindeki askerler, Arran'da (Karabağ) stratejik bir konumda bulunan Beylekan şehrinin önüne gelmişti. Her zaman olduğu gibi şehri hemen almak için saldırıya geçmediler; çünkü insanlara ve şehirlerine zarar vermek

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:3, s.88–91.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:3, s. aynı yer.

istememediler. Nitekim Müslümanlarla Beylekan halkı arasında bir barış antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre; Halkın can ve mal güvenliği garanti altına alındı. Ayrıca Onların şehirlerine asla zarar verilmeyecek ve ibadetlerini kendi dini düşüncelerine göre özgürce yerine getirebileceklerdi.²⁴¹

Selman b. Rabia komutasındaki Arap ordusu Karabağ'da ilerlemeye devam etti. Nitekim Selman, Berzaa'ya giderek, askeri karargâhını Sursûr'da kurdu. Berzaa'yla Sursûr arasında yaklaşık olarak sadece 3 km mesafelik bir uzaklık vardı. Ancak buraya yakın köylerde yaşayan insanlar onların üzerine sık sık baskınlar düzenledi. Arap ordusunu yıpratmaya dönük birçok eylem yapmalarına rağmen herhangi bir başarı gösteremediler. Şehir halkı her şeye rağmen daha fazla mücadele edemeyeceğini anlayınca, çaresizlik içinde barış yapmak zorunda kaldı. Böylece daha önce Beylekan halkıyla yapılmış olan bir antlaşmanın aynısı, burada yaşayan halkla da yapılmış oldu. Berzaa'dan sonra bu şehrin kırsal kesimleri de Müslümanlar tarafından feth edildi.²⁴²

Selman b. Rabia'nın kuvvetleri bu kez Belâşcân Kürtleri üzerine bir sefer düzenledi. Arap ordusunun komutanı, onları Müslüman olmaya davet etti. Ancak Kürtler onun bu teklifini kabul etmediler. Bunun üzerine Selman b. Rabia'nın askerleri onlarla çarpışmaya girdi. Müslüman Araplarla Kürtler arasında yaşanan bu çarpışmadan sonra Belâşcân halkının bir kısmı cizye vermeyi kabul etti; geri kalanlar ise sadece zekât vermekle yetindiler.²⁴³

Arap idaresi Ermeniyeye, Azerbaycan ve Karabağ (Arran) sınırları içerisinde yer alan birçok şehrin güvenliğini sağlandıktan sonra, Kafkasya'nın ele geçirilmemiş diğer bölgelerinde geniş kapsamlı bir askeri harekât başlattı. Dolayısıyla, Selman b. Rabia komutasındaki atlı askerler, Cürzan'a (Gürcistan) doğru yola çıktı. Müslüman Araplar Gürcistan'ı da cizye vergisine bağladı.²⁴⁴ Daha sonra Araplar, Şemkur üzerine de giderek, burayı da İslâm devletinin sınırları içerisine kattı. Şemkur'un kuruluş tarihi diğer şehirlere göre çok daha eskidir. Yezîd b. Üseyd'in orduları Ermeniyeye topraklarından çıkınca Senâverdîler Şemkur'a girip; her tarafını talan etmişlerdir. Türk asıllı Abbâsî komutanı Boğa el-Kebir H.240 yılında bu şehri

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. aynı yer.

²⁴² İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s.88-91.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. aynı yer.

²⁴⁴ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 11-12.

tekrardan restore etmiş ve Halife Mürevekkil'nin ismini vererek buraya el-Mütevekkiliyye denildi.²⁴⁵

Selman b. Rabia, Aras ve Kür nehrinin birleştiği bir yerde kurulan Kabale şehrini ilhak etti. Maskat, Şâberân, Şirvân ve daha kuzeyde hüküm süren dağlı halkların hükümdarlarıyla bir ahitname imzalanmışsa da daha sonra bahsi geçen bölgelerin hükümdarları bu karardan vazgeçerek antlaşmayı geçersiz kılmışlardır.²⁴⁶ Arap ordusu, Hazarların egemenliği altında bulunan Bâb el-Ebvâb, (Derbend) şehrine hareket etti Selman'ın emrinde 10 bin asker olmasına karşılık Hakan'ın emrinde 300 bin asker bulunuyordu.²⁴⁷

Hakan askerleriyle şehri terk etmişti. Bunun sebebini soranlara Hakan şöyle cevap veriyordu. *“Ben bu tayfa hakkında bazı şeyler duydum. Diyorlar ki, onlar gökten düşüp ve onların hiçbirine silah işlemiyor. Böyle bir durumda kimler onların karşısında durabilirler?”* bunu dedikten sonra Hakan geri çekilmeye devam etti. Selman ibn Rabia şehre yaklaşır ve Müslümanlar Derbend'i almaya muvaffak olurlar. Burada üç gün boyunca dinlenen Arap ordusu Hakan'ın emrinde bulunanHazar ordusundan hiç kimseye rast gelmedi. Derbend'den Berza'ya geçen İslâm ordusu burada da Hazar Hakan'nın izine rastlamamıştı. Bunun üzerine ordu hazarşehri olan Belencer'e doğru ilerledi. Berze'ye yaklaşan Arap ordusu, dinlendikleri sırada askerlerden biri Hazarlar tarafından bedeni başından koparılarak feci şekilde katledildi. Katledilen kişinin bedeni kafasından kopuk şekilde Hazar Hakan'ının önüne koyuldu. Bunu yapan kişi *“Ey hükümdar! Bu kişi o adamlardandır ki, sen söyledin silah onlara işlemez ve ölüm de onların alınına yazılmıyor.”* Hakan bunu gördükten sonra bütün askerlerine emir verip Müslümanların üzerine saldırıya geçer. Selman b. Rabia'nın ordusu imha edilir ve kendisi de bu savaşta hayatını kaybeder, bu olay Hicrî 32/ 653 yılında meydana geldi. Selman b. Rabia ve silah arkadaşlarının Belencer'deki kabirleri şimdiye dek durur. Halife Hz. Osman yaşanan bu üzücü hadiseye çok kederlenmişti. Bu olaydan

²⁴⁵İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. Aynı yer.

²⁴⁶İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:3, s. Aynı yer.

²⁴⁷İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 11–12.

sonra, Hz. Osman, Habib b. Mesleme'yi yanına davet ederek Kafkasya'da istikrarı sağlamak için onu görevlendirdi.²⁴⁸

Müslüman Arapların Kafkasya'da faaliyet gösterdikleri bir diğer alan ise Arran'dı. Ana karargâhı Habib b. Mesleme'ye bağlı olan İslâm orduları Kafkasya'nın güneyinden Nahçıvan üzerinden hareket edip Arran'a sokuldular. Nahçıvan Habib b. Mesleme komutasındaki ordu tarafından, Halife Hz. Osman zamanında (656) alındı. Habib b. Mesleme Nahçıvan halkı ile aşağıdaki mukaveleyi imzalamıştır.²⁴⁹

*“Bismillahirrahmanirrahim. Bu ferman Hebîb ibn Mesleme tarafından Naşava (Nahçıvan) şehrinin ahalisine onun burada olan ve olmayan kâhinlerine ve Yahudilerine, ona göre verilir ki, ben sizin âmin-emanlığınızı ve emlakınızı sizin kilise ve ibadetgâhlarınızı ve şehirlerinizi muhafaza altına alacağım. Siz âmin-âmândasınız ve biz sizinle bağladığımız mukaveleyi o vakte dek yerine getirmeyi taahhüt ederiz ki, siz ona amel edip cizye ve haraç veresiniz. Allah buna şahittir. Ferman Habib b. Mesleme tarafından mühürle tasdik olmuştur.”*²⁵⁰

El- Kûfi'ye göre, Habib'in komutasında bulunan ordu altı bin süvari ve yayadan oluşuyordu. Araplar uzun bir mesafe kat ettikten sonra Şüregel'e (Kars) vardılar. Daha sonra Hz. Osman'ın emri ile Gürcistan üzerine yapılacak olan seferinbütün hazırlıkları tamamlandı. İberia'ya ulaşan İslâm ordusu ile Gürcistan ahalisi arasında bir anlaşma sağlandı. Buna göre Gürcistan halkı yılda 800 bin dirhem bacvergisi vermeye razı oldular. Hz. Osman Habib İbn Maslama'nın istifasını verene kadar “O”, hâkim olduğu toprakları idare etmeye devam etti; ancak daha sonra, Onun yerine Hüzeyfa ibn el-Yeman getirildi. Hüzeyfa Medine'de kalıp kendi yerine akrabası olan Sulat ibn Zafir'i Ermeniyeye vali olarak atadı. Hüzeyfa, Hz. Osman tarafından azledilince bir yıl kadar Ermeniyeye'de hizmet eden Sulat'ın görevi de burada son bulmuş oldu. Daha sonra Hz. Osman zamanında Ermeniyeye ve Azerbaycan'da sırasıyla, Muğire İbn Şuban, el- Eşas ibn Kays görev yaptı.²⁵¹ Ermeniyeye Müslüman Arap idaresini kabul ettikten sonra Dovin/Dovin şehri merkez olarak seçildi. Eyalet valisi (vosdigan)'nin görevi ülkeyi dış güçlere karşı

²⁴⁸ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s.11–12.

²⁴⁹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.104.

²⁵⁰ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 104–105.

²⁵¹ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s.11–13.

korumak ve içerde meydana gelecek olan herhangi bir isyanı bastırmaktı. Dövin’de oturan ve esas görevi iç ve dış düşmanlara karşı ülke güvenliğini sağlamak olan eyalet valisi (vosdigan) Halife tarafından atanırdı. Nitekim valinin emrinde merkezden ayrı bir ordusu bulunurdu. Ayrıca gerekli olduğu durumlarda Halife merkezden veya çevre eyaletlerden yardımcı kuvvet gönderirdi. Valiler asayişin sağlamanın yanı sıra bir de eyaletlerde vergilerin toplanmasında da sorumlu kişilerdi. Halifeler tarafından atanan valiler gittikleri bölgelerin iç işlerine müdahil olmuyorlardı; çünkü eyaletler daha çok yerli hanedanlara mensup beyler tarafından yönetiliyordu.²⁵²

2.6.Emevilerin Kafkasya’ya Yönelik Fetih Politikası

Hulefâ-i Raşidîn döneminden sonra (632–661) İslâm tarihinin ilk hanedan devleti olarak kayıtlara geçen Emeviler Devleti, Şam merkez olmak üzere Suriye topraklarında kuruldu. Emeviler adını Muâviye b. Ebû Süfyân’ın bağlı olduğu Beni Ümeyye (Ümeyyeoğulları) sülalesinden almıştır.²⁵³ Muaviye ibn Ebû Sufyan (660–680), Kureyş kabilesinin Ümeyyeoğulları sülalesinin liderlerinden Ebû Süfyân b. Harb’in oğludur. Mekke’nin fethinde sonra Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber’e kâtiplik görevinde bulunmuştur. Babası Ebu Sufyan’ın nüfuzu ve idareciliği, ona devleti yönetme ve idare etme konusunda rehber olmuştur.²⁵⁴ Nitekim Muaviye’nin çok güçlü ve başarılı bir siyasi yönü vardı. Devlet nezdinde kaos ortamının oluşmaması için çok disiplinli idi. Kendisine muhalif olabilecek olan güçlü adamları, devlet kademesinde iyi bir makama getirerek onları bu düşüncelerinden vazgeçirebiliyordu.²⁵⁵

Emevi Devleti’nin kurucu lideri Muaviye ikinci yılında, Nakhararların ve Patrik III. Nerses’in istek ve ricaları üzerine, Hamazasp Mamıgonyan’ın kardeşi Prens Grigor Mamıgonyan’ı yanına çağırarak büyük hediyeler verdi. Daha sonra onu Ermenistan bölgesine vali olarak atadı.²⁵⁶ Prens, 662’den 685 yılına kadar Ermeniyeye

²⁵² Oktay Bozan, “Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri”, **Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt 16, sayı 1, 2014, 52.

²⁵³ İsmail Yiğit, “Emeviler”, **TDV İA**, Cilt:11, İstanbul 1995, s.87–88; Gregory Abû'l Farac, **Abû'l Farac Tarihi**, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Cilt: I, Ankara 1945, s.183.

²⁵⁴ Bahriye Üçok, **İslâm Tarihi (Emeviler Abbasiler)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.27.

²⁵⁵ Mahmut Esat, **İslâm Tarihi**, (haz. Sadi Irmak), Cilt: I, Tan Yayınları, İstanbul 1965, s.327.

²⁵⁶ Sebeos, **Sebeos' History**, chapter:38

bölgesinde yaşayan Hıristiyanları, Arapların egemenliği altında sorunsuz bir şekilde yönetti. Bu dönemde Ermeniler cizye vermeyi kabul ederek kendi dinlerine (Hıristiyanlık) bağlı kalmış büyük bir barış ortamı sağlanmıştı.²⁵⁷

Muaviye ile birlikte İslâm fetihleri yeniden hız kazandı. Oysaki Arapların birbirleriyle olan mücadelelerinden dolayı, Bizanslılar Kafkasya üzerinde yeniden nüfuz kazanmıştı. Kafkasya'ya ayrı bir önem veren Muaviye, Arran (Karabağ), İberia(Gürcistan) ve Ermenistan'ı yöneten yerel beylere birer mektup göndererek; Bizans yanlısı politika yürütmekten vazgeçmelerini ve Arapların yeni siyasi idaresini kabul etmelerini istedi. Bunun üzerine bölgedeki yerel beyler, bu çağrıya kulakvererek bağlılıklarını bildirdiler. Böylece Bizans'ın Kafkasya topraklarında elde etmiş olduğu güce, Araplar tarafından bir darbe daha vurulmuş oldu. Ayrıca Muaviye'nin gölgesi altında, Ermenistan'da feodal yapıya uygun Ermeni bir krallık kuruldu.²⁵⁸

Cavaşirher ne kadar tam bağımsız hareket etmemiş olsa da O, her şeye rağmen, Albania'nın (Azerbaycan) siyasi çıkarını Bizans, Hazar ve Müslüman Araplara karşı her koşulda korumaya çalışmıştı.Cavaşir hatta hayatının son nefesine kadar bunun için mücadele etti. Bu nedenle çevredeki Bizans hayranı bazı yerel beyler tarafından sevilmiyordu. Zaten, Cavaşir 680 yılında kynazların bir komplosu sonucunda öldürülmüştü. Emevilerin ikinci hükümdarı I. Yezid, Cavaşir'in kardeşi Varaz Perozun'un oğlu I. Varaz Tridiati onun yerine atadı. Ziradoğacak olan siyasi bir boşluk kaosa yol açabilirdi. Böylece, I. Varaz Tiridat (680–699) Garp vilayetinin canışı, Alban memleketin ve Uti kasabasının yeni hükümdarı oldu. Geçek şu ki, Cavaşir'in ölümü feci bir şekilde son bulması, komşusu Hazar Hakan'ın çok işine yaradı. Zira Azerbaycan'ın komutansız kalan ordusunu yenmek artık öncesinden daha kolay olacaktı.²⁵⁹

Hazarlar Tarih boyunca Kafkasya'ya hâkim olma politikasından asla vazgeçmedi. Bu amaç doğrultusunda zaman zaman çok önemli siyasi hamleler yaparak, bölgede güçlü müttefikler kurardı. Hakikaten, Hazarlar Bizans ile 685 yılında Arapların Kafkasya'daki varlığını yok etmek ve bölge üzerinde askeri, politik

²⁵⁷ Ghewond, **Ghewond's History**, chapter IV.

²⁵⁸ Esat Uras, **The Armenians In History And The Armenian Question**, s.295.

²⁵⁹ Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**,s.24–35.

ve ekonomik denetim sağlamak için Bizans'la müttefik oldular. Bilhassa, Bizans İmparatoru Justinianus'un Hazar hakanın kızı ile evlenmesi bu çerçevede düşünülebilir. Buna ek olarak, Hakan, kendi ordusundan Bizans'a binlerce asker sağlaması yine kurmuş oldukları ortaklığın bir sonucuydu. Bizans İmparatoru bir askeri seferden İstanbul'a döndüğü vakit, kendisine düşman olmuş olanlara karşı bu ordunun gücünden faydalanmıştı.²⁶⁰

Halife Abdülmelik b. Mervan(H.65–86/685–705), kardeşi Muhammed b. Mervan'ın emrine güçlü bir ordu tanzim ederek; el- Cezire, Azerbaycan ve Ermeniye'ye vali olarak tayin etti. Muhammed b. Mervan ordusuyla beraber Dimaşk'tan el- Cezire bölgesine gitmişti. Bu sırada Şam'da ikamet eden silah arkadaşı Übeydullah b. Ebi'yi yanına çağırdı. Übeydullah b. Ebi'yi de derhal onun emrini yerine getirmek üzere el-Cezire'ye gider. Muhammed b. Mervan, Übeydullah b. Ebi'nin emrine Şam halkından 10 bin kişilik bir ordu vererek onu Kafkasya'ya gönderir. Zira Muhammed, Kafkasya bölgesinde, ekonominin ve istikrarın devamlı sağlanmasına çok önem veren bir valiydi. Übeydullah b. Ebi emrindeki askerlerle beraber Kafkasya'ya doğru hareket eder. Bu durumdan haberdar olan Kafkasya halkı, yüz bin milisten daha fazla bir sayıyla Kafkasya bölgesine yeni gönderilen ordu komutanının emrindeki kuvvetlere saldırı düzenlerler. Arap ordusu bu milislerin baskınına hazırlıksız bir şekilde yakalandılar. Bu sebepten dolayı Müslüman Arap ordusu çok kayıp vermişti. Çoğunun cesedi günlerce yerde kaldı. Ayrıca Kafkas güçleri onların elindeki silahları, atları ve başka neleri varsa her şeylerini aldılar. Olayın vahameti Muhammed b. Mervan'a ulaşır. Bunun üzerine Muhammed b. Mervan bu olaya çok kederlenir. Bu kez kendisi 40 bin kişilik bir ordu ile sefere çıkar ve Ermenistan'ın ortasına kadar ilerler. Muhammed b. Mervan Ermenistan'ın büyük bir kısmında olayları yeniden kontrol altına tutarak asayişini tekrar sağlar. Büyük ganimetler elde eden Muhammed b. Mervan Bizanslıların müttefiki olan Hazarlara da bir darbe vurmak için yeğeni olan Mesleme b. Abdülmelik'i görevlendirir. O da bu görevi başarı ile yerine getirerek Ermenistan'a geri döner.²⁶¹

²⁶⁰ Ghewond, **Ghewond's History**, chapter V.

²⁶¹ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s.13–15; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.136; Taberî, **The History of Al-T'abari**, (trans. Martin Hind), State University of New York Press, New York 1990, Volume: XXIII, p.148.

İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre; Muhammed b. Mervân Ermeniye'ya gaza yaparak onlara büyük bir yenilgi yaşattı. Nitekim Ermeniler ağır bir mağlubiyet aldıkları için hemen barış yapma teklifinde bulunmuşlardır. Muhammed b. Mervân kendisinden önceki geleneklere uyarak onlarla barış yaptı ve Ebû Şeyh b. Abdullah'ı onlara yönetici olarak atadı. Ancak Ermeniler yine bir kez daha sözlerinde durmayarak, Ebû Şeyh b. Abdullah'ı haince öldürdüler.²⁶²

Arapların almış oldukları zaferin mutluluğunu yaşarken, Hazarlar (709–710) Kafkasya'ya yeni bir askeri taarruz başlattı. Dolayısıyla çok uzun bir zaman geçmeden Hazar Hakan'ı 80 bin kişilik bir orduyla Azerbaycan'ı ele geçirir. Böylelikle Onlar Arapları Derbend'ten çıkartmayı başardılar. Bu yüzden Derbent'te gerileyen İslâm ordusu Arran (Gürcistan) Azerbaycan'da da tutunamayarak, buralardan da geri çekilmek zorunda kaldılar. Müslüman Araplar, iki yıl aradan geçtikten sonra Hazarlardan intikam almak için çok kapsamlı bir saldırı hareketinde bulunmuşlardır.²⁶³

Halife I. Velid b. Abdülmelik (H. 86–96/705–715) hükümrânlığı devrinin 714'cü yılında, Müslümanlar bu kez Mesleme'nin komutası altında birleşerek; Derbend'e yeni bir sefer düzenlediler. Araplar Hazarların güçlü savunması karşısında direnemeyerek geri çekilmek zorunda kaldılar. Arran Vaçakanın komutası altında savaşan Arran güçleri de Müslümanlara yardım ederek Hazarların daha fazla ilerlemesini durdurdular. Elbette bölgede, Hazarlar ile Müslüman Araplar arasında yaşanan askeri çarpışmaları sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Nitekim Halife II. Ömer b. Abdülaziz (H. 99–101/717–720), II. Yezid b. Abdülmelik (H. 101–105/720–724) ve Hişam b. Abdülmelik (105–125/724–743) döneminde de bütün şiddetiyle devam etmiştir. Arap ve Hazarların Arran (Karabağ), Azerbaycan, Ermenistan, İberia (Gürcistan) ve Derbend'de hâkim olma mücadelesi Emevilerin kuruluşundan başlayıp yıkılışına kadar sürdü. İleride de görüleceği üzere, Arapların Hazarlarla olan münakaşaları, Abbâsîler zamanında da tüm şiddetiyle devam edecektir.

²⁶²İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Cilt:4, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.428.

²⁶³Arap-Hazar mücadelesi hakkında daha geniş bilgi için bkz: *The History of Al-T'abari*, Volume: XXIII, p.4–230; el İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s.11–55; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s.278–303; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 136–147; Naile Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, s. 24–35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ABBASİLER ZAMANINDA KAFKASYA'YA YÖNELİK ARAP FETİHLERİ

3.1. ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU (132/750–656/1258)

Abbâsîlerin soyundan gelen Muhammed bin Ali, kendi sülalesinin Halifeliği için Emevilere karşı bir hayli siyasi propaganda yapmış ve 743 yılında hayatını kaybetmişti. Ölmeden önce kendisine üç oğlunu sırasıyla veliaht tâyin etti. Bunlar, İbrahim, Ebu'l-Abbâs (Seffah) ve Ebû Câfer (Mansûr) idiler. Abbâsîlerin, Emevilere karşı giriştiği ayaklanma sırasında İbrahim, Emeviler tarafından idam edildi. Veliahtlık sırasına göre İbrahim'den sonra gelecek olan Ebu'l Abbâs Abdullah, kardeşinin idam edildiğini duyunca çok kederlendi ve onun öcünü almak için Allah'a yemin etti. Bu yemini öyle bir yerine getirdi ki; onun için Seffah (kan dökücü) lakabı verildi.²⁶⁴

Son Emevi Halifesi II. Mervan, Ebü'l-Abbâs (Seffah)'a karşı savaşmak için bütün uğraşına rağmen sadece 10 000 savaşçı toplayabilmişti. Zap suyunun kenarında, Abdullah bin Ali, II. Mervan'ın ordusu ile savaşarak büyük bir zafer kazandı. Mervan yenilince çareyi kaçmakta buldu. Önce Musul'a kaçtı, orada tutunamayarak Dicle üzerinden Harran'a, Şam'a, buradan da Filistin'e kadar gitti. En sonunda, Filistin topraklarında da kabul edilmeyen II. Mervan, çareyi Mısır'a kaçmakta buldu. Ancak Mısır'a kaçmış olması bile, onun hayatta kalmasına yetmedi. Zira Busayr kilisesinde saklanan II. Mervan, burada Ebü'l -Abbas es-Saffah emri üzerine öldürüldü. II. Mervan'ın ölümüyle Emevi Halifeliği böylece tarih sahnesinden silindi. Ebü'l-Abbas es-Saffah Küfe'de Halife seçilmesi üzerine Abbâsî

²⁶⁴Bahriye Üçok, **Emeviler-Abbâsîler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.73–78; André Clot, **Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.6–9; Yaşar Bedirhan, **Orta Çağ Tarihi**, s.86–87; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **TDV İA**, Cilt: I, **TDV Yayınları**, İstanbul 1988, s.31–33; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, (Çev. Yunus Apaydın), Cilt:5, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 334–345; Taberî, **The History of Al-T'abari**, (trans. John Alden Williams), Volume: XXVII, State University of New York Press, New York 1985, p. 54–140; Ali Aksu, “Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, **İstem**, Yıl:6, Sayı:12, Konya 2008, s.53–70.

İmparatorluğu(H.132/750–H. 656/1258)kurulmuş oldu. Böylece Hilâfet Umeyyeyeoğulları soyundan Haşimi sülalesinin Abbâsî koluna geçti.²⁶⁵

3.2. ABBÂSÎLERİN KAFKASYA'DAKİ ASKERİ FAALİYETLERİ

3.2.1. Ebû Câfer el-Mansûr'un Valiliği Dönemi

Hz. Peygamber'in ölümünden itibaren, Müslüman Arapların hâkim oldukları coğrafya, zaman zaman çok feci olayların yaşandığı bir sahneye dönüşmüştü. Taraflar arasında birikmiş olan üstünlük kurma kompleksi, kabilecilik anlayışı, öfkeden, nefretten ve kan davasından kaynaklanan öç alma duygusu, kaosun yaşanması için yeterli sebeplerdi. Özellikle Irak ve Suriye'de akan kan hiçbir zaman durmamıştı.Keza buna benzer bir durum, Ermenistan'da da yaşanmıştı. Aslında Ermenistan toprakları, tarihin ilk devirlerinden itibaren birçok askeri operasyona maruz kalmış olduğu bilinen bir gerçektir. Meselâ Bizans ve Sasani gibi komşu devletler, Ermeniye'ye sahip olmak için birbirlerine karşı giriştiği savaşlarda binlerce askerlerini bu topraklarda kaybettiler. Daima mübareze alanına dönüşmüş olan bu saha, ya tamamıyla büyük güçlerin eline geçmiş ya da bu güçler tarafından bölüştürülmüştü.²⁶⁶

Emevi Devleti,son demlerini yaşadığı bir süreçte Abbâsîlerin başkaldırmasıyla beraber hızlı bir çöküş yaşadı. Şüphesiz, Müslüman Arapların egemenliğinde bulunan Ermeniye, Emevilerin siyasi otoritesini yok edecek bu kalkışmanın sonuçlarından fazlasıyla etkilenmişti. Abbâsîler,halifeliği ele geçirmek için Emevilere karşı ayaklandığı bir sırada, Ermeniye valiliğini yürüten Muhammed ibn Mervan,yaşanan kaotik süreci bertaraf etmeye yardımcı olmak üzere emrinde bulunan kuvvetlerle beraberErmeniye'den ayrıldı. İshak b. Müslim ise onun yerine geçerek belli bir süre Ermeniye valiliğini yürüttü.

²⁶⁵Bahriye Üçok, **Emeviler-Abbâsîler**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.73–78; André Clot, **Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.6–9; Yaşar Bedirhan, **Orta Çağ Tarihi**, s.86–87; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **TDV İA**, Cilt: I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s.31–33; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, (Çev. Yunus Apaydın), Cilt:5, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 334–345; Taberî, **The History of Al-T'abari**, (trans. John Alden Williams), Volume: XXVII, State University of New York Press, New York 1985, p. 54–140; Ali Aksu, “Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, **İstem**, Yıl:6, Sayı:12, Konya 2008, s.53–70.

²⁶⁶Erol Kürkçüoğlu, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, s.116.

Böyle bir sürecin yaşandığı bir dönemde, Ermeniyede Mamıkonyanlar ve Bagraduniler adında iki güçlü yerel hanedanlık varlık göstermekteydi.²⁶⁷

Araplar, uyguladığı siyasi hamleler sayesinde bu hanedanlıklar arasında yaşanan güç dengesini müthiş bir şekilde kontrol edebiliyordu. Mamıkonyanlar Hıristiyanlığı benimsemiş muhafazakâr bir hanedanlıktı. Bu yüzden de Emeviler daha ılımlı olan Bagradunileri desteklemişlerdi.²⁶⁸ Hakikaten de Bagraduniler, Emevilerin bölgedeki askeri ve siyasi müttefiki konumundaydılar. Abbâsîlerin, Emevileri yıkmak için başlattığı hareketin arifesinde, Mamıkonyanlar doğan hengâmeden faydalanarak isyan etmişlerdi.²⁶⁹ Bagraduniler ise Emevi hanedanlığına sadık kalmayı tercih ettiler; ancak belli bir süre sonra diğer Ermeni hanedanlıkları gibi onlar da bu başkaldırıya katılacaklardı.²⁷⁰

Abbâsîler, yönetimi ele geçince Emevilerin ortağı Bagradunilere karşı sert bir politika sergiledi. Ancak Mamıkonyanlar, Abbâsîlerin Bagradunilere karşı yürüttüğü bu katı siyaseti, kendi lehlerine dönüştürmeyi bilemediler. Zaten Ermeniler, Araplara karşı isyan başlattığında, onlara öncülük eden kişi Girikor Mamıkonyan'dı. Fakat pek başarılı oldukları söylenemezdi, çünkü onlar sadece Bizans'a sınır olan Dank topraklarını kendi egemenliğine alabildiler. Dolayısıyla Hilât (Ahlat) Abbâsîlere bağlanırken, Vaspuragan (Van) ise Ermeni hanedanlığı Ardızrunilere kaldı. Ebû Câfer el-Mansûr Halife olunca, Daran beyi Sahak Pakraduni, Bagradunilerin başarılı diplomasisi sayesinde Abbâsîlerin Ermeniyede başkomutanı seçildi. Müslümanların Ermeniyeye valisi Yezid ibn-Useyd, Sahak Bagraduni'yi askeri operasyonlarda istediği gibi kullanıyordu. Zira Sahak kendisine verilen her zor görevi yerine getirmek zorundaydı.²⁷¹

Abbâsîlerinden oluşan yeni yönetim, Ermeni savaşçılarının lojistik desteğini kesmek istiyordu, ancak bu durum onların Kafkasya'daki askeri gücünü zayıflatabilirdi. Bu yüzden Abbâsî yönetimi Ermeniyeye birliklerini tasfiye

²⁶⁷Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 24.

²⁶⁸ Ali İpek, "Abbâsîler Dönemi İlk Ermeni İsyancıları", **Tarih Dergisi**, Sayı:42, 2005, s.31.

²⁶⁹ Oktay Bozan, "Abbâsî İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyancıları", s. 28.

²⁷⁰ René Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev: Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul Mart 2005, s.305-309.

²⁷¹ René Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.305-309; Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 28.

etmekyerine bu birlikleri her zaman savaşahazır tutmayı yeğledi. Ancak bu sefer askerlerin günlük besin ihtiyaçlarını nakhararların kendileri karşılayacaktı.²⁷²

Emevilerin hüküm sürdüğü son yıllarda, özellikle Karabağ ve Azerbaycan'da geniş toprak sahipleri feodal beyler, buldukları bölgeleri ele geçirmiş, artık merkezde hüküm süren Arap hilfetinin hiçbir sözünü dinlemiyorlardı. Hatta burada halktan aldıkları vergileri de sadece kendileri için topluyorlardı. Böylece toprağa bağlı ağalık sistemi Azerbaycan ve Arran'da (Karabağ) son derece etkin bir hal almıştı. Öyle ki Arapların kendi aralarında yaşadığı siyasi problemlerden dolayı, uzak eyaletlerde hüküm süren feodal beyler bu karışıklıklardan faydalanarak, buldukları bölgelerde isyan çıkartıp, kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Nitekim ileride de görüleceği üzere, Ermeniye'de feodal beylerin çıkartmış olduğu isyan hareketi bahsedilen bu mesele ile doğrudan ilgilidir. Fakat Arapların i çatışmasından faydalanarak, İslâm Hilfetinden toprak koparmaya çalışan kesim yalnızca yerel feodal beyler değildi. Bölgedeki Bizans ve Hazarlar gibi diğer güçlü siyasi otoriteler de, Arapların merkezinde yaşanan en ufak bir çalkantıda kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.²⁷³ Faraza, Abbâsiler daha yeni kuruluş aşamasında iken V. Konstantinos, Melitene'yi (Malatya), Claudia'yı (Hısn-Kaladiya, Fırat kıyısında, Malatya'nın güneydoğusunda) ve Theodosiopolis'e (Erzurum, Garin) müdahalede bulunarak, buraların tamamını ele geçirdi. Garin, Bizanslılar tarafından yerle bir edildi. Araplar bölgedeki askeri garnizonlarını Küçük Asya topraklarına kaydırmak zorunda kaldı. Ancak, Abbsilerin Ermeniye valisi Yezid ibn Useyd, Garin'i Bizans'tan tekrar geri alarak şehri yeniden inşa ettirdi ve Arap göçmenlerini buraya yerleştirdi.²⁷⁴

Bünyadov'un aktardığına göre; Emeviler devrinde Arap - Hazar ilişkisi, inişli çıkışlı olmakla beraber, Emevilerin son zamanlarında aralarındaki münasebetin olumlu yönde geliştiğini ayrıca Hazar Hakan'ı İslâmiyet'i kabul ettiği görülür. Hatta Bünyadov, Hazarlarla ilgili olarak şu ilginç tespit de bulunmuştur, şöyle ki; Bünyadov, Emevilerin son yirmi yılında Hazarların, Arap hegemonyası

²⁷²Rne Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.305–309; Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 28.

²⁷³Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.143–157.

²⁷⁴Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 31; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.143.

altındayasadıklarını; ancak Emevilerin devrilmesi sırasında, Hazarlar yaşanan kaos ortamından faydalanarak, kendi öz topraklarında Halifenin siyasi ve idari temsilcilerini tamamını öldürerek, müstakil duruma geldiklerini ifade etmiştir.²⁷⁵

AbbâsîHalifesi Ebü'l Abbâs es-Seffah (749–754), Emevi hükümetini devirip iktidarı tamamen ele geçirdiğinde, kendi konumunu daha da güçlendirmek için Emevi devlet kademesinde görev yapmış olan bütün bürokratları hızlıca tasviye etme yolunu gitti. Bu işe ilk başta eyaletlerde görev yapan valileri değiştirmekle başladı. Bu çerçevede Ermeniyeye ve el-Cezîre valiliklerine kardeşi Ebû Câferel-Mansûr'u atadı. Ebû Câfer, halife olana dek buraları başarılı bir şekilde yönetti.²⁷⁶

Ebû Câfer el- Mansûr, görevine başlar başlamaz bölgedeki istikrarsızlık ortamını bertaraf etmek ve sükûneti tekrar sağlamak için çalışmalara hızla başladı. Onun ilk hedefi, kendisini Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olarak gören Müsafir'i ve onun denetiminde bulunan diğer bazı çeteleri yok etmektir. Bu sebeple, Ebû Câfer onların üzerine bir ordu gönderdi. Horasanlı bir Komutanın emrinde olan bu ordu, kendisine verilen görevi başarı ile yerine getirerek, bölgede denetimi sağladı ve ileride devlet için tehlike oluşturacak yapıları yok etti. Yaşanan bu hadiselerin yanı sıra, günümüzde Karabağ sınırları içerisinde yer alan Beylekan'ın, sakinleri de ilk başta yeni Arap siyasi otoritesini kabul etmeyerek isyan çıkartmıştı. Fakat başarılı olamadıkları için Abbâsî ordusundan kaçarak el-Kilâb kalesinde saklanmışlardı. Hâlbuki onlar da diğerleri gibi çok zaman geçmeden saklandıkları yerden çıktılar veAbbâsîlerin ordu komutanından eman dilediler. Dolayısıyla onların bu istekleri yeni askeri ve siyasi irade tarafında kabul görüldü.²⁷⁷

Arap tarihçi İbn A'sem el-Kûfî, bu hadiseyi farklı bir şekilde ele alır, buna göre; Ebü'l Abbâs es-Seffah, Muhammed ibn Sul'u kendi huzuruna davet ederek, emrine bir ordu verdi ve onu Azerbaycan'a vali olarak atadı. Muhammed İbn Sul, Abbas es-Seffah'ın emrine uyarak komutasındaki askerlerle beraber Azerbaycan'ın yolunu tuttu. Gerçek şudur ki; Muhammed ibn Sul, Azerbaycan'a varana kadar komuta ettiği asker sayısı 100.000'e kadar yükselmişti. Bu dönemde Azerbaycan valisi Müsafir ibn Kesir el-Kassab idi. Müsafir, Abbâsî ordusunun

²⁷⁵ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.143.

²⁷⁶ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. 300

²⁷⁷ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. Aynı yer.

Azerbaycan'a doğru geldiğini işittiği zaman geri çekilerek, Bizans sınırları içerisinde yer alan el-Kilâb kalesinde savunma pozisyonunu aldı. Sul, emrinde bulunan askerlerin yönünü bu kaleyle çevirdi. Nitekim Arap ordusu buraya ilerleyerek kaleyi muhasara altına aldı. Muhammed İbn Sul, Müsafir'e karşı çok çetin bir mücadele örneğini tüm Kafkasya halkına gösterdi. Nihayetinde Sul, Müsafir'i adamlarıyla beraber perişan etti, sağ kalmayı başaranlarsa, Sicistan'a kaçtılar. Böylece Abbâsîler Azerbaycan ve Karabağ'da hâkimiyeti tesis etmiş oldu. Müsafir, Abbâsîlere karşı başlatmış olduğu bu isyan hareketi hem kendisinin hem de birçok sıradan insanın hayatına mani oldu. Nedeni şu ki; Muhammed İbn Sul, Müsafir ve onun adamlarının başını keserek Halifeye göndermişti.²⁷⁸

Muhammed ibn Sul, Müsafir'den gelebilecek her hangi bir tehlikeyi bertaraf ettikten sonra Beylekan'a giderek birkaç gününü burada geçirir. Daha sonra burada da kalmayarak, Berde şehrine doğru yola çıkar ve Azerbaycan'ı uzun bir müddet buradan yönetir. Ancak yaptığı yanlışlardan dolayı Halife onu valilikten azlederek, kendi öz kardeşini yani Ebû Câfer el-Mansûr'u görevlendirir. Ebû Câfer, abisinin emrini derhal yerine getirerek, Azerbaycan'a gitti. Ebû Câfer, Kafkasya'da vali olduğu süre boyunca kışları Kiran şehrinde, yazları ise Cürzan (Gürcistan) topraklarında geçirmiştir.²⁷⁹

El-Yakûbi'nin bu olaylar hakkındaki görüşleri ise şöyledir; Abbâsî Halifesi, Ebû'l Abbas, Muhammed İbn Sul'u Ermeniyeye vali olarak atadı. Sul, sayıca kalabalık bir ordu ile Ermeniyeye geldi ve tüm gücüyle, Mervan'ın Azerbaycan valisi olarak tayin ettiği İshak ibn Müslüm'ün yerine geçmiş olan Müsafir ibn Kesir'in kuvvetinde toplanmış adamların üzerine hücum başlattı. Abbâsî ordusu onları darmadağın etti. Müsafir'in askeri kuvveti bu mağlubiyetten sonra bir daha başkaldırmayacak şekilde dağılır. Böylelikle Abbâsîlerin yönetimini yok hükmünde sayan isyancıların çoğu öldürülerek, Ermeniyeye Abbâsîlerin eline geçer. Beylekan halkı ise Kilab kalesine geri çekilirler ve daha sonra şehri Abbâsîlere teslim ederler. O zaman Beylekan'ı yöneten şehri yöneten kişi Vard İbn Safvvab es-Sami idi. Şehrin hâkimini korumak amacıyla kalenin etrafı bir yığın insan ve nöbetçilerle çevrili idi. Sul'un emri ile Salih ibn Subah el-Kindi kaleyi kuşatma altına alır ve onların çoğunu

²⁷⁸İbn A' Sem el-Kûfî, **Kitâbü'l-Fütûh**, s. 48–49.

²⁷⁹İbn A' Sem el-Kûfî, **Kitâbü'l-Fütûh**, s. Aynı yer.

öldürür. Bir müddet sonra Ebu-l Abbas, kardeşi Ebu Ca'fer'i el-Cezire, Musul, Suğur, Ermeniyeye ve Azerbaycan'a vali olarak atadı. Daha sonra valilerin yerini değiştirerek, Hasan ibnKahtaba'yı el-Cezire'ye, Yezid ibn Useyd'i ise Ermeniyeye vali olarak gönderir. Ancak Yezid ibn Useyd'i de azlederek yerine Hasan ibn Kahtaba'yı Ermeniyeye valisi yapar ve Ebu-l Abbas ölünceye dek O, Ermeniyeye valisi olarak kaldı.²⁸⁰

3.2.2. Ebû Câfer el-Mânsur'un Halifeliği Dönemi (H. 136–158/754–775)

3.2.2.1. Ermeniyeye Valisi Yezid b. Useyd'in Hakan'ın Kızıyla Olan Zevci

Seffâh Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, kardeşi Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed'i kendisinden sonra Halife ve Müslümanlar için veliaht olarak atadı. Ebû Ca'fer'den sonra da yeğeni Îsâ b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali'yi tayin ederek böylelikle kendisinden sonra devletin başına kimlerin geçeceğine, ölmeden önce karar vermişti. Ayrıca vasiyet yazısını da bir bez parçası üzerine bıraktıktan sonra kendi ve ehl-i beytinin mühürleriyle mühürledi ve Îsâ b. Mûsâ'ya teslim etti.²⁸¹ Ebü'l Abbâs es-Seffah dört yıl sekiz ay Abbâsî tahtında hüküm sürdü. Onun ölümünden sonra kardeşi Ebû Câfer el-Mânsur, H. 136/754 yılında Abbâsîlerin başına geçti.²⁸² Böylece, bağlılık yeminleri bu tarihle beraber Ebû Câfer'e edildi. Ebû Câfer Mekke'de olduğu sırada kardeşi İsa b. Musa Irak'taydı ve Ona bağlılığını bildirdi.²⁸³

Ebû Câfer el-Mansûr, Halifelik makamına oturduktan sonra, Abbâsî Devleti'nin siyasi ve askeri politikasını, kaldığı yerden devam ettirdi. Zira, Arapların dış politikada siyasi ve askeri hedefleri süreklilik arz ederdi. Halifeler elbette farklı nedenlerle değişirdi; ancak Müslüman Arapların devlet politikası, kolay kolay değişmezdi. Keza, Ebû Câfer, Abbâsîlerin bölgedeki çıkarını korumak ve daha da ilerliye taşımak için bir dizi tedbir aldı. Halife, bir yandan Bizans'a karşı farklı stratejiler geliştirirken, bir yandan da daha önce vali olarak görev yaptığı ve çok

²⁸⁰Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, (Ed. F. Esedov), Çev. Sevda Süleymanova, Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s.145–146.

²⁸¹İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, C.5, s.334–345;

²⁸²Mirza Kazım Bey, **Derbend-Nâmeh**, The Imperial Academy of Sciences, ST. Petersburg 1851, s.116.

²⁸³Taberî, **The History of Al-T'abari**, (Jane Dammen McAuliffe), State University of New York Press, New York 1995, Volume: XXVIII, p. 1–2.

emek harcadığı Kafkasya'da, istikrarın bozulmaması için özen gösterdi. Ebû Câfer el-Mansûr'un Halifeliği devrinde, Güney Kafkasya'da varlık gösteren ve Arapların Sanariler olarak adlandırdığı birçok feodal bey, bir araya gelip Ermeniye ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde isyan etmeye kalkıştılar. Lakin Ebû Câfer bu isyanlara sert bir karşılık verdi ve onların üzerine birçok kez ordu göndermiştir. Nihayetinde şahit olunacaktır ki; zor da olsa Arap ordusu, isyanların tamamını bastıracaktır. Yine bu dönemde Arapların siyasi ve askeri ilişkiler yürüttüğü bir diğer güç Hazarlardır. Bilindiği gibi Araplar Kafkasya'ya geldiği andan itibaren Hazarlarla hep bir savaş hali sürmüştür. Halife artık bu savaşlara bir son vermek, bölgedeki topraklarını güvence altına sokmak ve belki de barış ortamını yaratarak bunu süreklileştirmek için Hazar hakanıyla siyasi diplomasiyi devreye soktu. Bu amaçla da Kafkasya'ya vali olarak tayin ettiği Yezid b. Useyd'e, Hakan'ın kızıyla evlenmesi gerektiğini bildirdi. Bu şekilde Hazarlarla bir akrabalık bağı kurarak ilişkileri geliştirmek istedi.

İbn A'sem el-Kûfi Hazar hakanın kızı ile Yezid'in evliliğine dair meseleyi eserinde konu edinmiştir, buna göre; Halife el-Mansûr, Yezid bin Useyd'i Arran'a vali olarak görevlendirdi.²⁸⁴ Naile Velihanlı bununla ilgili olarak, Halife Ebû Câfer el-Mansûr'un, 759 yılında Yezid b. Üseyd'i hem Azerbaycan hem de Ermeniye'ye valisi olarak tayin ettiğini, Yezid'in, emrindeki kalabalık bir orduyla beraber Kafkasya'ya güvenilir bir şekilde ulaştığını ve Güney Kafkasya'nın en uç noktasında bulunan Bâbu'l-Ebvâb'a harekât başlattığını, velhasıl yapılan savaşın ardından, Yezid b. Üseyd'in ordusu, burayı tekrar Arapların idari sistemine bağladığını aktarmıştır.²⁸⁵ İbn A'sem el-Kûfi ise Yezid'in kendisine verilen bu emri yerine getirmek üzere Irak'tan yola çıkarak Arran'a doğru hareket ettiğini ve çok geçmeden Kafkasya'ya ulaşarak Berde şehrinde karargâh kurduğunu açıklamıştır.²⁸⁶ Ülkeyi burada yönetmeye karar veren vali, vergileri toplamak üzere her yere vergi memurlarını gönderdi. Böylece Arran, Gürcistan ve Ermeniye Araplara vergi ödemeye devam eder. Bu arada Halife Arran'da (Kafkasya Albaniyası) bulunan Yezid'e bir mektup kaleme alır. Ebû Cafer mektubunda, Yezid'in Hazar hakanı ile akrabalık kurmasını ister. Halife, Yezid b. Üseyd'e, Eğer Hazarlarla akrabalık ilişkisi

²⁸⁴ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 49–50;

²⁸⁵ Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s. 38.

²⁸⁶ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 49–50;

kurmazsan sana saldırıp galip gelecekleri şüphesizdir, diyerek uyarılmıştı. Yezid, Halife el-Mensur'un verdiği emri yerini getirmek için hemen bazı girişimlerde bulundu. Nitekim O, Hazar Hakanı Taatur'a kendi adamlarından birkaç kişiyi elçi sıfatı ile göndererek onun kızını istedi. Hakanın kızının adı Hatun idi. Nihayetinde Hakan, kızını Arapların Ermeniyeye valisi Yezid bin Üseyd'e vermeyi kabul etti.²⁸⁷

Yezid ibn Üseyd ve Hatun'un akrabaları düğün merasimi için ivedilikle hazırlıklara başlar. Bu arada Yezid, Hatun'un babasına 100 bin dirhem başlık parası gönderir. Nihayetinde Hakan'ın kızı, on bin kişiden oluşan bir heyetle ve on bin Hazar cinsi deve, bin köle, bin katır, içi altınla gümüşten yapılmış eşyalarla dolu onlarca sandıkla beraber, Yezid'e götürülmek üzere Hazar ülkesinden yola çıktı. Hatun, Berde yakınlarına ulaşan heyetten durmasını emretti ve Yezid'e bazı isteklerini bildirmek üzere kendi elçilerinden birkaçını onun yanına göndererek bazı isteklerde bulunmuştur, buna göre;

*“Benim yanıma Müslüman kadınlardan birkaç tanesini gönder ki, onlar bana İslâm dininin kurallarını anlatsın ve Kuran'ı okusunlar, ancak bütün bunları özüksedikten sonra ben senin olacağım!”*²⁸⁸

Yezid Onun bu isteklerini derhal yerine getirdi. Bu amaçla da Berde şehrinde birçok kadını, ona Kur'an-ı Kerim'i ve İslâm dinini öğretmek suretiyle gönderdi. Hatun da İslâm dininin önemini ve Kur'an-ı Kerim'i öğrendikten sonra Yezid'e kılıç ve hançer gönderdi. Onun icazesıyla Hatun, Yezid'in otağına dâhil oldu. Hakan'ın kızı değerli taşlarla süslenmiş çok güzel elbiseler giymişti. İslâm Halifesi'nin Ermeniyeye sözcüsü, iki yıl dört ay Onun yanında kaldı. Bu süre zarfında Onların iki erkek çocuğu oldu. Lakin hem Hatun hem de oğlanlar daha gençken hayatlarını kaybettiler. Böyle bir vahametin yaşanması Yezid'i çok derinden sarsmıştı.²⁸⁹

Hazarlar, Hakan'ın kızı Hatun'un ölüm haberini duyunca suçu Yezid'de buldular. Böylelikle Akraba oldukları Araplara karşı büyük bir öfke ve nefret beslediler. Nitekim Onlar Ermeniyeye'ye büyük bir saldırı hareketi başlatmıştı. Zaten

²⁸⁷ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 49–50; Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.300; Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s. 38; Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 31.

²⁸⁸ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

²⁸⁹ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

çok geçmeden Hazar ordusu, Derbend'e dayanmışlardı bile. Bu arada Arapların siyasi otoritesi, el-Bâb'da sadece 7 bin asker bırakmıştı. Yezid çarpışmaya girmeden önce Halifeye mektup yazarak ondan yardım istedi. Ebû Câfer el- Mensur, Hazarların daha fazla ilerlemesinden endişe duyarak, Şam halkına çabucak bir mektup gönderdi. Halife mektubunda Arran'da Yezid b. Üseyd'in başına gelenlerden bahsetmiş ve Onlara, Yezid'e askeri anlamda destekte bulunmalarını istemişti. Bunun üzerine, Şam'da on bin, el-Cezire'de de yine on bin kişiden oluşan iki ayrı ordu, Arran'a doğru harekete geçti. Ayrıca Şam ve el-Cezire'den sonra Irak'tan da bir ordu Muhammed b. Hasan'ın komutası altında, Yezid'e yardımda bulunmak için Arran'a doğru yola çıkar. Yezid'le beraber Hazarlara karşı savaşıcak ordular sadece bunlarla sınırlı değildi. Zira Hümejd b. Kahtaba'nın emrinde on bin, Harb er-Ravendi'nin önderliğinde de beş bin asker, Yezid'in yanında yerini almışlardı. Yezid, toplamda 60 bin askerden meydana gelen bir orduyla, Kür nehrini geçerek, Şirvan arazisine ulaştı. Hazarlar ise 200 bin savaşçıyla, dağların zirvesini gölgeleyen, gökyüzündeki kartallar gibi cesur ve soğukkanlı bir şekilde Müslüman Arapların karşısına dikilirler.²⁹⁰ O sıralarda Hazarların ordu komutanı ise Hakanın oğlu Ras Tarkan'dı.²⁹¹

Güçlü bir tarihi geçmişi olan Hazarlarla, henüz genç bir oluşuma sahip olan Abbâsî ordusu arasında yaşanan harp sona erdiğinde her iki taraftan da çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti. Hazarlarla yaşanan savaşta, İslâm orduları daha önce hiç bu kadar feci bir yenilgi yaşamamışlardı. Nitekim Şirvan'ın (Azerbaycan) kara toprağı, Müslümanların Hazarlara ödediği bedel karşısında kızıla bürünmüştü. Müslüman Araplar, Azerbaycan'ın kuzey bölgesinde yer alan Şeki ve Şirvan'ı (Azerbaycan) Hazarlara kaptırdıkları için derin bir üzüntü yaşadılar. Halife her ne kadar Yezid'e yardımcı kuvvet gönderse de Şirvan'ın Arap egemenliğinden çıkmasına mani olamadı. Arapların Kafkasya temsilcisi Yezid, bu ağır yenilgiden sonra Berde şehrine çekildi.²⁹²

Yezid yaşananlarla ilgili, Halifeye bilgi vermek amacıyla bir mektup gönderdi. Halife, Müslümanların düştüğü bu durumdan dolayı çok üzülmüştü. Halife

²⁹⁰ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 50–51; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 146.

²⁹¹ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 146.

²⁹² Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 146; Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s. 38;

bu sorunun üstesinden nasıl geleceği hususunda Yezid b. Üseyd ile mektuplar aracılığıyla bazı görüşmeler yaptı. Neticede Yezid, Ona Hazarlara karşı geniş çapta bir saldırı harekâtı başlattıktan sonra bir takım askeri ana birlikleri Derbend'e yerleştirip Hazarları geri püskürtülebileceğini söyledi. Yezid'in bu fikrine sıcak yaklaşan Abbâsî lideri Ebû Câfer, adamlarını Irak, Şam ve el-Cezire'ye göndererek, Kafkasya'da görev yapmak üzere bazı askeri birliklerin Derbend'e kaydırılmasını istedi. Böylelikle bu her üç yerden, binlerce askerin içinden yedi bin kişi seçildi ve bu birliklerden özel bir kuvvet oluşturuldu. Bu birlikler daha sonra Kafkasya'ya sevk edildi. Halife bu özel birlikler dışında, otuz bin askerden oluşan bir orduyu daha Kafkasya'ya göndermişti.²⁹³ Ayrıca El-Yakûbî, Arap ordusunun Hazarlar karşısında ağır bir yenilgi yaşaması üzerine Halife'nin bu duruma çok üzülüğünü ve hapisanede bulunan 17 bin kişiyi azat edip, cepheye gönderilmesini emrettiğini eserinde yer vermiştir. Yaşanacak olan bu savaşta, dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise Hazarlara karşı Hıristiyanların da Müslümanlarla beraber cephede savaşmış olmasına dikkat çeker.²⁹⁴ Ermeniye'de bulunan Yezid b. Üseyd, bütün askerleri bir araya getirip yönünü Arran'a (Karabağ) doğru çevirdi. Binlerce kişiden oluşan Müslüman Arap kuvvetleri önce Berde'ye, sonra da Kür nehrini geçerek Derbend'e doğru yol aldı. Yezid'in direktifindeki ordu, nihayet problemsiz bir şekilde Babü'l Ebvab'ın önüne kadar ulaşmıştı.²⁹⁵ Yezid merkezden gönderilen kuvvetlerle yeniden Derbend'i kuşatma altına aldı. Diğer taraftan Hazarlar, Müslüman Arapların bu çemberini kırmak için çok çaba gösterdiler; ancak yine de başarılı olamadılar. Nitekim kale en sonunda Araplara kaldı, Hazarlar ise bir süreliğine de olsa Güney Kafkasya'dan geri çekilmek zorunda kaldılar.²⁹⁶ Halifenin Kafkasya askeri kuvvetlerinin komutanı Yezid, askerlerine şehrin etrafını çevrelemiş duvarların birçok yerinde aralıklarla kapı açılmasını emretti. Ermeniye valisinin emri derhal yerine getirildikten sonra, dağ geçitlerindeki yolların kapatılması ve güvenliğini sağlaması için özel birlikler görevlendirdi.²⁹⁷

²⁹³ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 50–51.

²⁹⁴ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 146;

²⁹⁵ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

²⁹⁶ Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s.38;A.Bakıhanov, **Gülüstani-İrem**, (Ed. A. Asadzade), Berpa Yayınları, Bakü 2010, s.67.

²⁹⁷ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 50–51.

Aga Bakıhanov'un verdiği bilgilere göre; Ebû Câfer el Mansûr, bu olaylardan sonra Yezid bin Useyd'i yanına çağırarak, Arapların Derbend üzerine uygulamış olduğu baskıyı kaldırmanın mümkün olup olmadığını sordu. Yezid, Derbend'in çevresinde mahvolmuş birçok kale olduğunu, eğer bunların tamir edilip, her birine muhafızlar yerleştirilirse o zaman Derbend çok iyi korunmuş olur, diye cevap verir. Bunun üzerine Halife, kaleleri tamir etmek ve diğer yaşam alanlarını koruma altına almak için Yezid'e emir verdi. Yezid, Halifenin emrini yerine getirmesinin yanı sıra üstelik bir de Şam, Cezire ve Musul'dan 7000 aile getirip buralara yerleştirdi. Ayrıca, Arapların Kafkasya valisi, Yezidiye ve Sirmakkiye adında iki kale de inşa ettirdi. Yezid bin Useyd'in bu çalışmaları sonucu Derbend'in güvenliği sağlanmış oldu. Dolayısıyla Hazarlar uzun bir müddet buraya saldırma imkânı bulamadılar.²⁹⁸

Nihayetinde şehir alınmıştı ancak Yezid'in daha önceki başarısızlıklarından dolayı olacaktır ki; Halife, onu valilikten azlederek, yerine Bikar b. Müslim'i getirdi. Fakat Bikar da bu görevi sadece dört ay sürdürebilmişti. Zira onun da akıbeti selefi Yezid gibi oldu.²⁹⁹

Abbâsîlerin Hazarlar ve Sanariler dışında, Kafkasya'da ilişkileri olduğu bir diğer güç ise Bizanslılardı. İbnü'l Esir'in verdiği malumata göre; Ebû Câfer ile Bizans hükümdarı arasında 756 yılında karşılıklı olarak esir mübadelesi olmuştu. Mansûr, Kâlîkalâ (Erzurum) esirlerini fidye karşılığında Bizans'tan aldıktan sonra Kâlîkalâ'yı imar ederek halkından birçok aileyi buraya yerleştirdi. El- Cezîre ve diğer bölgelerden başta askeri sınıf olmak üzere birçok farklı zümreden kimseleri bu şehre getirtti. Bu sayede şehir dış güçlerin saldırılarına karşı korunmuş oldu.³⁰⁰

Abbâsîler bu politikalar dışında başka stratejiler de denediler. Örneğin, Onlar kendilerinden önceki idarecilerin yaptığı gibi Arap coğrafyasında yaşayan ailelerin bir kısmını Kafkasya'ya doğru kaydırıldı. Bu aileler genelde Yemen ve Irak'ta yaşayan aşiretlerden seçilirdi. Eğer ki Abbâsîler bu politikayı uygulamamış olsaydı, Arap siyasi iradesinin bu coğrafyada barınması imkânsızdı. Zira coğrafi sınır bakımından çok geniş bir alana tekabül eden ve kendi bünyesinde birçok farklı etnisiteyi ve dini görüşü barındıran Güney Kafkasya'yı yönetmek çok zordu.

²⁹⁸ A.Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, s. 67.

²⁹⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s. 50-51.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:5, s. 397.

3.2.2.2. Derebeylerin Ermeniyeye ve Gürcistan'daki İsyanı

AbbâsîHalifesi Ebû Câferel-Mansûr'un Halifeliği zamanında (754–775) Ardızruniler, Bagraduniler'i Vaspuragan'dan (Van) söküp atarak buraların yegâne hâkimi olmuşlardı. Ermeni tarihçilerine göre yeni Halife, Ermenileri çok ağır bir vergi yükünün altına sokmuştu ve bu nedenle onlar da Arap idaresine karşı ayaklanmışlardı.³⁰¹ Oysa Ermenilerin isyan etmesinin altında yatan en önemli sebep Arap hegemonyasından çıkarak bağımsız kalma arzusuuydu. Abbâsîler, Ermeniyeeyaletinde isyan eden Ermenilere karşı, denetimi yeniden tesis etmek için askeri seçeneğe başvurdu. Böylelikle Abbâsî birlikleri, Ardavazt Mamıgonyan ve Hamazasp liderliğinde isyan eden Ermenilere karşı geniş çaplı bir saldırı harekâtı başlattı. Abbâsîlerin askeri harekâtı sonucunda birçok Ermeni beyi öldürülecek, sağ kalanların çoğu ise Bizans sınırına doğru kaçacaklardı.

Ermeniyeye'de hüküm sürmüş olan yerel beyler, bazen gerek Bizanslılardan aldıkları destek sayesinde, gerekse de kuzeyde (Gürcistan)'da bulunan din kardeşlerini arkalarına alarak Müslümanlara karşı isyanda bulunmuşlardı. Güney Kafkasya'da varlık gösteren birçok feodal bey, Ebû Câfer el-Abbas Halifeliği idaresinde yönetilen Abbâsî Devleti'ne karşı 771 yılında ayaklanarak bu isyanlara bir yenisini daha eklemişlerdi.³⁰²

Ermeni tarihçi Ghewond'a göre, birçok insanın ölümüne yol açan bu isyanın birden fazla nedeni vardı, buna göre;

“HalifeEbû Câfer el-Abbas döneminde, Ermeniyeye bölgesinde yaşayan halk çok ağır vergiler altında sarsıldı. Onların Kanı, düşman (Araplar) tarafından su içer gibi alay edilerek içildi ve İnsan bedenleri Araplara yem edildi. Gümüş kaynakları (vergi) tükendiği için, Ermeniler çok eziyet gördü. Herkes canını kurtarmak uğruna tüm değerli eşyalarından vazgeçmeyi kabul etmişti. Ancak, bütün bunlar Araplar için yeterli olmadı. Halk kötü işkencelerden geçirildiler, dayak yediler, asılarak idam edildiler. Geri kalanların çoğu ülkenin kuytu köşelerinde ve mağaralarında saklanırken, topraklarında kalmaya karar verip ancak vergi vermeyi

³⁰¹Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 28–30; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s. 309;

³⁰² Ali İpek, “Abbâsîler Dönemi Ermeni İsyancıları (750–886)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:42, 2005, s.32.

reddedenlerin sonu ise çok feci oldu. Zira onların bir kısmı zorlu kış mevsiminde kara saplanıp ölürken, bir kısmı da karların erimesi sonucu suları kabaran nehirlerde boğularak can vermişlerdi. Vergi olarak onlardan talep edilen şey ise gümüş idi ve her birey bu vergileri vermekle mükellefti. Sonunda bizi her şeyimizden mahrum bırakılmaya uygun görmüşlerdi. Kendi ülkemiz Ermenistan'da iflas etmeye mahkûm bırakılmışık."³⁰³Ermeni kaynakları, Abbâsîlere karşı girişilen bu başkaldırı hareketini överek anlatırlar. Nitekim Ermeni vakanüvis Ghewond bunların başında gelir. Tarihçi Ghewond'un aktardığı malumata göre bu isyan genel hatlarıyla şöyle vuku bulmuştur;

Ermeni nakhararları arasında Mamıkonyanlı hanedanına mensup Artavazd'ın liderliğinde Ermeniler, 771 yılında Abbâsîlere karşı isyan ettiler. Artavazd isyan etmeden önce Araplara sadık olma rolünü iyi oynayarak az sayıda silahları olan Mamıkonyanlı militanlar için, öz düşmanlarından (Abbâsîler) silah temin etmeyi başarmıştı. Nakhararların lideri Ardavazd Mamıkonyan, Abbâsîlere yardımcı olmak bahanesiyle Dvin'e gelerek gizliden silah temin etti. Bu askeri mühimmat sayesinde Mamıkonyanlılar daha sonra yönünü Şirag sınırları içerisinde yer alan Kumayr (Gümrü) köyüne çevirdiler. Ermeni milisler burada hazineden sorumlu bir memuru acımasızca katlederek bütün hazineye el koydu. Arap ordusu, Ermenilerin isyanından haber alır almaz duruma el koymak için hazırlıklara başladılar.³⁰⁴

Arap güçleri, Bagraduni hanedanlığına mensup olan ve aynı zamanda Mamıkonyanlara hasım K r-Aşot'un oğlu Sımpat'ın da desteğini alarak isyancılara karşı harekât başlattı. Keza bu kuvvetle baş edemeyeceklerini anlayan Ardavazt yanındaki güçlerle beraber Gürcistan'a kaçmak zorunda kaldı. Neyse ki, Mamıkonyanlar, Ermenistan ve Gürcistan'a bağlı Samtze eyaleti arasındaki dar geçitleri tutan Arap birlikleri ve Bagraduni milisleri tarafından saldırıya uğradılar; bunun üzerine onlar Bizans sınırına doğru kaçtılar ve önce Kolkhis'e ardından da Megrelya'ya ulaşmayı başarabildiler. Ardavazt hayatının geri kalan kısmını Bizans egemenliği altında Onlara hizmet etmekle geçirdi. Artavatz'ın yakın hısımı olan

³⁰³Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 33.

³⁰⁴Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.311.

Hrahat'ın oğlu Muşel Mamıkonyan ise yakalanmamak için Araplardan kaçarak dağa çıktı.³⁰⁵

Ermenilerin Ardavazt liderliğinde başlatmış olduğu isyan başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Zaten onların başarıya ulaşması imkânsızdı; çünkü her şeyden önce silah ve savaştan adam sıkıntısı yaşıyorlardı. Ayrıca Müslüman Araplara karşı birlik de değillerdi. Aslında onların birlikte hareket etmememe olayı sadece Arapların Halifeliği devrinde rastlanılacak bir durum değildi; çünkü kendi içlerinde çatışma halinde bulunan bu hanedanlıkların bazı yerel beyleri, Ermeniy'e de vali olmak için tarihin her devresinde güçlü siyasi otoritelerin yanında yer almışlardır. Onlardan aldıkları destek sayesinde, binlerce yıl beraber yaşadıkları kardeşlerine kolayca ihanet etmekten hiçbir zaman geri durmadılar. Ancak yine de bazı Ermeni hanedanlıkları bu güçlü otoritelerin zaman zaman uyguladıkları baskıcı politikalarına ve ağır vergi koşullarına dayanamayarak isyan etmişlerdir. Keza Mamıkonyanlar bu ağır yeniliden sonra gelecekte tekrar bir araya gelerek yine isyan edeceklerdi.³⁰⁶

Araplar 200 kişiden oluşan bir güçle Muşeg Mamıkonyan'ı yakalamak için Garin'den (Erzurum) hareket etti. Bu az sayıdaki askeri kuvvet Kars yakınlarında dinlenmek üzere istirahata geçtiler. Ermeni milisler Onların yerlerini tespit ettikten kısa bir süre sonra, Onların üzerine ani bir baskın düzenledi. Bu baskın sonucu Abbâsî ordusunda görev yapan birçok asker hayatını kaybetti. Bunun üzerine bu kez 4000 süvariden oluşan özel İslâm ordusu Muşeg'in peşine düştüler. Nihayet Abbâsî ordusu Ermenilerle Pakavan kasabası yakınında karşılaştı. Ermeni Tarihçi Ghewond, Muşeg'in elinde sadece 200 militan olmasına rağmen Abbâsîlere karşı büyük bir zafer elde ettiğini aktarmıştır. Mamıkonyanların bu galibiyet sevinci ilerde de görüleceği üzere yerini büyük bir yasa bırakacaktı. Ancak, şimdilik üzülen taraf, eşlerini Ermenilere karşı yaptığı savaşta kaybeden Müslüman ailelerdi. Zira Dovin'de yaşayan Müslümanların etrafı Ermeniler tarafından adeta kuşatılmıştı.³⁰⁷

³⁰⁵ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.311; Mehmet Özmenli, **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, s.80–81.

³⁰⁶ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.312.

³⁰⁷ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.312.

Ermenilerin, AbbâsîHilâfetine karşı kazandığı kısa süreli zafer, gözlerini kör, kulaklarını sağır, beyinlerini ve kalplerini de sarhoş etmişti. Zira Ermeni aşiret reisleri bir araya gelerek, dünyanın birçok bölgesinde hüküm süren ve devasa bir orduya sahip olan Abbâsîlere karşı isyan etmişti. Abbâsîler ordusunu devamlı güçlü bir şekilde diri tutacak müthiş bir ekonomik gelir kaynağına sahipti. Diğer taraftan Ermeniler, Simpat Pakraduni askeri komutan olarak seçmelerine rağmen kendisi bu ayaklanmaya karşı biraz temkinli yaklaşmıştı, çünkü daha önce babası Aşot, Müslüman Arapların baş düşmanı Mamıkonyanlılar tarafından gözleri oyularak katledilmişti. Böyle bir durumda Simpat Mamıkonyanlılara ne kadar güvenebilirdi. Fakat bir din görevlisinin bağımsızlıkla ilgili sarf ettiği sözlerin cazibeliğine sarhoş olup, bu isyana katılmayı kabul etti.³⁰⁸

Ermeni feodal beyler Araplara karşı toptekün bir savaş başlatmışlardı. Her halükarda onları sonuçları ağır olacak bir savaş beklemekteydi. Arap yönetimine karşı başkaldıran Ermenilerin toplam sayısı 5000 idi. Mamıkonyanların ilk hedefi Arapların yoğun olarak yaşadığı Dovin kentiydi ama Dovin'i ele geçirmek kolay olmadığı için buradan vazgeçerek Theodosiopolis'e (Erzurum) saldırdılar. Garin³⁰⁹ (Erzurum) Ermeniler tarafından bir kış boyunca kuşatma ve saldırılara tabi tutuldu. Ermenilerin bütün çabalarına rağmen şehir iyi direnmişti. Bu durum nakhararlar arasında moral bozukluğuna sebep oldu. Psikolojik anlamda çöken Ermeni beyleri kendi aralarında fikir anlaşmazlığına düştüler. Aşod Pakraduni nakhararlara kuşatmayı kaldırmaları için tavsiyelerde bulunmuştu. Ayrıca eğer siz bu isyana devam ederseniz Araplar karşısında her şeyinizi kaybederek Bizans topraklarına göç etmek zorunda kalırsınız diyerek, bir nevi Arapların teslim alma siyasetini yerine getiriyordu. Ardzıruniler, Ermenilerin ayaklanmaları için en ateşli propagandayı yapan hanedanlık idi; ancak, isyanın son dönemlerinde başarısız olacaklarını bildikleri için liderleri Hamazasp Ardzıruni kardeşleri ve ordusuyla beraber

³⁰⁸ Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.312–313.

³⁰⁹ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesî (952–1136) ve Papaz Grîgor'un Zeyli (1136 - 1162)**, (Çev. Hrant D.Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2000, s.117.

Vaspuragan'da herhangi bir girişimde bulunmayarak kısa bir süre sessiz kalmayı tercih etmişlerdi.³¹⁰

Siyasi otoritesini tehlikede olduğunu fark eden Abbâsî yönetimi, Ermenilerin aynı anda başlattıkları bu isyana darbe vurmak ve bozulan istikrarı yeniden tesis etmek amacıyla bir takım girişimlerde bulundu. Halife, tamamıyla Horasanlılardan oluşan 30 bin kişilik özel bir orduyu İsmail oğlu Amir'ül-Harisi liderliği eşliğinde İslâm kuvvetlerine yardım etmek amacıyla Dovin'e gönderdi.³¹¹ Khlat'ta (Ahlat) konumlanan İslâm ordusu, Ermenileri iyice telaşlandırmıştı. Sahak'ın oğlu Aşod başlarına gelecek felaketten önceden haberdar oldu ve bunu önlemek istediye de başarılı olamadı. Zira Ghewond'unaktardığına göre; Aşod, diğer Ermeni nakhararlarına Abbâsîlerin büyük bir ordu ile kendilerine saldırmak için hazırlık yaptığını söylemişti. Ancak, Ermeni Nakhararları onun bu ikazlarına kulak asmayarak onu Müslüman Arapları sevmekle suçlamışlardı.³¹²

Aşod, düşmânâ (Müslüman Araplar) karşı birlik olduğunu göstermek için en azından Nakhararların bir noktada toplanmalarını istedi; ancak, bir kaç hanedanlığın ittifakı dışında, her hanedan kendi askeri stratejisine göre savaşmaya karar verdi. Nitekim Vaspuragan'da Ardziruni hanedanına mensup olan Hamazasp Ardziruni, Amaduniler ve Bagraduni soyundan gelen ve prens konumunda bulunan Aşod'un ikinci oğlu olan Vasak askeri güçlerini birleştirerek beraber hareket etmeye karar verdiler. Daha sonra bu güçler, Erciş'te konumlanmış olan Arap askerlerini öldürmek ve bu şehri ele geçirmek için saldırıya geçtiler.³¹³

Müslüman Arap ordusu ise Khlat'tan (Ahlat) ayrılarak Erciş'e yakın bir yerde mevzilenmişti. Hamazasp komutanlığındaki Ermeni ordusu Erciş'e saldırdığı anda yerlerinde gizlenen Arap ordusu onların çevrelerini sardı. Ermeniler beklenmedik bu saldırı karşısında birçok adamını kaybederek geri çekilmişlerdi. 772 yılında meydana gelen Erciş Savaşında Müslümanlar galip gelerek Eleşgirt'e doğru hareket ettiler. Böylelikle yaklaşık bir yıldır Erzurum'u kuşatma altına alan Ermeniler, bu

³¹⁰Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.313–314.

³¹¹Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.314.

³¹²Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34

³¹³Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 34; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s.314–35.

muhasarayı kaldırmak zorunda kalmışlardı. Zira onlar, Abbâsîlerin seçkin ordusu ile savaşmak için Hasankale hattını kullanarak Eleşkirt-Karaköse'nin önlerine kadar gelerek burada pusu kurdular. 25 Nisan 772 yılında Halifenin ordusu ile Ermeni Hıristiyanlar arasında savaş başlamış oldu. Abbâsîlere karşı savaşan Ermeni ordusunun içinde yer alanların çoğu köylülerden oluşuyordu ve bu yüzden onlar askeri yönden vasıfsız elemanlardı. Mamıkonyanların büyük bir kısmı bu savaşta hayatlarını kaybettiler. Abbâsîler bu savaşta da zafere ulaşmışlar ve Mamıkonyanlara bir daha eskisi gibi belini doğrultmayacak şekilde zarar vermiş oldular. Horasanlı Türklerden oluşan ordu, Ermeni Nakhararalara karşı eşsiz bir mücadele yöntemi ve inanılmaz bir savaş taktiğini uygulayarak bu savaşı Abbâsîler'ekazandırdılar.³¹⁴ Ermeni tarihçi Ghewond, birçok insanın ölümüne yol açan bu savaşın sonunu şu trajik sözlerle aktarır:

“30.000 kişilik Arap ordusuna karşı Ermenilerin sayısı 1000 kişi bile değildi. Ancak düşmandan (Araplar) da öğrendiğimiz gibi melekler insan şeklini girerek bizimle beraber, bizim tarafımızda savaşıyordu. Savaşçılar, ayrıca, kendilerini cesaretlendirmek için ellerinde kutsal kitap, mumlar ve tütsüler tutan din adamları ve papazlar gördüklerini söylediler. Ermeniler, düşmanlarına karşı intikam almak için, elleri silahlarının ağırlığını taşıyana dek düşmânâ karşı acımasızca savaştiler. Silahlardan yoksun olan bazı insanlar, bu geçici günahkâr yaşantıyı ebedi hayatın saygıdeğer umuduyla değiştirerek bir anda yere düşerek şehit oldular. Mamıkonyan ailesinin lordu General Muşeğ Mamıkonyan ve Samuel, Bagraduni sülalesinden Sahak ve komandan Simpat ile Gunik ailesinden genç ve yakışıklı Vahan ve daha birçok lord, komutan ve ismi söylenmeyen binlerce halk ölenler arasındaydı. Bu savaşta onlarla beraber yaklaşık 3.000 insan daha hayatını kaybetmiş ve onlardan hiçbiri gömülmedi. Ölü bedenleri savaş meydanında güneşin sıcaklığı ve toz bulutları altında, rüzgâr ile yağmura terk edilmişti.”³¹⁵

Eleşkirt'e yakın bir yerde, Murat ırmağı kenarı boyunca Arapların Sanariler olarak adlandırdıkları Ermeniler, Abbâsî ordu komutanı Amir'in askerlerine karşı çok ağır bir yenilgi almışlardı. Ermenistan'ı yöneten soylulardan çoğu savaş meydanında can verdi. Ancak Ermenileri derinden sarsan en önemli etken ise

³¹⁴Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s.81–82.

³¹⁵Ghewond, *Ghewond's History*, Chapter 34

şimdiye kadar birçok savaşta mücadele etmiş olan vatansever Ermeni komutanların çoğu bu savaşta hayatlarını kaybetmiş olmasıydı. Ermenilerin böyle ağır bir yenilgiyle karşılaşması Abbâsîlerin, Kafkasya’da elini daha da güçlendirdi. Arap ordusu buradan Bagrevand’a doğru bir saldırı harekâtı başlattı. Burada yaşayan Hıristiyan Ermeniler ile bir takım barış antlaşmaları yapıldı, böylece Araplar onlar üzerinde denetim sağlamış oldular. Bütün bu savaşlardan sonra Amir b. İsmail Ermenistan’dan ayrılarak İran’a geçmiştir. Ermeni tarihçi Gewond onun Ermeniye’den ayrılışını şu sözlerle ifade etmiştir: *“General Amir İbn İsmail sanki harika ve cesur bir zafer elde etmiş gibi, Ermenilerin topraklarını terk ederek Pers topraklarına geçmişti. Halife’nin huzuruna çıkarak emeklerinin karşılığını almak için kendisinden bir ödül almak istiyordu. Fakat tam o sırada Tanrı’nın kararı ona teslim edildi ve Pers ülkesinde öldü. Korkunç acılar çekti ve ellerindeki masumların kanını taşıyan general, kendisine layık bir ceza alarak öldü. Bir insanın kılıcıyla değil, ruhundan, solunumundan, sinüzden ve zihninden kopan iki katmanlı (yeryüzünün) kılıçtan daha güçlü Yüce Kılıç bir tarafından öldürülmüştü. O kılıç onun bunca yaptıklarına karşın intikam almak istiyordu. Tanrı, halkının ülkesini kötülüklerden temizleyerek, korudu ve onları cezalandırmak için kullanılan asayı geri çekti. İnsanlar böylece huzurlu bir şekilde evlerine geri döndüler.”*³¹⁶

Kurkjian bütün bu yaşananları tek bir paragrafta özetleyerek şu açıklamayı yapmıştır; Üç zorba Arap valisi; Süleyman (766), Bekir (769) ve Hasan (778), binlerce Ermeni askerini esir aldı ve onlara zulmetti. Valilerin uygulamış olduğu bu baskı politikaları başka ayaklanmaların çıkmasıyla sonuçlanacaktı. Nitekim Mamıkonyanların lideri Muşeg Mamıkonyan 5000 adamla beraber Hasan’ın birliklerine saldırdı; bunun üzerine, Hasan, Taron bölgesini yakıp yıktı. Muşeg savaş alanında ölmüştü ancak Aşod, Araplarla savaşmaya devam ederek onları Ermeniye’nin çeşitli illerden çıkarmayı başarmıştı ve Şirak bölgesindeki doğal bir kaleden olan Ani şehrini, Akurian Nehri’nin (Arpa-taçı) üzerindeki kayalıklarla güçlendirdi.³¹⁷

³¹⁶ Ghewond, **Ghewond’s History**, Chapter 34

³¹⁷ Vahan M. Kurkjian, **A History of Armenia**, Armenian General Benevolent Union of America 1958, p.183.

Ermeniye’de vuku bulan ve daha sonra Gürcistan başta olmak üzere Güney Kafkasya’nın birçok bölgesine yayılan, Abbâsîlere karşı giriştiği ve başarısızlıkla sonuçlandığı feodal beylerin isyan hareketi, Arap müverrihlerinin de yakından ilgisini çekmiştir. Nitekim birçok vakanüvis Güney Kafkasya’yı kasıp kavuran bu meseleyi eserlerine taşımışlardır.

El-Yakûbî’nin verdiği malumata göre; HalifeEbû Câfer, Ermenilerin isyan etmesinden endişe ettiği için Yezid b. Üseyd’i valilikten azletti ve onun yerine Bekir ibn Müslim’i atadı; ancak, Bekir de başarılı işler yapamayınca kovuldu ve yerine bu kez Hasan ibn Kahtaba getirildi.³¹⁸ Ebû Câfer bu isyanı bastırmak için el-Hasan b. Kahtaba’yı serdar olarak Ermeniye’ye tayin eder. Horasan’dan özel bir orduyla Ermeniye’ye giriş yapan yeni Abbâsî valisi Hasan ibn Kahtaba, askeri gücü sayesinde her yere korku saldı.³¹⁹ Sanarlar (feodaller), Müslüman Arap askerlerine göre sayıca çok üstün bir durumdaydılar. El-Hasan b. Kahtaba, karşısında kalabalık bir Ermeni ordusunu görünce; onlarla çarpışacak güçte olmadığını anlamış ve bu durumu Halifeye iletmişti. Ebû Câfer, İsmail el-Harisi komutanlığı eşliğinde, 20 bin askerden oluşan yardımcı bir birliği Ermeniye’ye gönderir. Nihayetinde Müslüman Arap ordusuyla isyancı Sanarlar arasında günlerce sürecek olan şiddetli çarpışmalar yaşanır. Sanarlar sadece bir günde 16 bin askerini kaybederler. İsyancılarından bir kısmı Araplara esir düşerken, bir kısmı da kaçmaya çalıştı. Arap ordusu kaçanların arkasında birlikler göndererek, Tiflis yolu üzerinde onları takibe aldılar.³²⁰

İbn A‘Sem el-Kûfî’nin verdiği malumata göre; HalifeEbû Câfer, Ermeniye’de sükûneti sağlamak ve düzenin sarsılmasını önlemek için, Ermeniye’ninvaliliğine el-Hasan b. Kahtaba’yı atadı. Zira Arapların Kafkasya’da karşılaştığı bunalım bir türlü bitmek bilmiyordu. Hasan b. Kahtaba yeni görevine tayin edildikten bir süre sonra bu kez Cürzan’da (Gürcistan) faaliyet gösteren Sanarlar, Abbâsîlere karşı başkaldırmışlardı.³²¹

³¹⁸ Ya’kûbî, **Târîhu’l-Ya’kûbî**, s.146; Ali İpek, “Abbasîler Dönemi Ermeni İsyancıları (750–886)”, s.32; Fatih Erkoçoğlu, “Emeviler ve Abbâsîler Dönemlerinde Kafkasya’nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti”, **İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı:7, Haziran 2017, s.32.

³¹⁹ Rene Grousset, **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, s.311.

³²⁰ Ya’kûbî, **Târîhu’l-Ya’kûbî**, s.146.

³²¹ İbn A‘Sem el-Kûfî, **Kitâbü’l-Fütûh**, s.51–52.

Ermeniye valisi Hasan b. Kahtaba isyancılarla baş edemeyeceğini anlayınca Halifeden yardım istedi. Bunun üzerine, HalifeEbû Câfer, Abbâsîlere karşı Cürzan'da (Gürcistan) isyan bayrağını açan asileri cezalandırmak adına, 30 bin askerden oluşan bir orduyu dört başkomutan (Emir ibn İsmail el-Curcani, İsa b. Musa el- Horasani, el-Fazıl b. Dinarı ve Mukatil b. Salehi) liderliğinde, Ermeniye'ye sevk etti. El-Hasan b. Kahtaba Kafkasya'ya intikal eden yardımcı kuvvetle beraber Cürzan'a saldırı başlatır. Gerçek şudur ki; Gürcistan halkı Arapların yakında askeri bir harekât başlatacaklarından emindiler. Sanarilerde Müslüman kuvvetlerinin taarruzuna aniden cevap vermek için hazırlık yapmışlardı. Velhasıl Mahşer gününü andıran bu savaşın sonucunda, Abbâsîlerin siyasi otoritesine karşı çeşitli sebeplerden dolayı başkaldıran Sanariler, büyük bir yenilgi yaşadı. Diğer taraftan Müslüman Araplar Kafkasya'da yapılan bu harbin son aşamasında çok sayıda ganimet elde ettiler.³²²

Sanariler isyanı bastırıldıktan sonra HalifeEbû Câfer'in başkomutanları, Kafkasya'dan ayrılarak Irak'a doğru hareket ettiler. El-Hasan b. Kahtaba ise Arran topraklarında kalıp Berde'de görevini sürdürdü. Merkezden uzak olan eyaletlerde görev yapan valiler geniş yetkilere sahip olmuş olmalı. Zira El-Hasan b. Kahtaba, Kafkasya'da görev yaptığı bir dönemde en büyük oğlu Kahtaba'yı Bab el-Ebvab'a vali olarak tayin ederken, oğlu İbrahim'i de Tiflis'e gönderdi ve onu Gürcistan valisi yaptı. Ayrıca yine bir diğer oğlu Muhammed'e de Hilat ve Kalikala'yı teslim etti ve onu da Ermeniye valisi yaptı.³²³

AbbâsîHalifesi Ebû Câ'ferel-Mansûr, hükümdarlığı devrinde birçok askeri ve siyasi başarıya imza atmıştı. Açıkça söylenebilir ki; Abbâsîler, Onun Halifeliği devrinde birçok farklı cephede savaşmak zorunda kalmasına rağmen istikrarlı bir şekilde ilerleme kaydetmeye devam etti. Hazarlar her ne kadar Arapların iktidar mücadelesinden istifade ederek Tiflis'i zapt etmiş olsa da nihayetinde muvaffak olamamışlardı. Zira Halife ordusu, Onlara çok ağır bedeller ödeterek Gürcistan'dan çıkartmıştı. Diğer taraftan, Bizans İmparatoru V. Konstantinos da Abbâsî ihtilalını

³²²İbn A'Sem el-Kûfî, **Kitâbü'l-Fütûh**, s.51-52.

³²³İbn A'Sem el-Kûfî, **Kitâbü'l-Fütûh**, s.51-52.

fırsat bilerek, Anadolu'daki kuvvetlerini Müslümanların üzerine salmıştı. Halife Mansûr bu fırsatçı hareketin de üstesinden gelerek onları dizginleyebilmişti.³²⁴

Müslümanların yeni siyasi iradesi olan Abbâsîler, Mansûr'un Halifeliği zamanında, Mısır'da çok rahat bir şekilde temsilliyeye hakkı kazandı. Böylece, Müslümanlar sınırlarını batıda Kayrevan'a kadar genişlettiler. Açıkçası, İspanya ile olan ilişkiler kopma aşamasına gelmiş olsa da, Abbâsîler tam mânâsıyla onlarla temaslarını kesmeyeceklerdi. Mansûr, yakın akrabalarıyla Hac'a gittiği sırada (7 Ekim 775) Mekke yakınlarında hayatını kaybetmiştir.

3.2.3. Hârûn er-Reşîd Dönemi (H. 169–193/786–809)

Hârûn b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, kardeşi Musa el-Hadi'nin vefatı üzerine 786 yılında bir Cuma akşamı kendi Halifeliğini ilan etti. Filvaki kardeşi Hadi'nin Hilâfeti çok kısa sürmüştü. Harun Reşid, devletin başına geçtiği zaman henüz yirmi iki yaşındaydı.³²⁵ O, Halife olduktan sonra devlet geleneğine uygun olarak Abbâsîlerin egemenliğinde bulunan Derbend("el-Bâb", "el-Ebvâb")dâhil her bölgeye vali atadı.³²⁶ Denilebilir ki; Hârûn er-Reşîd,'in (786–809) Halifeliği zamanında devlet en parlak dönemini yaşamıştır. Ancak gerçek şu ki, rejim içinde bazı odakların iktidar olma isteğinden doğan kavgalar, Abbâsî Devleti'nden kopmaların yaşanmasına neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse eğer; Fas'ta İdrisîler (172/788–789) ve Tunus'ta ise Ağlebîler (184/800) merkezi otoritenin zayıflaması üzerine Abbâsîlerden ayrılarak kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.³²⁷

Abbâsîlerin merkezi yönetiminde en ufak bir hareketlenme olduğu zaman, bu durumun bir benzeri ülkeye bağlı eyaletlerde de yaşandığı bilinir. Mesela, Abbâsî vatandaşları, Kafkasya'nın Ermeniyeye ve diğer bölgelerinde sık sık ayaklanarak Arap idari sistemine karşı isyan etmiştir. Bu isyanların en çok yaşandığı zamanlar, merkezi yönetimin zayıf ve hareket kabiliyeti hantallaşmış olduğu dönemlere rast

³²⁴ Andre Clot, **Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi**, (Çev. Nedim Demirtaş) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.16–17.

³²⁵ Taberî, **The History of Al-T'abari**, (trans.C.E.Bosworth) State University of New York Press, New York 1989, Volume: XXX, p. 92; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.98.

³²⁶ Mirza Kazım Bey, **Derbend-Nâme**, The Imperial Academy of Sciences, ST. Petersburg 1851, p.126.

³²⁷ Hasan İbrahim Hasan, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, Cilt:3, (Çev. Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Öğr. Üyeleri), Kayihan Yayınları, İstanbul 1985, s. 3435.

gelir. Abbâsîlerin Kafkasya bölgesindeki Ermeniye ve Azerbaycan bölgesinde yaşanan isyanların benzerleri, Halife Hadi'nin devrinde olduğu gibi Hârûn er-Reşîd zamanında da yaşanmıştır. Nitekim biraz sonra da görüleceği üzere, Onun zamanında Ermeniye ve Azerbaycan valileri sık sık değiştirilecektir. Bunun en önemli sebebi ise hiç şüphesiz buraya atanan valilerin halka yaptıkları kötü muameleden kaynaklanıyordu.

Hârûn er-Reşîd, Halifeliğinin ilk yılında Huzeyme ibn Hazim et-Tamimini'yi Erminiye'ye vali olarak tayin etti. Huzeyme, Abbâsîlerin çıkarını kollamak adına, valiliği boyunca gerçekten de çok başarılı işler yapmıştı. Meselâ O, Debil ile en-Neşevâ arasını ölçerek buraları kayıt altına almıştı. Müslüman Arapların tarihinde, hiçbir vali daha önce böyle bir şey yapmayı denememişti.³²⁸ Belazûrî'nin aktardığına göre; Huzeyme, Müslüman Arap tarihinde o ana kadar Ermeniye'ye atanan en becerikli ve en sert kabiliyete sahip valiydi.³²⁹ Huzeyme'nin Ermeniye'ye valiliği bir yıl iki ay kadar sürmüştür. Onun döneminde yaşanan en önemli gelişmelerden bir tanesi Sanarilerin Abbâsî yönetimine karşı yeniden bir isyan hareketine kalkışmış olmalarıdır. Dolayısıyla, Huzeyme, Sanarilerin başlatmış olduğu isyanları bastırmak için bütün askeri seçenekleri seferber ederek, olaya müdahalede bulunmuş ve istikrarı yeniden tesis etmişti.³³⁰

Brosset'in aktardığı bilgilere göre; Huzeyme b. Hâzim Ermeniye valisiyken Arçil, Gürcistan'ın kralıydı. Huzeyme Gürcistan'ın sınırları içerisinde yer alan Kartli'ye gelerek bu şehri yerle bir etmiş ve daha sonra Kahrete'yi de harabeye çevirmişti. Hatta burada bulan halka derhal şehri boşaltmasını emretmişti. Bunun üzerine Arçil, barış istemek, halkın tehcir edilmesini önlemek ve kiliseye dokunulmaması için Çiçum'un (Huzeyme b. Hâzim) yanına gitti. Nihayetinde Arçil'in başı kesilerek idam edilmişti.³³¹

Huzeyme ibn Hazim başarılı bir devlet adamı olmasına rağmen Hârûn er-Reşîd, Onun görevine son vererek yerine Yusuf ibn Reşîd es-Süleymani'yi

³²⁸ Belazûrî, **Fütûhu'l-Buldân**, (Çev. Hikmet Ekberov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s. 118–119.

³²⁹ Belazûrî, **Fütûhu'l-Buldân**, (Çev. Mustafa Fayda), II. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.301.

³³⁰ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s.147.

³³¹ M.F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), haz. Erdoğan Merçil, TTK Yayınevi, Ankara 2003, s. 216–218.

getirmişti. Başarılı bir devlet adamı olan Yusuf ibn Reşid daha önce Abbâsîlere bağlı çeşitli eyaletlerde valilik görevinde bulunmuştu. Ayrıca O, vali olduğu dönemlerde birçok projeye imza atmıştır. Faraza bunlardan biri Nizarilerden oluşan birçok göçmeni Ermeniyeye'ye iskân ettirmiş olmasıdır. Aslında, Araplar, daha önce de bu politikayı Kafkasya'da devreye sokmuştu. Öyle ki Arapların siyasi tarihinde Basra'dan birçok Arap aşireti Kafkasya'ya iskân ettirildiği bilinen bir gerçektir.³³²

Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşid, Yusuf ibn Reşid'in Kafkasya'da basiretli olmadığını öğrenince onu bu görevden alarak, Ermeniyeye'ye bu kez, onun yerine, askeri yönüyle ün yapmış bir komutan olan Yezid ibn Mezyed'i atadı. Bu yeni yönetici, Huzeyme gibi Ermenistan, Karabağ ve Azerbaycan başta olmak üzere İslâm hâkimiyeti altında bulunan tüm Güney Kafkasya topraklarında çok sert bir politika yürüttü. Dolayısıyla onun zamanında Ermeniyede hiçbir kesim isyan etmeye cüret edemedi. Böylelikle Kafkasya'da uzun bir süre sükûnet sağlanmış oldu.³³³

Yezid b. Mezyed Abbâsî Hilâfeti için belki çok muvaffakiyetli bir mutasarrıftı ama şunu unutmamak gerekir ki; Onun izlediği politikalar, ileride Azerbaycan'ın kuzeyinde Abbâsîlerden bağımsız, Şirvanşahlar³³⁴ adında yeni bir devletin ortaya çıkmasına neden olacaktı. Keza bu devlet, onun valiliği döneminde, Azerbaycan'a yerleştirilen er-Rabia ailesinin zamanla güçlenerek kendi kaderini tayin etmesi sonucunda kurulmuştu³³⁵ İlk başlarda özerk bir statüye sahip olan bu Arap tayfasının ilk merkezi Berde şehriydi. Gün geçtikçe bu sülalenin nüfusu doğal olarak arttı. Nihayetinde onlar Azerbaycan topraklarında XI. yüzyılda Şirvanşahlar adında kendi devletlerini kuracaklardı.³³⁶

Ermeniyeye ve Azerbaycan'ı yönetmekte güçlük çeken Abbâsî idari sistemi, kendi siyasi tarihinde sık sık vali değiştirmekle meşgul oldu. Ziya Bünyadov'un aktardığına göre; Abbâsîlerin merkezi yönetimi, ilk olarak Halife Hadi zamanında Ermeniyeye atanmış olan Yezid b. Mezyed'i, sadece siyasi bir karardan dolayı

³³² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.246.

³³³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. Aynı yer.

³³⁴ Şirvanşahlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, Avrasya Yayınevi, Bakü 2006, ss.453.

³³⁵ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. Aynı yer.

³³⁶ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 246.

görevinden aldı. Nedeni şu ki; Halife Hadi, kardeşi Hârûn er-Reşîd'i Halife tayin edeceğine onun yerine oğlu Cafer'i kendisine halef seçmişti. Neyse ki Yezid b. Mezyed'de, Halifelik makamı için yapılan kavgada, Hârûn er-Reşîd'e karşı Cafer'in safında yer almıştı. Yaklaşık olarak bir yıl boyunca Ermeniy'e de valilik görevini sürdüren Yezid b. Mezyed, Hârûn er-Reşîd'in tahta çıkmasıyla beraber bu görevinden azledilmiş ve yerine kardeşi Ubeydullah ibn Mehdi getirilmişti. Ancak yukarıda da anlaşılacağı üzere Hârûn er-Reşîd daha önce kendi hırsına yenik düşerek görevden uzaklaştırdığı Yezid b. Mezyed'i ileriki yıllarda birkaç kez tekrar vali olarak atayacaktır; çünkü Yezid b. Mezyed gerçekten de çok başarılı bir devlet adamıydı. Sikkelere göre Halife Hadi Yezid'i ilk defa 786/7 yılında Ermeniy'e vali olarak tayin etmiş ve o bu görevinde 788/9 yılına dek kalmıştı. 788'den 792/3 yılına kadar Yezid Ermeniy'e de görev başında değildi. Ancak Harûn er-Reşîd 792/3 yılında tekrar Kafkasya valiliğine getirdi, çünkü bütün Kafkasya'da bu sefer Arap feodaller de olmak üzere birçok yerde isyan hareketleri başlamıştı.³³⁷

Taberî'nin aktardığına göre; Halife, el-Fazl ibn Yahya el-Bermeki'yi 792 yâda 793 yılında vali olarak görevlendirmiştir. Bilindiği üzere onun çok başarılı işler yaptığı söylenemez ve aynı yıl görevinden azledilecektir. Zira Azerbaycan ve Ermenistan'ın mutasarrıfı el-Fazl ibn Yahya el-Bermeki işinde oldukça yeteneksiz bir devlet adamıydı. Amma buna rağmen el-Fazl'a verilen valilikler sadece Ermeniy'e ve Azerbaycan ile sınırlı değildi. Zira Ermeniy'e ve Azerbaycan'ın yanı sıra Taberîstan, Cibal, Dunbavand ve Qûmis valilikleri de el-Fazl'ın yetkisi dâhiline bırakıldı.³³⁸

El-Fazl ibn Yahya görevinin başına gelir gelmez Hazmin Kalesini hedef aldı. Karargâhını Berde şehrinden kurmuş olan yeni vali, çok kalabalık bir orduyla Bab el-Ebvab'a sefer düzenlemek amacıyla bu şehirden ayrıldı. Arap ordusu, şehrin önlerine kadar geldi ve belli bir müddet bekledikten sonra Hazmin kalesine bir saldırı harekâtı başlattı. Yalnız, onlar hiçbir galibiyet göstermeden Berde'ye geri çekilmek zorunda kaldılar. Seleflerine nazaran oldukça vasıfsız olan bu yeni vali, kendi yerine Ömer ibn Eyyub el-Kinani adında birini bırakarak Irak'a yerleşti. Halife, el-Fazl'ın bu disiplinsiz tavırlarına çok kızdı ve onu kısa bir süre içinde görevden aldı. Bünyadov,

³³⁷ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 246–247.

³³⁸ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume, XXX, p.115.

El-Fazl İbn Yahya Hazmin kalesine gerçekleştirdiği seferi başarısız olunca arkasına bakmayarak Irak'a kadar kaçtığını aktarır.³³⁹

Yakubi'nin verdiği malumata göre; İbn Fadl / Fazl Irak'a gittiği zaman yerine Ömer ibn Eyyub'i bırakmasının yanı sıra, Ermeniye'de Said ibn Muhammed el Harrani'yi askeri, Ebu Sabaha'yı da vergi dairesinin başına getirmişti. Abbâsîlerin yönetiminde bulunduğu Kafkasya'da sular durulmuyordu. Berde'nin sakinleri vergi işleriyle ilgilenen başmemur Ebu Sabaha'yı öldürdüler. Kaotik olaylar elbette sadece bununla sınırlı kalmadı. Zira Kafkasya'da, Abbâsîleri derinden telaşlandıran Ebû Müslim adında bir Arap feodal beyin başlatmış olduğu yeni bir isyan baş göstermekteydi.³⁴⁰

3.2.3.1. Azerbaycan'da Ebû Müslim İsyanı

Abbâsî yönetimine karşı daha önce Kafkasya'da defalarca isyan bayrağını çekmiş olan Ebu Müslim³⁴¹ adındaki bir harici, Azerbaycan topraklarında bir kez daha başkaldırı girişiminde bulunmuştu. Bunun üzerine el-Fazl ibn Yahya el-Bermeki, bu isyanı bastırmak için Halid ibn Yezid ibn Useyd es-Süleyman'ı Ermeniye'ye vali olarak tayin etti. Abbâsî yönetimi, Ebu Müslim'i bu sefer kesin olarak yenmek ve bu isyanın daha da büyümesine mahal vermemek için 5 bin kişiden oluşan bir orduyu Abdü'l Melik ibn Halife el-Haraşini'nin emrinde, Ermeniye'ye yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Müslüman Arap birlikleri, Ruyanda'da, asilerle doğrudan çarpışmaya girdi. Ancak Ebu Müslim'in emrinde bulunan milisler Kilab kalesini kendi hegemonyalarına alarak, İslâm ordusuna ağır bir darbe indirmiş oldu. Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd, Ermeniye valisi Halid ibn Yezid'i hemen değiştirerek, el-Abbas ibn Cerir ibn Yezid ibn Cerir ibn Abdullah el-Beceli'yi onun yerine tayin eder. El-Abbas ibn Cerir, Berde şehrine geldiği vakit, Ebu Müslim'e yakın bir grup Beylekanlı aniden onların üzerine hücumla geçerler. Bu

³³⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s.52; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 247–248.

³⁴⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s.147.

³⁴¹ Bünyadov'un aktardığına göre; Ebu Müslim, Abbâsî Halifelerinden Hadi ve Harun er-Reşid'in hükümler zamanında defalarca Abbâsî yönetimine karşı başkaldırmış bir haricidir. Ebu Müslüman'ın Bazı Dağıstan halklarının Müslümanlaştırma süreci ile ilgili nesirleri vardır. Hatta "Ebu Müslim'in Tarihi" adında el yazması listeleri bile mevcuttur. Adı zikredilen Ebu Müslim'in kesinlikle Emeviler hanedanlığını devirerek, Abbâsîlerin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Horasanlı Ebu Müslim ile hiçbir alakası yoktur. Daha geniş bilgi için bkz. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.248.

ani baskından çok ucuz bir şekilde kurtulan Arap ordusu, Berde'ye yakın bir yerde savunma pozisyonuna geçmek zorunda kaldı.³⁴²

Arap ordusunun karşılaştığı yukarıdaki vahim hadiseden de çok açık bir şekilde anlaşılıyor ki; bir avuç Beylekanlı milis gücü, koskocaman Abbâsî ordusuna karşı rahatça kafa tutabiliyor ve hatta düzenli bir orduyla savaşıyor, onlara kayıp verdirebiliyordu. Aslında Arap nüfusunun bölgede yok denecek kadar az olması ve Arapların bölgeye sadece vergi almak üzere ekonomik bir çıkar kapısı olarak bakmaları, bu tip olayların sıklıkla yaşanmasına neden olmuştur.

Abbâsîlerin Kafkasya'daki keyfi uygulamalarına karşı seslerini yükseltenler sadece gayrimüslimlerden ibaret değildi. Ebu Müslim de Müslüman Arap olmasına rağmen Abbâsî siyasi otoritesinin halka uygulamış olduğu ağır vergilere karşı gelerek, onlara muhalif olmuştu. Azerbaycan'da vuku bulan bu isyan, muhtemelen çok güçlü bir şekilde halk desteğini almıştır. Zira dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Abbâsîler, bu isyanı bastırarak, kendi hedefine ulaşmak için diğer eyaletlerden sürekli ordu ve askeri mühimmat göndermiş ve çok sayıda bedel ödeyerek büyük bir mücadele örneğini göstermişti. Bunun yanı sıra başarısız olan valileri ivedilikle değiştirmiş ve bölgeye dikkate değer bir meblağda mali kaynak da aktarmıştı. Velhâsılkelâm, El-Abbas ibn Cerir, Ma'dan el-Homsin'in emrinde bulunan 6 bin savaşçıyı, Ebu Müslim'in üzerine gönderir. Abbâsîlerin atlı ve piyade birlikleri müfsitlerin üzerine taarruz eder. Lakin Arap ordusunun bu saldırısında, Ma'dan el Homsin başta olmak üzere çok sayıda güvenlik görevlisi hayatını kaybetti. Abbâsî Hilâfet ordusu Kafkasya'da bir kez daha ağır hezimete uğramıştı. Ebu Müslim bu çarpışmadan müteakiben Debil'e hareket etti ve dört ay burada kaldıktan sonra Beylekan'a ikamet etmişti.³⁴³

Abbâsîlerin Kafkasya coğrafyasında içinde bulunmuş olduğu kötü vaziyet daha da derinleşti ve içinde çıkılması güç bir hale geldi. Hârûn er-Reşîd'in Halifeliği dönemine mukabil Ermeniye valiliği görevinde bulunmuş olan Yezid ibn Mezyed ibn Zeida eş-Şeybanini'yi 799 yılında dördüncü kez Ermeniye, Azerbaycan ve Derbendvalisi olarak tayin etti. Abbâsî Hilâfeti, Azerbaycan'ı yeniden zapt etmek

³⁴² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s.147.

Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 248.

³⁴³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s.147; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 248-249.

için Yezid İbn Mezyed'in emrine 10 bin kişiden oluşan bir ordu tanzim etti. Ayrıca Halife, Yahya el-Haraşi'nin emrine de 12 bin savaşçı vererek, onu Kafkasya'ya gönderdi. Bu dönemde Azerbaycan'a hâkim olan şahsın adı Mühahhal et-Tamimi idi. Filhakika, el-Haraşi onunla savaşarak Azerbaycan'ın bir kısmını kontrol altına aldı. Yahya el-Haraşi, Ebu Müslim'e aleyh savaşan Yezid'in kuvvetlerine yardımcı olmayı çok isterdi; ancak O, savaş alanına varana kadar Ebu Müslim çoktan öldürülmüştü. Her ne kadar Ebu Müslim öldürülmüş olsa da onun yerine en yakın adamı es-Sakan ibn Musa el-Beylekani geçerek bu isyan hareketinin bütün sıcaklığıyla devam etmesini sağlamaya çalıştı.³⁴⁴

Abbâsîlere karşı garazkâr bir faaliyet yürüten isyancıların yeni lideri Es-Sakan ibn Musa, el-Haraşi'nin emrindeki orduyu imha etmek üzere, Halil ibn es-Saka'nın emrine seçkin bir atlı birlik verdi. Lakin Arap ordusu, isyancılar amacına ulaşmadan onların oluşturdukları özel kuvvete öldürücü bir darbe vurdu ve Azerbaycan'daki bu özel birliklerin elebaşısı Halil ibn es-Saka'yı da kısıvrak yakalayarak Beylekan'a götürmüşlerdi. Böylece isyancıların en seçkin ordusunu hayet Abbâsîler tarafından imha edilmiş oldu. Abbâsî Devleti, bundan böyle Ermeniyeye topraklarında devlet sistemini çökerten bu yapıyla daha kolay mücadele etme imkânı buldu. es-Saka, büyük bir heyecanla oluşturduğu özel kuvveti, Araplar karşısında hezimete uğrayınca büyük bir üzüntü yaşamış ve artık kendi sonunungeldiğini anlayınca Kilab kalesine sığınmıştı. Abbâsî ordusu onu bu kaleye kadar takip etti. El-Haraşi'nin emrindeki Arap ordusu, Kilab kalesinin içine girerek, her yeri yağma ettiler. es-Sakan öldürülmeğe, yedi bin savaşçısıyla beraber Yezid ibn Mezyed'e teslim oldu. Yezid kendisine teslim olan bu isyancıların cezalandırması için hapsini birbirine bağlayarak, Halifenin huzuruna gönderdi.³⁴⁵

Kısa bir süreliğine de olsa Azerbaycan'da sükûnetin sağlanması üzerine, Halife Hârûn er-Reşîd, Ermeniyeye Musa ibn İsa el-Haşimi'yi vali olarak tayin etti; ancak, bu olaylardan sadece bir yıl sonra hilâfete karşı yeni başkaldırı hadiseleri başladı. Dolayısıyla bu kez olaylar büyümeden kontrol altına alınmaya çalışıldı. Sözelimi Hârûn er-Reşîd, er-Haraşi'yi tekrar Ermeniyeye vali olarak atadı.

³⁴⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. Aynı yer; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. Aynı yer.

³⁴⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 147-148; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 248-249.

Hakikaten de Abbâsîlerin Ermeniye eyaletinin ordu komutanı el-Haraşi,devlete karşı isyan edenlerin büyük bir kâbusu olmuştu. Hârûn er-Reşîd durumu kendi denetimi altına alınca geçici olarak görevlendirdiği er-Haraşi'yi merkeze çekerek; onun yerine Yezid ibn Useyd es-Sulemani'yi Ermeniye'ye atadı.³⁴⁶

Müslüman Arap tarihçi Kûfî, Ermeniye'de yaşanan bu tatsız meseleleri, eserinde şöyle kaleme almıştır, buna göre; Ebu Müslim,Abbâsî yönetimine karşı Azerbaycan'ın Beylekan şehrinde başkaldırdı. Abbâsîler, olayın ne gibi büyük sorunlara yol açacağını önceden tahmin ettiği için, Abbâsîlerin bölgedeki en üst bürokratu İshak ibn Müslim acil bir şekilde el-Ükeyli'yi bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. El-Ükeyli Iraklılardan oluşan beş bin kişilik bir ordu ile harekete geçti. Versan şehrinde her iki güç karşı karşıya gelerek savaştı; ancak, Kader bu kez isyancılardan yanaydı. Abbâsîler, Ebu Müslim'in liderlik ettiği âsiler karşısında çok ağır bir mağlubiyete uğramışlardı.³⁴⁷Abbâsî Halifesi Halife er-Reşid, Arap askeri kuvvetlerinin bir avuç müşevvik karşısında dirayetsiz kaldığını görünce; onlarınüzere bu kez el-Abbas ibn Cerir ibn Halid el-Kesri'nin emrinde Abbâsîlere hizmet eden bir başka askeri birliği sevk etmişti. Oysaki bu birliklerin de sonu, bir öncekilerden hiçbir farklı yanı olmayacaktı. Bu müsebbiple Halife, Madan el-Humsi'yi bölgeye göndererek, yenibir hamle yapmak zorunda kaldı. Ancak bu yeni serdar da Ebu Müslim'le baş edemeyecek ve ordusu büyük bir hezimete uğrayacaktı.³⁴⁸

Ebu Müslim, Abbâsîlerin ordusunu imha etmişti. Ancak Arapların mutlaka bunun hesabını soracağını bildiği için bulunduğu yeri terk etmiş ve o dönemde Azerbaycan'ın bir şehri olarak bilinen Nahçıvan'ı ele geçirip, buraya yerleşmişti. Büyük bir ihtimalle Nahçıvan nüfus bakımından kalabalık ve ekonomik geliri yüksek bir memleketti. Ebu Müslim bu kentte kaldığı süre zarfında, Nahçıvan halkını vergiye tabi tutarak, onlardan haraç almıştı. Böylelikle halktan sağlanan bu geliri, kendi savaşçıları arasında paylaştırdı. Ebu Müslim Abbâsîlerin askeri zafiyetinden faydalanarak, Debil şehrini de muhasaraya almıştı, ancak şehir halkının iyi direnmesi sonucu bu kuşatmayı dördüncü ayın sonunda kaldırmak zorunda kaldı. Bu askeri

³⁴⁶ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. Aynı yer; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. Aynı yer.

³⁴⁷ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.52-53.

³⁴⁸ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 52-53.

başarısızlıktan sonra emrindeki kişilerle birlikte tekrardan Beylekan'a giderek oraya yerleşti. Amma Ebu Müslim Beylekan'da bulunduğu vakitlerde, Beylekan halkından bir kısmı gizliden de olsa onun şehirde kalmasından hoşnut olmadıkları biliniyor. Ebu Müslim, bu nedenle, kendisine karşı muhalefet edenleri bir bir tespit ederek, onları öldürmüş, mallarını yağmalamış ve kadınlarını köleleştirmişti.³⁴⁹

Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd, Ebu Müslim'in Kafkasya'daki kabul edilemez bu uygulamalarına artık son vermek için yeni bir askeri operasyon başlatılmasına karar verdi. Halife, Yezid ibn el-Heraşi, Yezid ibn Mezyed ve el-Cezire üzerinden hareket edecek olan Yahya el-Haraşi'nin emrinde, Kafkasya'ya gönderilmek üzere, üç ayrı komuta kademesi eşliğinde 30 bin savaşıdan oluşan büyük bir askeri sevkiyat gerçekleştirdi. Müslüman Araplar, Kafkasya'da ayaklanan soydaşlarınaüç koldan hücumla geçtiler; ancak Ebu Müslim Abbâsîlerle karşılaşmadan evvel öldüğü için onun yerine es-Sakin ibn Musa ibn Heyyan el-Beylekani geçmişti. Abbâsî Hilâfeti Azerbaycan'da çıkan bu ayaklanmayı yoketmeye hazır. Nitekim öyle de oldu, isyancıların çoğu Azerbaycan topraklarında yok edildi; sağ kalanlar ise daha fazla direnme güçleri kalmadığı için Yezid ibn Mezyed'e teslim olmaktan başka çareleri kalmamıştı.³⁵⁰ Taberî, diğer Arap müelliflerin aktardığı gibi; Yezid b. Mezyed'in başarılı bir devlet adamı olduğunu kendi eserinde yer vererek şunları aktarır, buna göre; Yezid bin Mezyed, kendisine verilen bütün görevleri her defasında muvaffakiyetle yerine getirdi. Ayrıca onun bu başarılarından dolayıHalife onu Azerbaycan ve Ermeniyeye vali olarak atamıştı ve O, ömrünün son anına kadar Azerbaycan'da yaşadı. Yezid Hicrî185 (801) yılında Berde şehrinde hayatı kaybetmiş ve bu şehirde defnedilmiştir.³⁵¹

3.2.3.2. Said b. Salim'in Valiliği Dönemi

El-Kûfî'nin verdiği malumata göre; Hârûn er-Reşîd, (786–809), Azerbaycan, Ermenistan ve Arran'ı (Karabağ) yöneten idarecilerin tümünü görevden alarak, onların yerine Said ibn Sâlim ibn Kuteybe'yi atadı. Dolayısıyla, Said ibn Sâlim verilen emri yerine getirmek üzere Azerbaycan'ın başkenti konumunda bulunan Berde'ye gitti. Abbâsî valisi, bölgede bir takım istişareler, incelemeler ve gözlemler

³⁴⁹ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

³⁵⁰ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

³⁵¹ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXX, p.176.

yaptıktan sonra Nasr ibn Enan'ı idari işlerden sorumlu görevli vasfıyla Bab el-Ebvab'a (Derbend) gönderdi.³⁵² Bu dönemde Bab el-Ebvab'da en-Necm ibn Haşim adında yerel bir bey bulunurdu.³⁵³ Said ibn Sâlim, Nasr ibn Enan dışında, maliye işlerle ilgilenmek ve vergi toplamak üzere el-Fazl ibn Yahya'nın mevlası el-Harisi'yi Derdend'e göndermişti. el-Harisi'yi Babülebvab'a gelir gelmez Said ibn Salim adına halktan vergi istedi. Bu yüzden halk kendi mağduriyetlerini ve şikâyetlerini aktarmak için Nasr ibn Enan'ın huzuruna çıkarak bildirmişlerdi, buna göre;

“Ya emir, bizden harac alma, bütün şehrimiz düşmanlarla savaşır, ahalide Hazarlarla muharebe içerisinde. Ancak Said ibn Sâlim, el-Fazl ibn Yahya'nın mevlası el-Harisi'yi vergi toplamak için buraya göndermiştir. Sen bizim içinde bulunmuş olduğumuz bu vaziyete dair bir mektup yaz.” Nasr ibn Enan onlara şöyle bir cevap verir: “Ben ona bu konuda hiçbir şey yazmayacağım ve bir yandan da onunla aynı fikirdeyim ki, siz öz vergilerinizi ödemelisiniz, çünkü Emîrül-Mü'minîn Hârûn er-Reşîd, vergilerin ödenmemesini asla kabul etmez.”³⁵⁴

Ona ricada bulunanlar olumsuz yanıt alınca mağduriyetlerini dile getirmek için başka arayışlar içerisine girerler. Nitekim onlar bu kez şehrin illeri gelenlerinden en-Necm ibn Haşim'in kapısını çalarlar. el-Babahalisi maksatlarını açıklayıp bir çözüm yolu bulmasını istediklerini belirttikten sonra, Haşim onlara:

“sizlerin bu vergiyi ödeyebilmeniz için bedel ödemeniz gerekir, zira başka gücünüz yetmez. Ancak, eğer ki onlar sizin mallarınızı ellerinizden alıp, mülklerinize yakınlaşmaya çalışırlarsa, hepinizin yanında bizzat ben olacağım, dedi.”³⁵⁵

El-Harisi haraç almak için şehre adamlarıyla beraber giriş yapar; ancak şehrin ahalisi var güçleriyle ona karşı direnir ve vergi vermeyi ret ederler. Nihayetinde el-Bab'ın merkezinde her iki taraf arasında büyük bir kargaşa yaşanmıştı. Arapların bölgeye gönderdikleri görevlilerin çoğu öldürülür, sağ kalanlar ise el-Bab'dan kaçarak hayatlarını zar zor kurtarmıştı.³⁵⁶

³⁵² İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 53.

³⁵³ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s.148; İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 146; Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXX, p.171.

³⁵⁴ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 53–54.

³⁵⁵ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

³⁵⁶ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 54.

Yakubi'nin verdiği malumata göre; sonunda Haşim'in öldürülmesine yol açan bu anlaşmazlığın temel sebebi; Said ibn Salim, ülkede birkaç ay kaldıktan sonra Derbend'deki halka karşı zulüm yapar ve onların menfaatlerine her daim dokunmak istedi. Bunun üzerine Derbend ahalisi de şehirde bulunan hizmetkârına saldırır. Bu yüzden taraflar arasında yaşanan anlaşmazlığın sonucunda en-Necm ibn Haşim, Said tarafından öldürülmüştü.³⁵⁷ Bünyadov'un aktardığına göre ise Azerbaycan ve Ermeniye'ye yeni atanmış olan vali Said ibn Salim, en-Necm ibn Haşim'den, Derbend'teki kalenin bir hâkimini değiştirmesini emreder. Lakin Abbâsî valisi Said, vermiş olduğu emri yerine getirmeyen en-Necm bin Haşim'iyi öldürmüştü.³⁵⁸

Kûfi'nin aktardığına göre; Babülebva'da vergi toplamak üzere faaliyet gösteren el-Harasi ve adamlarına bu şehrin ahalisi tarafından saldırıya uğramışlardı. Nitekim onların çoğu öldürülmüştü, sağ kalanları ise malları, paraları, silahları ve diğer eşyaları, ellerinden alarak şehirden kovmuşlardı. Neyse ki el-Harasi de sağkalanların arasındaydı. O, bütün bu yaşananları Said ibn Sâlim'e çabucak bildirmişti. Said bu yaşananlardan dolayı bu duruma çok sinirlenmişti ve en-Necm ibn Haşim'inin yanına öz adamlarını göndererek oğlu Hayyun'un, vergi toplayanların başına neler getirdiğini bilmesini istemişti. Lakin en-Necm olanlardan hiçbir haberi ve alakası olmadığına dair yemin eder. Bunun üzerine Said, ona inanmayarak, çok öfkelenmiş ve en-Necm ibn Haşim'i bir şekilde yakalattıktan sonra, Berde şehrinde bulunan bir hapis haneye atmıştır. Babasının hapse atıldığını öğrenen Heyyun bu duruma çok öfkelenmiştir. Bu bağlamda O, da Nasr ibn Enan'ı tutuklatmış ve böylelikle babasının Abbâsî yöneticilerinden gördüğü muamelenin aynısını, onların Derbent temsilcisine yaşatmak istemişti. Heyyun'un böyle kritik bir hamle yapmasının bedeli çok ağır oldu. Zira Said kendi emirinin bir yerel beyin oğlu tarafından hapse atılmasına kendi gururuna yedirememiş olmalıdır ki Nasr'ın başını gövdesinden kopararak, oğluna göndermişti. Heyyun bu durum karşısında çok kederlenerek, derin bir acı yaşadı. Heyyun ibn Necm de babasının yaşadığı bu talihsiz olayın aynısını, hapis hanede bulunan en-Nasr ibn Enan'a yaşattı. Zira en-

³⁵⁷Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 148.

³⁵⁸Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 146.

Nasr ibn Enan'ın başını keserek Said'e göndermişti. Said bu durum karşısında deliye döndü. Ordusuna savaş için hemen hazır olmaları gerektiğini emretti.³⁵⁹

Said ibn Salim, Heyyun'u cezalandırmak düşüncesiyle, büyük bir ordu eşliğinde Berde şehrinden harekete geçti. Bu haberi duyan Heyyun, elçisini yüz bin dirhemlik hediyelerle beraber Hazar Hakan'ına göndererek ondan yardım talep etti.³⁶⁰ Taberî, Heyyun'un, Said'e karşı askeri yardım almak için bizzat kendisinin Hakan'ın yanına gittiğini söyler. Arap vakanüvislere göre bu yardımına karşılık Heyyun İslâm topraklarının yağmalanmasını Hakan'ın emrine sunmuştu. Velhâsilikelâm Hazarlar Kırk bin atıyla Derbend'e doğru harekete geçer.³⁶¹ Hakan Derbend'e vardığı vakit *"Ya emir! Biz senin isteğin üzerine buralara geldik, der."* Bunun üzerine Heyyan *"Ey Padişah! Orduna emret ki benim arkamdan ilerlesinler."* diye cevap verir.³⁶²

Heyyun ibn Necm babasının katilini cezalandırmak için Hazar Hakan'ından almış olduğu destek sayesinde es-Sula geçidini aşarak Müslüman Araplara karşı hücumla geçer. Bu esnada Said'in ordusu Bab el-Ebvab şehrine yakın bir yerde konumlanmıştı. Ancak O, Hazarlarla yüzleşmekten çekinerek ivedilikle Berde'ye çekilir. Ancak Said her ne kadar savunma pozisyonuna geçmiş olsa dahi, hiçbir güç onu kurtarmaya mani olmayacaktı. Zira Heyyun ve onun müttefiki Hazarlar, Azerbaycan ve Ermeniyeye tüm gücüyle saldırdılar. Yapılan savaş sonucunda Kafkasya'da yüzbinden fazla insan ölmüştü. Taberî, İslâm âlemi, daha önce hiçbir zaman böyle bir felaketle karşılaşmadığını yazar. Yakûbî ise Hazar Hakan'ının ve Heyyun'un ortak başlattığı bu askeri harekât binlerce Müslüman'ın kanının akıtılıp, esir edildiği, kadın ve çocukların bile öldürüldüğü, şehirlerin ateşe verildiği bir saldırı olarak kaydetmiştir.³⁶³

Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd, bu durumdan haberdar olunca çok kederlendi. Meselâ Yakûbî'nin anlattığına göre; Halife er-Reşîd yaşanan bu vahim meseleden sonra elçisini bölgeye göndererek Said ibn Salim'i tutuklatıp halkın eline vermesini

³⁵⁹İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 54.

³⁶⁰İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, p. 148; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 146.

³⁶¹Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXX, s.171.

³⁶²İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

³⁶³İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s. 55; **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s. 148; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. Aynı yer; Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXX, p.171.

emreder. Elçi, Berde'ye geldiği zaman Said ona mal, mülk, para ve değerli eşyalarvaad ederek tutuklatmaması için ricada bulunur.³⁶⁴

Hârûn er-Reşîd, Said ibn Salim'i valilikten azlederek yerine Ali ibn İsa ibn Mahan'ı tayin etmişti. Ancak, Şirvan halkı onu kabullenmek istemedi; zaten Ali'nin idarecilikten anladığı yoktu. Bu yüzden her şeye ilgisiz olan bu vali, mekezi hükümet tarafından görevine son verildi. Hârûn er-Reşîd, Ali'nin yerine bu kez daha önce defalarca vali olarak tayin ettiği Yezid ibn Mezyed'i atamıştı. Yezid bir kez daha Arran'a (Arran, Ortaçağ'da Karabağ'ın yanı sıra aynı zamanda Azerbaycan'ın da büyük bir bölümü kapsayan, geniş bir alandır)³⁶⁵ gelip Berde'ye yerleşir. Burada aralarında husumet olan Nizarileri ve Yemenlileri barıştırır. Bütün halkın güvenini kazanan Yezid, el-Fazl ibn Yahyanın mevlası el-Harisi'yi ve Said ibn Salim'in üzerine adamlarını gönderir ve onları tutuklatır. Zincirlenmiş vaziyette onları Halifeye gönderir. Daha sonra Derbend halkına mektup göndererek onları affettiğini söyler ve böylece ülke sakinleşir. Yakûbi'nin aktardığına göre; Yezid'yi küçükler de büyüklerde çok severdi. Ölümüne kadar Berde'de kaldığını ve burada vefat etmiştir.³⁶⁶

Bünyadov'un aktardığı bilgilere göre ilerde tam bağımsızlığını ilan edecek olan Şirvanşahların en mühim liderlerden biri Yezid b. Mezyed'dir. Yezid b. Mezyed'in mensubu ve liderli olduğu Arap kökenli Rabia kabilesi Azerbaycan ve Arran tarihinde önemli bir iz bırakmıştır. Bu sülale daha önce Berde şehrinin merkezinde yarı bağımsız özerk bir statüye hâkimdi. Daha sonra ise XI. Asrın sonlarına dek sürecek olan Şirvanşahlar Devletini kuracaklar idi. Halife Hadi (785–786) Yezid'in lideliğinden son derece faydalanmak istiyordu. Zira Onun bölgede güçlü bir nüfusu vardı. Hadi Yezid'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arran'ın hâkimi olarak tayin etti. Dolayısıyla Bünyadov, Hârûn er-Reşîd, tahta çıktığı zamanlarda, Yezid ibn Mezyed'in Kafkasya vilayetlerinin hâkimi olduğunu aktarır. Sikkelerden de anlaşılacağı üzere Halife Hadi, Yezid'i ilk olarak 786 yılında Ermenistan'ın hâkimi olarak tayin etmiş ve bu görevi 788/789 yılına dek sürdürmüştür.³⁶⁷ Bütün bu

³⁶⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. Aynı yer.

³⁶⁵ Arrân hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Arrân", *TDV İA*, TDV Yayınları, Cilt:3, İstanbul 1991, s.394–396.

³⁶⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 148; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s.55.

³⁶⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 246–247.

bilgilere ek olarak Bünyadov, Yezid b. Mezyed'in Şirvan, Azerbaycan, Ermenistan, Arran ve Derbend'in ilk resmi meliki ve hâkimi olduğunu açıklar.³⁶⁸ Yezid ve oğulları Esad, Halit ve Muhammed'in kendi adına para bastırmaları onların bir nevi Abbâsîlerden bağımsız olarak hareket ettiklerinin en önemli kanıtıdır. Hatta Esad adına sadece Arran'da değil Ermeniye ve Debil'de de sikkelerkesilmiştir.³⁶⁹

Yezid b. Mezyed öldükten sonra, yerine oğlu olan Esad b. Yezid geçti. Ancak oğlu onun kadar başarılı olmadı. Nitekim kısa bir süre sonra valilikten azledilerek yerine Huzeyme ibn Hazim tayin olunur.³⁷⁰ Berde'ye yerleşen vali, halkın sorunlarıyla ilgilendi ve Bab el-Ebvab'a giderek yanlış işler yapan, halka kötü davranan, yağmacılık ve fitne çıkartan bütün gereksiz adamları, Halife Hârûn er-Reşîd,'in huzuruna gönderdi.³⁷¹

Yakûbî'nin aktardıklarına bakacak olursak eğer Huzeyma ibn Hazim et-Temimini hiç de adil bir vali olmadığını görmüş oluruz. Zira Kafkasya'ya vali olarak görev yaptığı sırada patrik ve meliklerin erkek çocuklarını bir bir yakalayarak hepsini öldürmüştür. Gayrı Müslimlere karşı oldukça sert bir politika izlediği için ahali bu adaletsiz düzene daha fazla tahammül edemeyerek, Gürcistan ve Ermenistan'da büyük bir isyan hareketine kalkışır. Sorunu diyalog yoluyla çözmeye asla yanaşmayan vali, aksine hemen askeri seçeneği devreye sokar. Dolayısıyla isyancıların üzerine bir ordu göndermiştir. Ancak Arap ordusu Sannâri (Ermeni) ve Cürcan (Gürcistan) halkı tarafından bozguna uğratılır.³⁷²

Abbâsî Devleti'nin bölgeye gönderdikleri valilerin sahada yürüttükleri yanlış politikaları sonucu birçok kez feci olayların yaşanmasına neden olmuştur. Hal böyle olunca merkez bu sefer daha büyük bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Mesela Huzeyma ibn Hazim et-Temimi'nin de Hristiyan din adamlarını öldürerek, bölgedeki bütün gayrı-müslim halkı karşısına almıştı. Dolayısıyla bu kez Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd,'in bizzat kendisi olaya müdahil olmak zorunda kaldı. Halife Reşid, Huzeyma ibn Hazim'in halka karşı şiddet uyguladığı için Gürcistan ve

³⁶⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 250.

³⁶⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.250–251.

³⁷⁰ M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), haz. Erdoğan Merçil, TTK Yayınevi, Ankara 2003, s. 216.

³⁷¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s.55.

³⁷² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 148

Ermenistan'da patlak veren isyanı bastırmak için onların üzerine Said ibn Heysam'ın liderliğinde çok daha güçlü bir orduyu gönderir. Müslüman Arap komutanı Said ibn Heysam, Ermenistan ve Gürcistan'da Abbâsîlere karşı bir araya gelmiş olan asileri, Kafkasya'dan çıkartana dek onlarla savaşmıştır. O bu olayın hemen akabinde Tiflis'in yolunu tutmuştur. Halife, Hüzeyma ibn Hazim'den sonra onun yerine Süleyman ibn Yezid'i tayin eder. Kafkasya'ya gönderilen bu yeni vali çok mütevazî ve sakin biriydi. Onun bu kişiliğinden ötürü verdiği hiçbir emir yerine getirilmezdi. Dolayısıyla, Halife onu derhal azlederek yerine el-Abbas ibn Zafer'i tayin eder. Abbâsîlerin sistemini kökten kabul etmeyen feodaller, peşin-hüküm el-Abbas'a da başkaldırır. Ermeni güçlere karşı herhangi bir mukavemet gösteremeyen el-Abbas, Halife tarafından görevinden alınır. Böylece, Hârûn er-Reşîd, zamanında Kafkasya'ya en son atanmış olan vali ve serdar Muhammed ibn Züheyr ibn el-Müseyyibe ed-Dabbini idi.³⁷³

Tarihin her döneminde olduğu gibi Hârûn er-Reşîd, döneminde de, Kafkasya coğrafyasında yaşayan toplumlar hep böyle hengâmeli süreçler yaşamışlardır. Özellikle, Kafkasya, birçok farklı kesimi bünyesinde barındırdığı için buraları yönetmek her zaman sorun teşkil etmiştir. Günümüzde birçok devletin üzerinde kurulmuş olduğu bu topraklar, Müslüman Araplar döneminde bir ya da iki valinin hükmüne terk edilmesi, insan doğasının kanunu gereği zaman zaman birçok adaletsizliğin yaşandığı bir coğrafya haline geldi. Bahsi geçen bu geniş coğrafya, sadece bir iki valinin emriyle yönetmek zor olduğundan dolayı, bölgede birçok isyan ve buna bağlı olarak traji-kaotik olayların meydana geldiği bir alana dönüşmüştü. Hakikaten, tarihin her evresinde birçok siyasi otorite için bazı bölgeleri ele geçirmek her ne kadar zor olsa da, ele geçirilen alanları elde tutmak her zaman daha zor olmuştur. Nitekim Abbâsîler de böyle bir güçlkle her daim karşılaşmışlardır. İleride de görüleceği üzere, Abbâsîler ele geçirdiği alanları ellerinde tutmayı başaramayacak ve bütün bölgeleri bir bir kaybederek, tarih sahnesinden çekileceklerdi.

³⁷³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 148-149.

3.2.4. Me'mûn b. Hârûn Dönemi (H. 197–217/813–833)

Efsane vali Yezid bin Mezyed'in Esad, Halid ve Muhammed adında üç oğlu vardı. Bünyadov'un verdiği malumata göre, basılan sikkelerden anlaşılacağı üzere, Yezid daha hayattayken kardeşi Ahmet bin Mezyed ve oğlu Esad bin Yezid'i Arran'ı yönetmekle görevlendirmişti. Mezyed'in oğlu Ahmet, bir yıla yakın hükümdarlık yaptıktan sonra, Arran'ı yönetme işi Esad'a geçti. Böylelikle babası Yezid öldükten sonra, Karabağ ve Ermeniye'ne olmak üzere Kafkasya'nın valiliğine Esad b. Yezid getirilmişti. Ona bu görevi veren kişi, hiç şüphesiz Halife Hârûn er-Reşîd'di. Bünyadov, Esad adına Kafkasya'da kestirilen son sikke 802 yılını gösterdiğini izah eder. Nitekim bunun dışında Esad'ın görevine, hangi tarihte son verildiği yâda bittiği bilinmiyor. Ancak şu da bir gerçektir ki, Esad'ın kardeşi Muhammed b. Yezid'in de adına bastırılmış paralar mevcuttur. Dolayısıyla, kendisinin Hârûn er-Reşîd'in öldüğü son yıla kadar (809) Irak sınırları içerisinde yer alan Musul ve Suriye'nin kuzeyinde, Anadolu'nun tabii sınırlarına dâhil olan Tarsus'un yanı sıra Azerbaycan'da da aktif bir şekilde faaliyet gösterdiği bilinmektedir.³⁷⁴

Taberî'nin verdiği malumata göre; Hârûn er-Reşîd,'in ölümünden sonra Emin kısa bir süreliğine tahtta kalacak ve onun devrinde Esad b. Yezid Azerbaycan'ın ilk valisi olarak atanacak idi. Esad'ın valiliğinden bir yıl sonra Emin ve Memun'un siyasi kavgaları başladı.³⁷⁵ Bu kavgaların amacı, Memun'un kardeşi Emin'in makamına göz dikmesinden kaynaklanıyordu. Kardeşlerin taht kavgası doğal olarak devletin diğer siyasi kollarını etkilemişti. Filhakika, Azerbaycan valisi Esad b. Yezid iradesini Memun'dan yana ortaya koyduğundan ve böylelikle Memun'a karşı ayaklanmadığı için tutuklanarak, hapse mahkûm edilmiştir. Emin, Halife olmak isteyen Memun'a karşı her ne kadar Mezyedi ailesinden Esad'ın yerine amcası Ahmed'i, 12.000 kişilik bir ordu liderliğinde başa getirmiş olsa da başarılı olamayacaktır. Aksine, Memun çok güçlü bir direnişle karşılaşmadan Bağdat'a girecek ve öz kardeşini öldürerek 813 yılında kanlı bir baskınla Abbâsîlerin başına geçecekti.³⁷⁶

³⁷⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.251–252.

³⁷⁵ Taberî, *The History of Al-T'abari*, (trans. Michael Fishbein), State University of New York Press, New York 1992, Volume: XXXI, p.173–182.

³⁷⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.251–252.

Abbâsîlerin siyasi tarihini derinden etkileyecek olan Babek isyanı Halife el-Me'mûn devrinde baş göstermiştir. Bütün ülkeyi kasıp kavuran bu isyan, uzun bir süre Abbâsî gündeminden hiç düşmedi. Hürremilere bağlı olan Bâbek'in başlatmış olduğu bu isyan hareketi, Abbâsîlerin bölgede güçsüzleşmesinin yanı sıra onların çöküş sürecine girmesine de sebep olacaktı. Bu çalışmada Babek İsyanı bütün yönleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3.2.4.1. Bâbek İsyanı

3.2.4.1.1. Bâbek'in Şahsiyeti ve İsyanı

Tarihi kaynaklarda Bâbek ve Hürremilere dair çeşitli söylentiler mevcuttur. Ancak maalesef bu rivayetlerden hangisinin gerçeği yansıttığına dair bir saptamada bulunmak oldukça zordur. Nitekim Bâbek, isyan ettikten sonra onun hayatı, Hürremilere liderlik ettiği dönemler, Abbâsîlere karşı giriştiği savaşlar ve yaşamanın nasıl son bulduğuna dair olaylar abartılarak efsanevi bir şekilde anlatılmıştır.³⁷⁷

İrânlı Tarihçi Said Nefisi'nin İbn-el-Nedim'den aktardığına göre; Bâbek'in babası Medainli bir yağ satıcısıymış. Azerbaycan'ın Mimed eyaletine gidip Bilalabad kentinde yaşamaya başlamıştı. Burada geçimini yağ satarak sürdürmeye devam etmişti. Bu bağlamda, her sabah tulumuna yağ doldurarak koluna geçirir ve Mimed eyaletinin kentlerinde dolaşarak ürününü satmaya çalışmış. Bir gün yine yağ satmaya giderken tay gözlü bir kadına âşık olmuş. Onlar, belli bir süre gizli aşk yaşadıkdan sonra, en sonunda birbirleriyle evlenmişler ve Babek adında bir çocukları olmuş.³⁷⁸

Babek bir süre çobanlık yaptıktan sonra on dokuz yaşında iken Tebriz'e gider ve iki yıl Muhammed ibn Revvad'ın yanında yaşamaya başlar. Bu esnada onlara yakın olan Bezz dağlarının eteklerinde Hürremilere liderlik yapmak isteyen iki kişi yaşarmış. Bunlardan birinin adı Şahrak oğlu Cavidan, diğerinin adı ise Ebu İmran'mış. Bunlar yazın birbirlerine karşı çok çetin savaşlar yürütür, kışın ise çok fazla kar yağışından dolayı bu savaşlara ara verirlermiş. Cavidan bir kış günü iki bin kişilik adamlarla beraber Kazvin sınırlarına yakın bir yerde olan Zencan şehrine gelir.

³⁷⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", **TDV İA**, Cilt:04, TDV Yayınları, İstanbul 1991 s. 377

³⁷⁸ Said Nefisi, **Babek**, (edt. S. Samadova), Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü 2010,s.7.

Zencan'da koyunlarını sattıktan sonra geri dönmek üzere yola koyulur. Ancak yoğun kar yağışı ve tipiden dolayı yolunu kaybederler ve kendilerini Bilalabad'da bulurlar. Cavidan geceyi Bâbek'in evinde konuk olarak geçirir. Bâbek'in çok çalışkan ve zeki olduğunu keşfetmesi üzerine yanında götürmek için annesini ikna eder. Nihayet Cavidan, Babek'in annesini ikna etmesi üzerine, sabah giderken onu da beraberinde kendi şehrine götürmüştü.³⁷⁹

Azerbaycan ve Arran topraklarında hüküm süren Hürremiler, kışın bitmesi üzerine aralarında tekrardan askeri mücadeleler baş gösterecekti. Bu çarpışmaların birinde Cavidan ağır bir şekilde yaralanır ve üç gün sonra hayatını kaybeder. Cavidan'ın eşi, Cavidan'ın ölümünü sabaha kadar gizledi. O, Bâbek'e âşık olmuştu. Babek de onun bu isteğini red etmedi, hatta o da kadından çok hoşlanmıştı. Cavidan öldükten sonra, kadın Babek'e böyle dedi:

“sen çok cesur, çalışkan ve kuvvetli bir gençsin. Cavidan ölmüştür, Ben onun taraftarları arasında onun yerini tutacak kimseyi göremiyorum. Yarınki güne hazırlan ben onları senin yanına toplayacağım ve diyeceğim ki, Cavidan böyle demiştir: Ben bu gece ölmek istiyorum, benim ruhum bedenimden çıkıp Babek'in bedenine dâhil olacak ve onun ruhuyla birleşecektir. Babek sizin için öyle işler yapsın ki hiç kimsenin daha önce yapmadığı ve ondan sonrada yapamayacağı olsun. O, topraklar ele geçirecek, zalimleri yok edecek ve Mazdeki dinini yeniden diriltecektir. Onun yardımı sayesinde içinizde en zayıfı kudretli olacak en alçağı da yükselecektir.”³⁸⁰

Babek kadının dediklerine katıldı ve sevinerek sabaha hazırlık yaptı. Sabah olunca onun adamlarına şöyle der; Cavidan dün gece bana öleceğini ve ben ölürken benim ruhumun Bâbek'e geçeceğini söyledi. Keza artık size liderlik yapacak olan kişi Bâbek'tir. Mazdekin dini tekrardan gün yüzüne çıkacak ve Bâbek'in elinden tutan en güçsüzünüz bile yükselip kuvvetlenecektir, dedi. Bunun üzerine Cavidan'ın adamları Bâbek'in liderliğini kabul ederek ona biat ettiler; ayrıca Bâbek de

³⁷⁹İbnü'n Nedim, **The Fihrist of al-Nadim**, (Trans. Bayard Dodge), Volume I, Columbia University Press, New York & London 1970, Chapter IX, p. 809–822; Said Nefisi, **Babek**, s.7–8.

³⁸⁰İbnü'n Nedim, **The Fihrist of al-Nadim**, Volume I, Chapter IX, p. 809–822; Said Nefisi, aynı eser, s.8–9.

Cavidan'ın karısı ile evlenmesi üzerine Cavidan'ın adamları bu meseleden çok hoşnut kaldılar.³⁸¹

Azerbaycan, Ermeniye, Karabağ (Arran) ve Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde Abbâsî yönetimine karşı etkili olan Hürremi harekâtı hakkında, Babek'in hayatıyla ilgili olduğu gibi, daha önce de çeşitli görüşlerin var olduğuna değinmiştik. Hürrem adının kökeni ve anlamı hakkında kaynaklarda üç rivayet mevcuttur. Bunların en geçerli olanı IX. ve X. yüzyılda müelliflerin, Erdebil yakınlarında Hürrem adında bir yerleşim yeri olduğuna dair, söyledikleri rivayettir. Onlara atfedilen bir başka rivayete göre ise Hürrem, sürekli keyif yapan, daima içki içip sarhoş olan adamlardı. Arap tarihçileri bu tarikatın üyelerini hep içki içen, zina yapan, kadınlara düşkün olan ve her türlü haram işi yapanlar olarak tanımlamışlardır.³⁸²

Bünyadov'un Ebû Muzaffer İsfarain'den aktardığına göre, Hürremilerin on bir grubu teşkil ettiğini ve bunların da kendi aralarında iki tarikata ayrıldığını söyler. Bunlardan biri İslâmiyet'in doğuşundan önce faaliyet gösteren Mazdekilerdir. Hürremilerde görülen yaşayış tarzı ve sosyal düzen onlardan kalmış bir gelenektir. Meselâ Mazdeki inancını benimsemiş olan bir kişi öz yakınlarıyla beraber evlenebiliyormuş, ayrıca bütün tarikat mensupları, kadın ve mülkiyet konusunda ortak olduğu söylenir. Sasani İmparatoru Anuşirvan Mazdek düşüncesine sahip ve onların ideolojisine göre hareket edenlere karşı sert bir politika uygulayarak onları yok etme noktasına getirmişti. Hürremilerin ikinci Tarikatı ise İslâm devleti zamanında meydana geldiği Bâbekiler ve mezyerilerdir.³⁸³

Devlet adamı, siyasetçi ve aynı zamanda yazar olan Nizamü'l-Mülk, Siyasetname adlı eserinde, Hürremi harekâtını, Bâtınilerle hep ortak hareket ettiğini ve İslâm dininin düşmanı olduğunu nitelendirir. Ayrıca onları, Mazdekilerin devamı olduğunu savunur. Nizamü'l-Mülk eserinde Mazdekiler hakkında geniş bilgilere yer vererek, en sonunda bu dinin lideri ve yandaşlarının Nuşirvan tarafından nasıl ortadan kaldırıldığını ve Abbâsîler dönemine kadar herhangi bir harekete yeltenmeye cesaret edemediklerini şöyle açıklar;

³⁸¹ İbnü'n Nedim, **The Fihrist of al-Nadim**, The Fihrist of al-Nadim, Volume I, Chapter IX, p. 809–822; Said Nefisi, **Babek**, s.8–9.

³⁸² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.291–292.

³⁸³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.Aynı yer.

“Şah Kubâd Fîrûz devrinde Mazdek bin Bamdâdân adında birisi kendisini Mûbed-i Mûbedan ilan etti. Esasında Mecusî inancından yola çıktı; ancak, bu dini az çok değiştirerek dünyada yeni bir akım başlattığını duyurdu. Bu bağlamda kendisini şu sözlerle ifade etmeye çalıştı; Zerdüş’tün vazettiği Tanrı’nın buyruklarını hakkıyla yerine getirmediyelerinden ötürü beni yolladılar. Tıpkı birkaç defa Musa’nun getirmiş olduğu Tevrat’ın emirlerine mugayir davranıp onları icra etmedikleri vakit, aralarında oluşan nifakı bertaraf etmek ve Tevrat’ın hükümlerini tazelemek ve onları doğru yola getirmek için, Tanrı azze ve cellenin Beni İsrail’e Musa’yı göndermesigibi halkı hak doğru yola sevk etmek ve Zerdüş’tün dininin hükümlerini tazelemem için şimdi Tanrı beni yollamış bulunmaktadır.”³⁸⁴

Nuşirvan’ın babası Kubad Mazdek’e inanmıştı çünkü Mazdek bir ateşgede yanan ateş ile konuştuğunu iddia etmişti. Oysa olayın aslı çok farklıydı. Mazdek ana ateşgedeye yakın bir yerde arsa satın alır ve arsanın üzerinde dört taraflı yüksek bir duvar inşa etmişti. Bu yapının altında bir de tünel kazar ve tünel ateşgedenin arkasına kadar uzanırdı. Sesin dışarıya yankılanmasına olanak sağlamak için de tünelde açık bir alan bırakılmıştı. Ateşle her konuşmaya gittiğinde, parayla tuttuğu bir adam onun istedikleri şeyleri tünelin gizli bölümünde yüksek sesle söylerdi. Mazdek, bu sinsi planı sayesinde binlerce halkın yanı sıra Kubad’ı da kandırmıştı. Ortak mülkiyet hakkını savunan bu adam, zenginlerle fakirlerin mallarını bölüşürmesi gerektiğini söylemişti. Ayrıca bir kimse kadına zarar vermemek üzere istediğiyle ilişki yaşayabilir kuralını getirmişti. Nihayetinde, Kubad’ın oğlu Nuşirvan onun bu sahtekârlığını ifşa etti ve onu, yakın adamlarıyla beraber çok ağır bir şekilde cezalandırdı. Mazdek’in ortadan kaldırılmasından sonra uzun bir süre bu taife seslerini çıkartmaya cesaret edemedi. Ancak az da olsa gizli örgütlenmeler devam etmişti. Bu nedenle Nûşirvân Mazdek’i yok edince onun karısı kocasının yolundan giderek tekrardan gizlice örgütlenmeye çalışması bu duruma örnek gösterilebilir. Mecusîlerden birçok taraftar toplayan Mazdek’in karısı, Hurreme-din lakabını aldı.³⁸⁵

³⁸⁴ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), **Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları**, 5. Baskı, İstanbul 2009, s.271–293.

³⁸⁵ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, (Çev. Mehmet Taha Ayar), **Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları**, 5. Baskı, İstanbul 2009, s.271–293.

Mesudî'nin aktardığına göre; Abbâsîler tarihinde, birçok kez ayaklanan Hürremiler, Ebu Müslim'in öldürülmesinden sonra tekrardan baş kaldırmışlardı. Horasan ve Cibal'da yaşayan halk onun ölümünü bir türlü kabullenemedi; çünkü Abbâsî devletinin kuruluş aşamasında Emevilere karşı çok etkili bir şekilde mücadele etmiş ve onların yıkılmasında öncü bir rol oynamıştı. Bir kısmı tekrar dirileceğine inanırken diğer kalan kısım ise öldüğünü artık kabullenmişti ve kızı Fatıma'nın imametini kabul etmişti. Nitekim onlar Fatımiye olarak adlandırılır. Günümüzde (332 yılı) Hürremîler'in çoğunluğu Kerdekiyye ve Ludşahiyye boyuna mensuptur. Bu her iki boy Hürremiler'in en büyük kollarıdır. Arran ve Azerbaycan'dan Me'mûn ve Mu'tasım'a karşı başkaldıran Babek el-Hürremî bu kollara mensuptur.³⁸⁶

Babek'i Mecûsîlere dayandıran kaynaklar da vardır. Bu kaynaklardan bir tanesi de İbnü'l-Esîr'in El Kâmil Fi't Tarih'in adlı eseridir. İbnü'l-Esîr, Hicretin iki yüz birinci (816–817) yılı olaylarını anlatırken Bâbek hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir; Bu yıl Bezz eyaletinin hükümdarı olan Câvidân b. Sehl'in adamlarından Bâbek el-Hürremî, Cavidaniyye'de isyan etti. İsyan etmeden önce Cavidân'ın ruhunu taşıdığını insanlara inandırmaya çalıştı ve bunu büyük bir ölçüde başardı. Ayrıca Taberî de Babek'in Cavidân ile olan ilişkisine değinir. Eserinde, Cavidân'ın ölmesinden sonra onun ruhunu taşıdığını açık açık herkese söyleyerek, bunu bir propaganda malzemesi olarak etkili bir şekilde kullanmayı başarmıştı.³⁸⁷

İbnü'l-Esîr, eserinde Câvidân ve Hürrem'in sözcük kökeni Mecûsîlere ait olduğunu açıklar. Yazar bu yönüyle de Hürremilerin, Mecûsîlerin bir devamı olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Keza bu dini (Mecûsî) benimseyenlerin tenâsuha ve ruhların bir insandan başka bir insana ya da bir hayvandan başka bir hayvana geçtiğine iddia ederlerdi. Bilindiği üzere Bâbek de ilk örgütlendiği zaman bu görüşü etkili bir şekilde kullanmayı başarmıştı. Zira Cavidân'ın ruhunun kendisine geçtiği bu görüşü destekler niteliktedir.³⁸⁸

³⁸⁶ Mesudî, **Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, (Çev. D.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.226.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.284; Taberî, **The History of Al-T'abari**, (C.E. Bosworth), State University of New York Press, New York 1987, Volume: XXXII, p. 65.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.284.

A. Bakıhanov'un Bâbek hakkında görüşlerini şöyle ifade etmiştir, buna göre; Ateşperest Bâbek, Beylekan yakınlarında hedeflerini gerçekleştirmek üzere Hicrî 210 (826) yılında isyan etmişti. O, ateşperestlik görüşünün Hürremgîş mezhebinin temelini ortaya attı. Bu yeni akım Mazdek inancının aslını yeni bir kalıba sokmaktan başka bir şey değildi. Babek bu mezhep sayesinde kendi başına birçok yandaş toplamayı başarmıştı.³⁸⁹

3.2.4.1.2. Hürremilerin Kafkasya'ya Yönelik İlk Saldırı Eylemi

Azerbaycanlı birçok tarihçiye göre; Sasani ve Bizans'ın yaratmış olduğu derin teessürlerin üstüne bu kez Müslüman Araplar, bir yenisini daha eklemiş olacaktı. Zira VII. asrın ortalarına yakın bir dönemde Kafkasya topraklarında yaşayan halklar, yeni bir sistemle karşı karşıya kalmış oldular. Bu düzen; yeni bir dil, yeni bir kültür ve yepyeni bir din demektir. Kafkasyalıların bir kısmı bu yeni anlayışı ret ederek, vergi vermeyi kabul ederken; bir kısmı da özümsemesi bir hayli zaman alacağına rağmen bu yeni yapıyı benimseyeceklerdi.³⁹⁰

İslâm ideolojisiyle ters düşen ve daha önce Zerdüşt ile Mazdek dinine bağlı olan bu insanların ağır vergilere tabii tutulması onların daha da öfkelenmesine neden olacaktı.³⁹¹ Azeri tarihçi Naile Velihanlı'ya göre; Azerbaycan'da ortaya çıkan Hürremiler isyanının asıl sebebi; İslâmiyet'e, Arapların kültürel ve siyasi esaretine ve feodal düzenin sömürüsüne karşı yapılmış bir ayaklanma hareketidir.³⁹²

Bünyadov ise Azerbaycan'da ortaya çıkan ve geniş bir alana yayılma imkanı bulmuş olan Hürremiler eylemini, Abbâsî Hilâfetine karşı başkaldırmış, bir özgürlük hareketi olarak değerlendirir.³⁹³ Hürremi tarikatının Abbâsîlere karşı yapmış olduğu ilk eylemin tarihi, Taberî tarafından 778/9'uncu yıllar olarak belirlenmiştir.³⁹⁴ Nitekim birçok tarihçi bu tarihi işaret eder.³⁹⁵

³⁸⁹ A. Bakıhanov, **Gülüstani-İrem**, (Ed. A. Asadzade), Berpa Yayınları, Bakü 2010, s.69

³⁹⁰ Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s. 4–41.

³⁹¹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.302.

³⁹² Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s.41.

³⁹³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.290.

³⁹⁴ Taberî, **The History of Al-T'abari**, (Hugh Kennedy), State University of New York Press, New York 1990, Volume: XXXIX, p. 205.

³⁹⁵ Said Nefisi, **Babek**, s.15; Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s.327; Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s.41.

Hürremiler, Hicrî 192 (807/808) yılında, İsfahan, Kapula, Fayek ve diğer birkaç kentte, Abbâsîlere karşı birçok saldırı eylemi gerçekleştirdi. İlle velâkin, Hârûn er-Reşîd, Abdullah b. Malik komutasında on bin kadar savaşçıyı (Said Nafisi, bu ordunun 20 bin kişiden oluştuğunu belirtir.) onların üzerine gönderdi. Velhasıl, henüz kuvvetleri çok zayıf olan Hüremler, Araplara karşı büyük bir hezeyana uğramıştı. Savaşta sağ kalanların hepsi tutuklanarak, Karmasine’de ikamet eden HalifeHârûn er-Reşîd, ’inhuzuruna gönderildi. Halife, onların çoğunu hapishaneye atarak ölüme terk etti, kadın ve çocuklardan oluşan diğer geri kalanını ise büyük pazarlarda köle olarak sattırdı.³⁹⁶

3.2.4.1.3. Bâbek’in Liderliği ve Abbâsîlerle Savaş

Bâbek’in Hürremilerin başına nasıl geçtiği hakkında, kaynaklarda edinilen bilgiler doğrultusunda yukarıda yeterince üzerinde duruldu. Bâbek’in bu tarikata liderlik yaptığı dönem, takriben 816/817–837 yılları arasına denk geliyordu.³⁹⁷ Hürremiler, her ne kadar Cavidan’ın döneminde sadece kendi aralarında mücadele etseler de, Cavidan’ın ölmesiyle beraber bu kez kendi aralarındaki sürtüşmeye son verip, Abbâsîlere karşı Bâbek’in liderliğinde birleştiler.³⁹⁸ Abbâsîlerin kâbusu olacak olan bu dinsel-siyasal hareket, Bâtınilerden de destek almayı ihmal etmemişlerdi. Neyse ki onlar yapacakları eylemlerin birçoğu ortaklaşa gerçekleştireceklerdi.³⁹⁹

Yakûbî’nin verdiği malumata göre; El-Me’ mûn,AbbâsîHalifesi olduğu zaman Tahir ibn Muhammed es-San’aniniErmeniye’ye ve Azerbaycan’a vali olarak tayin etmişti. Tahir es-San’ani görevini sürdürdüğü bir sırada, daha önce Azerbaycana valiliğinden azledilmiş olan Abdülmelik ibn el-Cehhaf as-Sulamiadındaki bir kişi onun valiliğini tanımak istemedi vebu yüzden de ona karşı bir cephe açtı. Diğer bir taraftan Beylekan halkı da Tahir’e karşı isyan ederekonu Berde şehrinde linç etmeye kalkıştılar.Yaşanan bu arbede sırasında, Tahir es-San’anini bir kalede mahsur kalmıştı. Me’ mûn bu gelişmeler üzerine istikrarın bozulmasına mahal vermemek için Süleyman ibn Ahmet’i, Beylkan’a gönderdi. Süleyman, Azerbaycan’a gelmiş ve Tahir’i son bir anda isyancıların elinden alarak, onu özgürlüğüne kavuşturmuştu.

³⁹⁶ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume: XXX, p. 294; Said Nefisi, **Babek**, s.16.

³⁹⁷ V. Minorsky, **A History of Sharvan and Darband in the 10 th - 11 th Centuries**, W. Heffer & Sons Yayınevi, Cambridge 1958, p.113

³⁹⁸ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.303.

³⁹⁹ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s.328.

Yaşanan bu acı hadiseden dolayı Abdülmelik, Süleyman ibn Ahmet'ten eman dilemek zorunda kalmıştı. Bu olaydan hemensonra, bu kez Hatim ibn Herseme, Ermeniyeye'ye vali olarak tayin edilir. Hatim görevinden kısa bir sonra babasının bilinmeyen bir sebeple zindanda öldüğü haberini duyar. Bu yüzden hemen görevini bırakarak Berde şehrini terk eder ve Kisalda'ya dayanır. Burada bir kale inşa eden Hatim,Abbâsî yönetimine karşı meydan okur. Ayrıca Ermeniyeye'nin dinadamları olan patriklere ve şehrin illeri gelen kodamanlarına, Babek'e ve Hürremi tarikatınındiğer üst düzey yöneticilerine birer mektup yazarak şunları söylemiştir: “*Abbâsî Devleti'ne karşı savaşmanın vakti artık gelmiştir. Nitekim bu saatten sonra, böyle bir harekete kalkışmak, meşru bir hak olmuştur.*”⁴⁰⁰

Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Hatim ibn Herseme'nin yukarıdaki sözleri sarf ederek bir mektup kaleme almış olması, Hilâfetin düşmanlarına büyük bir fırsat doğurmuştu. Nitekim bu talihsiz hadiselerden sonra Bezz⁴⁰¹ şehrinde faaliyet yürüten Cavidan'ın ardılları olan Hürremiler, Hicrî 201 (816–817) yılında Abbâsîlere karşı aktif bir şekilde harekete geçmesine sebep oldu. Onlara liderlik yapan kişi, kendisine Cavidan'ın ruhu geçtiğini iddia eden Babek'ten bir başkası değildi.⁴⁰²

Halife, Kafkasya'da gelişen Babek isyanına derhal müdahalede bulundu.Bu çerçevede Hicrî 204 (819–20) yılında Yahya b. Müaz liderliğindeki bir orduyu Bâbek üzerine gönderdi. Ancak, Abbâsî ordu komutanı bu seferimde herhangi bir başarı göstermeye muvaffak olamadı.⁴⁰³ Yahya b. Müaz'ın başarısız olması üzerine Halife bu kez onun yerine Hicrî 205 yılında (820) İsa b. Muhammed b. Ebu Halid'i görevlendirmişti; fakat o da Hürremilere karşı herhangi bir başarı elde edemeyecekti.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.149–150.

⁴⁰¹Ya'kûbî, *Kıtabûl-Büldân*, (Ed. Yusuf Ziya Yörükân), Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart 2004, s. 324.

⁴⁰²İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:6, s.284; Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXII, p.65.

⁴⁰³Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXII, p.68;Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.150.

⁴⁰⁴Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXII, p.106; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.312.

Halife, Ermenistan ve Azerbaycan'ı bu valinin emrine vererek Babek'e karşı mücadele etmesini istedi.⁴⁰⁵ Ayrıca, asker temini ve onların erzak ihtiyacını İsa b. Muhammed b. Halid kendi hesabından ödeyecekti. Halife, bölgeye gönderilen valilerin maaşını peşin ödemekle beraber bazen askeri harcamalar için ayrılan ödenek de bu maaşın içerisinde mevcuttu. Ayrıca Valilerin zaman zaman kendilerine ait bir orduları da mevcuttu. Arapların yeni valisi, Bağdat'ta asker toplayarak Babek ile yüzleşmeye gider. İsa, Azerbaycan'a geldiği sırada Muhammed ibn er-Revvad adında bir şahıs piyade birlikleriyle destek çıkmak suretiyle valiye teklifte bulunur.⁴⁰⁶ Nihayetinde, Abbâsî ordusu dar bir geçitte Bâbek güçleriyle karşı karşıya kalır ve darmadağın olur. Böylece el-Me'mûn, yeni görevlendirdiği bu valiyle deamacına ulaşamıyor. Zira, Babek onun ordusunun büyük bir kısmını (821 yılında) tam anlamıyla imha etti.⁴⁰⁷

İsa ibn Muhammed bu ağır yenilgiden sonra Azerbaycan topraklarını terk etmek zorunda kalarak Ermeniyeye'ye geçer. Bu esnada Ermenistan'da Savad ibn Abdülhamid el-Cahhafi isyan etmişti. Arapların valisi İsa, ona isyanı sonlandırıp Ermeniyeye'de vali olmayı önerir. O, ise bunu önemsemeyerek savaşmayı tercih eder. Neticede her iki taraf birbirleriyle amansız bir mücadeleye girişirler. Nihayetinde her iki taraftan da çok kişi ölmesine rağmen Savad ibn Abdülhamid el-Cahhafibir daha isyan etmemesi üzere tasfiye edilir. Bu isyan bastırıldıktan sonra Ermeniyeye'de kısa bir süreliğine de olsa istikrar sağlanır ancak Halife, Ermeniyeye valisi İsa ibn Muhammed'i görevden azleder.⁴⁰⁸

Halife Memun, Babek'i yenmek için İsa ibn Muhammed'in yerine, Züreyk ibn Ali ibn Sadaka el-Ezdi adında yeni bir vali tayin etmek zorunda kaldı. Züreyk hem çok pasifti hem de yönetim işlerinden hiçbir şey anlamıyordu. Zira Halife, Babek'e karşı mücadele vermek için Ahmed ibn Cüneyd komutası eşliğinde bir yardımcı kuvvet göndermişti; ancak yardıma gelen askerler Babek tarafından esir

⁴⁰⁵ Taberî, **The History of AL-T'abari**, Volume XXXII, p.106; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.312.

⁴⁰⁶ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.150; Taberî, **The History of AL-T'abari**, Volume XXXII, p.108.

⁴⁰⁷ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.150; Taberî, **The History of AL-T'abari**, Volume XXXII, p.108.

⁴⁰⁸ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.149-150.

alınır. Buna rağmen, Züreyk Babek'e sesini bile çıkartamaz. Bu sebeple Halife onu kenara iterek yerine bu kez Muhammed ibn Hamit'i tayin eder.⁴⁰⁹

Züreyk, yerine gönderilen valiyi hiç hazmedemez ve onunla savaşmaya karar verir. Taraflar arasında meydana gelen çarpışma sonucu Muhammed onun bütün askerlerini öldürür. Bunun üzerine çaresiz kalan Züreyk eman istemek zorunda kalır. Muhammed onu tutuklayarak Halife Me'mûn'un emrine amade etmiştir. Muhammed ibn Hamid, Kafkasya'nın her tarafına nam sağlamış ve isyan etmeye meyilli olan bütün kesimlere korku aşılamıştı. Hicrî 827 yılında Bâbek'le girmiş olduğu ve iki yıl sürecek olan hemen hemen bütün çarpışmaları kazanmıştı. Müslüman Arapların nihai hedefi Bezz kalesini Hürremilerden temizlemektir. Bu nedenle Muhammed et-Tusi, Hicrî 829 yılında seçkin ordusuyla beraber savaşmak üzere yola çıktı. Et-Tusi, ordusunun ana kumandasına başına Muhammed ibn Yusuf'u, ordunun sağ koluna ise Abbas ibn Abdülcabar'ı getirdi. Muhammed ibn Hamit et-Tusi, Bezz'e yakın bir yerde, dar bir dağ geçidini aşmaya çalışırken askerleriyle beraber Bâbek güçleri tarafından pusuya düşürüldü. Muhammed ibn Hamit burada önemli adamlarının da için de bulunduğu 30 bin askeriyle beraber öldürüldü. Ordusunun geri kalan kısmının başına Mehdi ibn Arsam geçer.⁴¹⁰ Movses Kalankatuklu "Albaniya Tarihi" adlı eserinde bu savaşta Tusi'nin yaklaşık olarak yüz elli bin askerini kaybettiğini yazar.⁴¹¹

Taberî, Hicrî 212 (827) yılı olaylarını anlatırken, Muhammed b. Hümejd (Hamit) el-Tusi'nin valiliğinden şöyle bahseder; el-Me'mûn, Musul yolundayken Muhammed b. Hümejd el-Tusi'yi Babek ile mücadele etmek için Azerbaycan'a gönderir. Muhammed b. Hümejd, Ya'lâ b. Murrah'ı ve onun gibi halkın huzurunu bozan birkaç isyancıyı daha yakalayarak Halifenin huzuruna gönderdi.⁴¹² Muhammed b. Hümejd el-Tusi elinde bulunan bütün imkânları seferber ederek Hürremilere karşı savaştı. Ancak bütün bunlara rağmen, onun da sağ bedeni Azerbaycan topraklarından çıkamadı ve Kafkas toprakları onun kanıyla da tanışmış

⁴⁰⁹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.312–313; Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.150.

⁴¹⁰ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.150–151; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.312–313.

⁴¹¹ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.332–333; Movses Dasxurants'i's, **History of the Aghuans**, Book 3, Chapter 20, p.135.

⁴¹² Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXII, p.176.

oldu. Babek'e karşı giriştiği savaşta 25 Haziran cumartesi günü binlerce askeriyle birlikte hayatını kaybetti.⁴¹³

Herkes tarafından çok övülen ve oldukça cömert olduğundan bahsedilen Muhammed b. Hümejd et-Tûsî'in, Hürremiler tarafından öldürülmesine ilişkin olan İbnü'l-Esîr'in anlatımı Taberi'yle hemen hemen aynıdır, buna göre;

“Muhammed b. Humeyd, Bâbek'in üzerine yürümeden önce yolunun üstünde bulunan mütegalibe zümresinin işini bitirdi, bundan sonra asker toplayıp savaş malzemesi ve erzak temin ederek Bâbek'in üzerine yürüdü. Bu arada diğer şehirlerden pek çok gönüllünün katılmasıyla Muhammed b. Humeyd'in çevresinde büyük bir kalabalık toplanmıştı. Muhammed b. Humeyd Bâbek'in bulunduğu yere giden dar boğazların yolunu tuttu, Heştâdser'e gelinceye kadar her bir dar boğazı veya yokuşu geçtikçe gerisinde kendisini koruyacak kimseler bıraktı. Nihayet Heştâdser'e gelip konaklayan Muhammed önce hendek kazdırdı, sonra Bâbek'in beldesine girmek konusunda müşaverede bulundu. Kendileriyle danışılan kimseler, kararlaştırılan yerden girmesini tavsiye ettiler. Onların görüşlerini kabul eden Muhammed b. Humeyd askerlerini savaş planına göre hazırladı; merkeze «Ebû Sa'îd» adıyla bilinen Muhammed b. Yûsuf b. Abdurrahman et-Tâi'yi, sağ cenaha Sa'dî b. Ehram'ı, sol cenaha Abbâs b. Abdülcebbâr el-Yaktîn'i görevlendirdi, kendisi ise bir grupla birlikte onları gözlemek ve bir noksanlık görmesi halinde bunu gidermelerini tenbih etmek üzere onların gerisinde kaldı. Bu sırada Bâbek, Muhammed b. Humeyd'in ve askerlerinin geçecekleri yerlerdeki her kayanın altına kendi adamlarını yerleştirmişti ve kendisi de dağın üzerinden onları gözlüyordu. Muhammed'in askerleri ileri atılıp üç fersah mesafe kadar dağa tırmandıkları zaman, kayaların altına saklanan Babek'in adamları üzerlerine atıldılar, bu arada Bâbek de yanındaki kimselerle bulunduğu dağdan üzerlerine indi, böylece Muhammed b. Humeyd'in askerleri bozguna uğratılmış oldu. Kumandan Ebû Sa'îd ve Muhammed b. Humeyd, askerlere dayanmalarını tavsiye ettiler de onlar dayanamayıp kaçmağa başladılar. Bu arada Bâbek'in askerleri kaçarlarken de onları öldürmeğe devam ettiler. Muhammed b. Humeyd direnerek yerinden ayrılmadı. Yanında kaçmayan tek bir asker kalmıştı. Muhammed b. Humeyd ve bu asker kurtuluş çaresi bulmak için harekete geçtikleri bir sırada çarpışan bir grup

⁴¹³Taberi, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXII, p.181.

gördüler ve bu gruba doğru yöneldiler. Muhammed çarpışan bu grubun kendi taraftarlarıyla Bâbek'in askerleri olduğunu gördü, bu sırada Bâbek'in askerleri de onu gördüler. Muhammed b. Humeyd'in şekil ve kıyafetindeki düzgünlüğü gören Bâbek'in askerleri onun tarafına yöneldiler ve iki taraf çatışmaya girdiler. Muhammed b. Humeyd, atının askerler tarafından mızraklanması üzerine düştü ve askerler üzerine çullanarak onu öldürdüler.”⁴¹⁴

Muhammed b. Hümejd'in ölüm haberi Me'mûn'a ulaştırılınca bu duruma çok üzüldü.⁴¹⁵ Zira o çok başarılı bir komutan ve devlet adamıydı. Onun gibi insanlar nadir yetişirdi. Et-Tusi'nin ölümü üzerine Abbâsî merkezi yönetiminin Kafkasya'da oluşan boşluğu doldurması şarttı. Bu nedenle Halife, Kafkas ordu komutanlığına derhal İbrahim ibn el-Leys'i getirdi. Ancak el-Leys, kendisinden önceki vali kadar asla başarılı olamadı. Hatta O, Bâbek'e karşı sadece bir yıl savaşabilirdi. Maalesef, Abbâsî Devleti onun komutanlığı döneminde, Babek'in adamlarına karşı bir kez daha yenilmeye mahkûm olmuştu.⁴¹⁶

Yâkubî ve İbnü'l-Esîr'in verdiği malumata göre; Muhammed ibn Hamid'in ölümünden sonra onun yerine Abdullah b. Tahir, Ermeniye valiliğine getirilmişti. Bu şahız Azerbaycan ve Ermeniye'ye vali olarak gönderildi. Abdullah, Dinaver'e vardığı zaman, daha önce Muhammed ibn Hamit'in emrinde görev yapan komutanlara birer mektup göndererek, yerlerinde kalmasını emretti. Bunların arasında Mehdi ibn Asram, Muhammed ibn Yusuf ve Abdurrahman ibn Habiba vardı.⁴¹⁷ Bu arada Abbâsî Devleti'nin Horasan hâkimi Talha ibn Tahir'in ölüm haberi gelir. Bunun üzerine Halife onun yerine Abdullah'ı Horasan'a gönderir. Bu ferman ve serencamı da İshak ibn İbrahim ve baş gazi Yahya b. Aksam'la ona gönderdiği bilinir.⁴¹⁸

Taberî'nin verdiği malumata göre; Halife Me'mûn, İbrahim ibn el-Leys'i azledip yerine Abdullah ibn Tahir'i getirmişti. Abbâsî Halifesi her defasında Babek'e karşı çok sayıda askerini kaybetmişti. Me'mûn Babek'e karşı farklı stratejiler

⁴¹⁴İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.357–358.

⁴¹⁵Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.314; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.358.

⁴¹⁶Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.332–333; Movses Dasxurants'i's, **History of the Aghuans**, Book 3, Chapter 20, p.135; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.314.

⁴¹⁷Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.151; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6, s.358.

⁴¹⁸Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s. Aynı yer.

geliştireceğine sadece Ermeniye'nin valilerini değiştirmekle yetiniyordu. Dolayısıyla Halife, daha önce de olduğu gibi bu sefer de İbrahim ibn el-Leys'i azledip yerine Abdullah ibn Tahir'i getirmişti. Abdullah ordu komutanı olarak görev yaptığı sırada Horasan hâkimi olan kardeşinin ölüm haberini Halifeden aldı. Oysa Abdullah Babek'e karşı savaşmak için Dinaver'de askeri bir üs kurmuş ve hatta buraya çok sayıda asker de yığmıştı. Abbâsîlere bağlı bir eyalet olan Horasan'da, hâkimiyet anlayışı irsi olduğundan dolayı Abdullah bu hakkını değerlendirmek için Babek'le hiç savaşmadan Horasan'a gitti.⁴¹⁹

3.2.4.2. Abbâsîlerin Gürcistan Seferi

Yakubi'nin verdiği malumata göre; Abdullah, Horasan'a gönderildikten sonra yerine Babek'in saldırılarını kırmak ve sükûneti sağlamak için Halife, Azerbaycan'a Ali b. Hişam'ı; Ermeniye'ye ise Abdü'l A'la ibn Ahmet ibn Yezid ibn Useyd es-Süleyman'ı vali olarak atadı. Abdü'l A'la Ermeniye'ye vardığında, Cürcan'da (Gürcistan) Muhammed ibn Attab adında bir kişi hüküm sürüyordu. Muhammed ibn Attab, Abbâsî yönetimini yok sayarak Gürcistan'da kendi konumunu güçlendirmek adına her şeyi yapıyordu. Bilfarz, bu asi Arapların Kafkasya'daki baş düşmanları Sanarlarla müttefik olmuş ve Araplara karşı birlikte cephe açmışlardı. Abdü'l A'la bu yapıları yok etmek ve Gürcistan'ı tekrar Abbâsî egemenliğine almak için Gürcistan üzerine bir operasyon yapmayı tertipleledi. İlle velâkin, Ermeniye valisi Abdü'l A'la ibn Ahmet ibn Yezid ibn Useyd es-Süleyman'ın savaş ve strateji tecrübesi hiç yoktu. Bu yüzden derebeyler Arap ordusuna ağır bir yenilgi yaşatmıştı. Bu acı tablonun yaşanmasından hemen sonra el-Me'mûn, Abdü'l A'la ibn Ahmet'in yerine bu kez Halid ibn Yezid ibn Mezyed'i Ermeniye valisi olarak atadı.⁴²⁰ Halife sadece Ermeniye valisini değiştirmekle yetinmeyerek, Abbâsîler için ayrı bir sorun yaratan Azerbaycan valisi Ali b. Hişam da görevinden azletti.

Taberî'nin aktardığına göre; Halife Me'mûn Halifeliğinin son senesinde yani Hicrî 216/833 yılında, Azerbaycan valisi Ali b. Hişam, görevini layıkıyla icrâ edemediği için Halife ona çok kızmıştı. Dolayısıyla onun görevi bırakmasını ve silahlarını da orduya teslim etmesini emrederek; Azerbaycan'a onun yerine Uceyf b.

⁴¹⁹Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXII, p.133–134; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.314.

⁴²⁰Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.151.

Anbese ve Ahmed b. Hişam'ı vali olarak tayin eder.⁴²¹İbnü'l-Esîr, Ali b. Hişam'ın valilikten azledilmesi sebebinin halka zulmetmesine, onların mallarını ellerinde almasına ve bir kısmını da öldürmesine bağlar. Uceyf b. Anbese bölgeye intikal ettiğinde Ali b. Hişam onu öldürmek istemiş ve akabinde de Bâbek'e katılmayı düşünmüştü. Meğerse Uceyf, Onun bu istek ve düşüncelerini yerine getirmeye fırsat vermeden tutuklatarak el-Me'mûn'un yanına gönderdi. Ali b. Hişam yaptığı hainliğin bedelini Bağdat'ta idam edilerek ödedi.⁴²²

Halid ibn Yezid ibn Mezyed, Irak hapishanesinde tutsak bulunan hemşerilerinin çoğunu ve Rabileri serbest bırakarak Ermeniyeye doğru harekete geçti. Hatta Rabileri de yanına alarak onları Ermeniyeye yerleştirmişti. Abbâsîlerin Ermeniyeye valisi Halid, görevinin başında olduğu bir sırada, Kisala'da isyana kalkışan ve Abbâsî ordusuna zarar veren Muhammed ibn Attab'dan teslim olmasını istedi. İbn Attab yenileceğini anlayınca bu uyarıyı dikkate alarak teslim olur. Halid, Sanarların ona bağlı olup olmadığını sorunca, Muhammed ibn Attab onların kendisine bağlı olmadığını açık açık söyledi. Bunun üzerine Halid Cürcan (Gürcistan)'da bulunan Sanarların üzerine büyük bir orduyla taarruz etti. Velhasıl, onların çoğunu öldürmüş ve birçoğunun da malına el koymuştu. Savaş bittikten sonra Müslüman Araplar ile Gürcistan halkı arasında bir barış antlaşması yapıldı. Buna göre; Sanarlar, Araplara üç bin kısrak ve on bin koyun vermeyi kabul ettiler.⁴²³

Sanarlarla Müslüman Araplar arasında her ne kadar bir uzlaşma sağlanmış olsa da, bu durum çok uzun sürmeyecekti. Zaten Sanarlar, Abbâsî yönetimine karşı fırsat bulduğu her anda isyan ediyorlardı ve etmeye de devam edeceklerdi. Nitekim bu sulhtan kısa bir süre sonra onlarla beraber Kaysitler de fitne çıkartarak, Halid'in valiliğini tanımayacaklardı. İsyan edenlerin arasında Ali ibn Yahya el-Ermeni de vardı. Halid valiliği dönemi boyunca kargaşa çıkartan bu bozguncularla mücadele etti. Zira Onun en büyük amacı Kafkasya'da istikrarı yeniden temin etmektir. Bu bağlamda O, Ali ibn Yahya el-Ermeni'yi tutsak ederek kargaşa çıkartan adamlarıyla beraber Halife Me'mûn'un huzuruna göndermişti. Böylece Ermeniyede sükûnet

⁴²¹ Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXII, p.189.

⁴²² İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:6, s.365.

⁴²³ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.151-152.

sağlanmış oldu. Halid, başarılı bir vali olmasına rağmen Kafkasya'daki görevi sonlandırılarak el-Mütesim'in yanına tayin edilir.⁴²⁴

Halife, Halid ibn Yezid Mezyed'in yerine bu kez Abdullah ibn Masad'ı atadı. Abdullah Kafkasya'ya gelir ancak görevini oğluna devrederek kendisi köşeye çekilir, kısa bir süre sonra da ölür. Bölge halkı Abbâsîlere karşı yeniden ayağa kalkarak isyan eder. Bu durum karşısında Me'mûn Hasan ibn Ali'yi bölgeye vali olarak tayin eder. Hasan Ermeniyeye gelerek isyan edenlerin üzerine gider ve bir kaleyi de ele geçirir. Daha sonra da Tiflis'te bulunan İshak İbn İsmail'e mektup yazarak vergi vermesini talep eder. İshak ibn İsmail ibn Şu'eyb et-Tiflisi vergi vermenin aksine O'nun elçilerini öldürür. Bunun üzerine Hasan onu cezalandırmak için derhal Tiflis yoluna düşer. Şehrin önüne geldiği vakit İshak çaresiz kalarak ona vergi vermeyi kabul eder ve şehri terk eder.⁴²⁵ Ancak bu kişi daha sonratekrardan Tiflis'e döneceği görülecek ve şimdi yaptığı gibi yine vergi vermeyi ret edecekti.⁴²⁶

3.2.5. Mu'tasım b. Hârûn Dönemi (H. 218–227/833–847)

Taberî, Halife Me'mûn'un 833 yılında ölmesi üzerine onun yerine Abu İshak Muhammed el-Mu'tasım b. Harun al-Rashid b. Muhammad al-Mahdi b. Abdallah al-Mansûr'un Hicrî 218 (9 Ağustos 833) yılında Abbâsî Halifesi olduğunu yazar.⁴²⁷ Me'mûn, ölmeden önce halefi Mu'tasım'a bazı vasiyetlerde bulunmuştu. Bünyadov'un aktardığına göre bu vasiyetlerden ilki, Hürremilerle mücadeleye devam edilmek istemesiydi. Bünyadov'a göre, halife ölmeden önce vasiyetini şöyle dile getirmiştir; *“Hurremilere gelince onlarla mücadele etmeye devam et. Onlara karşı kuvvetli ve merhametsiz bir adam gönder. Ona sabırla para, silah, atlı ve piyade asker gönder. Eğer ki onları yenemezlerse, sen kendin onların üstüne git.”*⁴²⁸

Bu sebeple, Halife Mu'tasım döneminde, Abbâsîlerin özellikle Kafkasya'ya yönelik politikasının tamamı Babek ve onun hareketini yok etmeye yönelik olmuştur.

⁴²⁴ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.151–152.

⁴²⁵ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.152.

⁴²⁶ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.155.

⁴²⁷ Taberî, *The History of Al-T'abari*, (C. E. Bosworth), State University of New York Press, New York 1991, Volume: XXXIII, p. 1–5.

⁴²⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.319–320.

3.2.5.1. Mu'tasım-Billah'ın Babek'e Karşı Geliştirdiği Savaş Stratejisi

Halife el-Mu'tasım, Kafkasya'da yürüttüğü politikanın temelini, Babek'i yok etme üzerine kurdu. Onun ilk öncelik hedefi, Babek'e karşı daha önce seleflerinin uygulamış olduğu stratejiyi kökten değiştirmektir. Mu'tasım'ın Hurramilere karşı uygulayacağı savaş stratejisi, devletin bütün askeri gücünü seferber eden bir mücadele anlayışına dayanıyordu. Abbâsîlerin asıl gayesi; kendi yönetimlerine karşı başkaldıranlarla savaşırken, ordunun sadece bir kaç bölük yâda tümeniyle yetinmek değildi. Aksine merkezle beraber, eyaletlerdeki askeri gücün büyük bir kısmını da bölgeye yığarak, onları da savaşa dâhil etmektir.⁴²⁹

Azerbaycan dışında Ermenistan, İsfahan, ve bütün Huzistan'ı etkisi altına alan Hürremilerin meselesini adamakıllı halletmek artık zaruri bir hal almıştı. Öyle ki Mu'tasım kangrenleşmiş olan bu sorunu çözmek için çok ciddi hareket etmek zorundaydı. İsyanı bastırmak için harekete girmeden önce uzun bir süre hazırlıklar yaptı. İlk olarak askeri harcamalar için iyi bir bütçe ayırdı ve akabinde de iyi bir ordu kurdu. Bizans sınırında görev yapan birlikler dâhil, yardımcı kuvvetleri hazır hale getirmesini sağladı.⁴³⁰

Mu'tasım, operasyonun yürütüldüğü ve askeri karargâhın kurulduğu merkez ile Hilâfetin bulunduğu yer arasında bağlantının sürekli, canlı ve hızlı tutmasına ayrı bir önem arzetti. Zira, yollar çok berbattı ve ulaşımı sağlamak çok zordu. Yaşanan gelişmelerle alakalı, haber alıp götürmek uzun bir zaman alabiliyordu. Bu yolların temizlenmesi ve haberleşmenin hızlandırılması hasebiyle Erdebil'e kadar giden yolun her 3 kilometresinde, çok hızlı hareket edebilen özel atlı birlikler yerleştirdi. Bu atlıların görevi savaşın gidişatı hakkında Halifeye hızlıca haber vermektir. Bu birlikler aynı zamanda Hulvân⁴³¹ geçidine de konuşlandırılmıştır.⁴³²

O dönemin koşullarına göre Erdebil'deki başkomutan karargâhı ile Halifenin bulunduğu konum arasında müthiş bir iletişim ağı sağlanmıştı. Zira Erdebil'den gönderilen bir bilgi dört gün gibi kısa bir zaman dilimi içinde hilafet merkezine ulaştırılıyordu. Böylece Halife yaşanan gelişmelerden eskisine göre çok daha kısa

⁴²⁹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.323.

⁴³⁰ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.Aynı eser.

⁴³¹ Tayyar Altıkulaç, "Hulvân", **TDV İA**, Cilt:18, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s.345.

⁴³² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.323–324.

zamanda haberdar oluyordu. Ayrıca ilk defa bu dönemde AbbâsîHalifesi posta güvercini kullanmıştır.⁴³³Taberî'nin verdiği malumata göre; Mu'tasım, Ebu Sa'id Muhammed b. Yusuf'u, Zencan'la Erdebil arasında kalan bölgede Babek saldırılarında zarar gören savunma yapılarını tekrardan inşa edip, güçlendirmek için Erdebil'egönderdi. Böylece Ebû Said, Babek'in yıktığı güçlü noktaları yeniden inşa etmeye başladı.⁴³⁴

3.2.5.2. Yerel Ahâlînin Babek'le İşbirliği Yapması

Ebu Said bu işlerle uğraşırken, Babek, kendi komutası altında bulunan ve Muaviye olarak adlandırılan bir adamı onun üzerine gönderdi. Muaviye, Abbâsîgüçlerinin konumlandığı yakın yerlere baskın düzenledi. O, bazı çetevari faaliyetlerde bulunduktan sonra kendi üssüne geri dönmek için yola koyuldu. Bu durumda haberdar olan Ebu Said, güçlerini derhal toplayarak, onu takibe aldı. O'nun geçiş güzergâhı olan bazı noktaları tuttu ve birliklerini bu noktalara konumlandırdı. Böylece Ebu Said, Muaviye'nin birliklerini pusuya düşürmeyi başarmıştı. Abbâsî güçleri, onların ön safhada savaşılan birliklerinin çoğunu öldürdü; geriye kalan diğerlerini ise yakalayarak esir etti. Ebu Said'in bu darbesi, Babek'e bağlı olan Hürremi güçlerin şimdiye kadar aldığı en ölümcül darbeydi. Bu baskından sonra, ilk defa Babek'in taraftarları ona karşı muzdarip bir tavır takındılar. Zira Ebu Said, Babek'in önde gelen birçok emirini yakalayarak Mu'tasım Billillah'a göndermişti. Babek taraflarının ilk defa böylesine ağır bir yenilgi almış olmaları, psikolojik anlamda büyük bir moral bozukluğu yaşamalarına sebebiyet vermişti.⁴³⁵

Hürremilerle Abbâsî güçleri arasında bu olay yaşanmadan önce birçok farklı şehirde yaşayan insanlar Hürremi dinine geçiş yapmışlardı. Dolayısıyla kendi aralarında örgütlenerek, Babek'e destek sağlamak amacıyla Araplara karşı çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdi. Babek'in bu yeni sempatizanları Cibal'dan Hemedan'a kadar uzanan İsfahan, Masabadhan ve Mâsebezân şehrindeydiler. Bahsi geçen bu şehirlerin çoğu günümüzde İran sınırları içerisinde yer alır. Buralarda yaşayan halk bir araya geldikten sonra Hemedan bölgesinde bir kamp kurmuşlardı.⁴³⁶ Tahta yeni

⁴³³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.322-324.

⁴³⁴ Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXIII, p.14-15.

⁴³⁵ Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXIII, p.15.

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:6, s.383-384; Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXIII, p.2-3.

çıkmiş olan AbbâsîHalifesi bu kampı dağıtmak ve bölgede istikrarı yeniden sağlamak için 833 yılının son aylarında (Ekim, Kasım), İshak b. İbrahim b. Musa komutası altında birordu gönderdi. İshak b. İbrahim liderliğindeki Abbâsî ordusu, onlardan tamı tamına 60.000 kişiyi öldürdü. Geriye sağ kalanlar ise Rum arazisine kaçtılar.⁴³⁷

Bünyadov, Abbâsîler tarafından darmadağın edilen, ancak Bizans sınırına doğru kaçarak geride sağ kalmayı başaran bir kısım Hürremiler hakkında, M.Siriyets'ten şu bilgileri aktarır; “ *Bu yıl (833) Babek taraftarlarının büyük bir kısmı İranlıların muharebesinden gelerek başkomutan Nasr ile birlikte Rum padişahı Feofil'in yanına Ahtamara'ya giderek Hıristiyanlığı kabul ettiler.*”Yine Bünyadov'un aktardığına göre, el-İbri, Onlar için şöyle demiştir; “*O'nun [Babek'in] ordu komutanı Nasr, öz kabilelerinden birçoğu ile birlikte Feofil'in yanına kaçtılar ve Hıristiyan oldular.*”⁴³⁸

El-Kûfî, bu olayla ilgili olarak eserinde şu açıklamalara yer vermiştir; Mu'tasım Halife olunca İshak ibn İbrahim ibn Musabi'yi Hürremilerle mücadele etmek için bölgeye gönderir. Halife el-Cibal'ın hâkimiyetini onun emrine tesis eder. İshak Hürremilerle savaşarak ilk etapta onlardan 60.000 adamı öldürür. Sağ kalanlar ise Roma'ya (Bizans) kaçar. Savaş sonucunda ise kadın ve çocuklar hariç Hürremilerden yüz bin insan ölmüştü.⁴³⁹

Yakûbî'nin bu dönemle alakalı gelişmeleri farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Onun verdiği malumata göre; Mu'tasım, Abbâsî tahtına oturduğu ilk dönemlerde Babek çok güçlenmişti. Onu güçlü kılan şey ise yeni ittifaklar kurmasından kaynaklanıyordu. Nitekim bölgede çok güçlü olan Muhammed ibn el-Bais ve İsmâ el-Kurdi gibi isimler de ona destek çıkmıştı. Ancak, daha sonra göreceğiz ki Muhammed İbn el-Bais, öz kayınpederi İsmâ el Kurdi'ye ve Babek'e ihanet edecektir.⁴⁴⁰

Yakûbî bu ihanetin detayları hakkında bize şu bilgileri verir: Mu'tasım, Hürremilerle savaşmak için, İshak ibn İbrahim'in kardeşi Tahir ibn İbrahim'i

⁴³⁷ Taberî, *The History of Al-T'abari*, Volume XXXIII, p.2-3; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt:6, s.383-384;

⁴³⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.321.

⁴³⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l Fütûh*, s.55;

⁴⁴⁰ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.152.

komutan olarak Ermeniye'ye tayin eder. O, bölgeye intikal ettiği vakit, Muhammed İbn el-Bais, Mu'tasım'a bir mektup yazarak, kendisinin onun (Mu'tasım) tabiliğinde olduğunu ve her türlü desteği vermeye hazır olduğunu dile getirir. Ayrıca mektubunda kendisinin, Babek ve onun taraflarına karşı savaşmaya hazır olduğunu da belirtir. Daha sonra kızıyla evli olduğu kayınbabası İsmâ el-Kurdi'ye bir plan yapar. Buna göre O, Marande'ye giderek kayınbabasını konağına davet eder ve burada verdiği bir ziyefet sırasında beraber şarap içerler. Kısa bir süre sonra İsmâ el-Kurdi adamlarıyla beraber sarhoş olup damadının tuzağına düşerler. Muhammed İbn el-Bais, onları kısıvrak yakalayarak Mu'tasım'a gönderir. Böylece Mu'tasım'a sadakat bağlılığını kanıtlamış olur. Halife Mu'tasım da onu bu hareketini karşılıksız bırakmayarak mükâfatlandırır.⁴⁴¹

Tahir ibn İbrahim, bu hadise ile ilgili Halifeye bilgi vermek için bir mektup kaleme alır. Bu mektupta yazılanlara göre, olay şöyle gelişmiştir; Muhammed İbn el-Bais, onları bağlayıp, Halifeye teslim etmek için Tahir'den sözde zincir ve katır istemişti. Tahir de İbn el-Bais'in isteklerini yerine getirmiş. Nihayetinde bu sayede tutsaklar Mu'tasım'ın eline güvenli bir şekilde ulaşılmış. Bu mektup üzerine Mu'tasım İshak'ı tembih ederek bunu demişti: “ *Ben burada senin kardeşinin herhangi bir faydasını görmüyorum. Bu sadece Muhammed İbn el-Bais'in mertliğidir.* ”⁴⁴²

3.2.5.3. Afşin'in Kafkas Ordu Komutanlığına Atanması

Mu'tasım Türklere çok değer veren bir halifeydi. Onların savaşçı yetenekleri olduğunu keşfetmişti. Halife, onların bu müthiş yeteneğinden faydalanmak istiyordu. Onlara değerli kumaş elbiseler giydirir, altın ve diğer ziynet eşyalarıyla donatırdı. Türkler, zamanla Mu'tasım'ın ordusunda aktif bir rol oynayacak, komutanlık gibi önemli görevler üstlenecek, hatta bu Halifenin ölümünden sonra da devlet kurumlarını ele geçirerek, Halifeleri kendilerine hükümlü kılacaklardı.⁴⁴³

Halife Harûn Reşîd'in oğulları olan ve Türk anneden doğan Me'mûn ve Mu'tasım kardeşler, Türklere karşı çok yakın ve olumlu bir politika izlediler. Mu'tasım, devletin içinde bulunduğu kritik süreçlerde, türlü istek ve vaatlerle Fergana

⁴⁴¹ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.152.

⁴⁴² Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.152.

⁴⁴³ Mesudî, **Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, (Çev. D.Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.230.

ve Üsrüşene bölgelerinden birçok Türk'ü Bağdat'a getirmişti. Türk gençlerinden bir hassa ordusu kuran Halife, askerlik dışında devlet kademelerinde de onlara önemli mevkiler vermişti. Daha sonra Halife Türkler için Samarra şehrini kurdu ve kendisi de hassa ordusuyla beraber buraya yerleşti. Gerek askeri gerekse de siyasi ve idari işlerde önemli mütalâa başaracak olan Türk subaylar ortaya çıktı. Afşin, Büyük Boğa, Küçük Boğa, Itah, Eşnas gibi önemli komutanlar bunlardan yalnızca birkaçıdır.⁴⁴⁴

Halife Me'mûn'un döneminde, Mu'tasım ile beraber Mısır'da savaşmış olan Türk komutan Afşin, cesur ve aktif bir asker olması hasebiyle orduda çok hızlı bir şekilde yükseldi. El-Me'mûn, 828–829 yılında el-Cezire ve üç vilayetinin yönetimini oğlu el-Abbâs'a, Mısır'ın yönetimi ise de kardeşi Ebu İshak el-Mu'tasım'a vermişti. Mu'tasım göreve başladıktan bir yıl sonra, Mısır'da bir isyan çıkmıştı. En yakın adamlarından biri, hatta onun Mısır'daki vekili olan el-Badgîsî öldürülmüştü. Mu'tasım, halkın huzurunu bozan bu isyancıların eylemlerini bertaraf ederek, şehrin huzur ve sükûnetini tekrar sağlamayı başarmıştı. Ancak, bu yaşananların hemen akabinde ise bu sefer Mısır'ın el-Beşrûd denilen bir başka bölgesinde, yeni bir kalkışma hareketi yaşandı. Yöre halkının ayaklanması sonucu şehir kaotik bir havaya tekrardan bürünmüştü.⁴⁴⁵ Mu'tasım'ın karşılaştığı bu yeni sorun bir öncekisinden de daha berbattı. Fakat Afşin'in yardımıyla bu isyan hareketi de büyümeden bastırıldı. Türk komutan isyancıları dağıtmak ve istikrarı yeniden sağlamak için büyük bir rol oynamış ve paha biçilemez bir fedakârlık örneği göstermişti. Bu durum, Mu'tasım'ın, en çok ona güveneceği ve ileride de onunla birlikte çalışacağı bir konuma getirdi.⁴⁴⁶ Afşin, başarılarıyla Arap Edebiyatına da konu olmuş büyük bir komutandı. Filhakika, Arap edebiyatının mühim simalarından biri olan şair Ebû Temmâm, Afşin ile ilgili birçok şiir kaleme aldı.⁴⁴⁷

Afşin, bu başarılarından sonra, Babek isyanının bastırılması için Halife Mu'tasım tarafından Kafkasya bölgesinde bulunan Müslüman Arap ordusunun

⁴⁴⁴M.Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", **Bellekten**, Cilt: VI, Sayı: 23-24, Temmuz 1942, s.193-194.

⁴⁴⁵ Faruk Sümer, "Abbâsiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens-Afşin", **Bellekten**, Cilt LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s.654.

⁴⁴⁶Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandaları, El-Afşin Haydar b.Kavus" **İstanbul Üniversitesi Edeb. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4–5, İstanbul Ağustos 1973–1974, s.5–6.

⁴⁴⁷ Sait Uylaş, "Ebû Temmâm'ın Şiirlerinde Afşin", **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 28, Erzurum 2005, s.95.

genelkomutanı olarak atandı. İlerde de anlaşılacağı üzere, Afşin savaş boyunca Babek'e karşı başarılı bir askeri strateji yürütecekti. Askerî hamlelerin yanı sıra bazen de diplomasi kanalları devreye sokarak Babek'i teslim olmaya zorladı. Ancak bütün bu girişimlerine rağmen Babek, onateslim olmayı aslaistemeyecektir.

3.2.5.4. Afşin'in Babek İsyanı'nı Bastırması

Bünyadov'un aktardığı bilgilere göre, Halife Mu'tasım, daha önce Mısır topraklarında, Bizans'a karşı savaşmış olan Afşin Haydar İbn Kavus'u, 835 yılının Mart ayında, Babek ile harbe giren ordusunun başkomutanı olarak tayin etti.⁴⁴⁸ Kûfi eserinde Afşin ile ilgili malumat verirken onun Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın hâkimi olarak atandığını açıklar.⁴⁴⁹ Yakûbî ise Afşin'nin hangi vilayetten geçmişse, güzergâhında hangi vilayet varsa hepsinin hâkimi olarak tayin edildiğini bildirir.⁴⁵⁰

Abbâsîlerin bu savaşta alınının akıyla çıkması için ordunun her türlü ihtiyacının karşılanmasını duyurmuştu. Buna takriben sahada görev yapacak olan askerlerin ne ihtiyaçları varsa derhal yerine getirilmesini emretmişti. Ancak bütün bunların yerine getirilmesi oldukça maliyetli bir işti. Hakikaten de Afşin, Babek'e karşı yapılan savaşta, çarpışmanın olduğu günlerde, günlük 10 bin dirhem, harbin olmadığı zamanlarda ise 5 bin dirhem almak suretiyle Halife ile anlaşmıştı. Bütün bunlar dışında ayrıca İslâm devletinin askeri, idari ve siyasi lideri, Afşin'in emrinde bulunan ordunun erzak, silah ve diğer ihtiyaçlarını da hiç ara vermeden karşılamayı kabul etmişti. Mu'tasım, savaş bitmiş olduğunda, Babek ile yapılan mücadelede toplamda bir milyon dirhem harcamış olacaktı.⁴⁵¹

Babek ile yapılan bu savaşın, Abbâsîleri bu denli büyük bir masrafın altına sokması tahmin ediliyordu. Zira yıllarca Bizans gibi güçlü devletlerin desteğini arkasına alan, bölge halkı tarafından korunan, birçok farklı şehirde vergi toplayan, halkı dini duygularla kolayca yönlendirebilen bir yapıdan bahsediyoruz. Ayrıca, Babek ve taraftarlarının, coğrafi koşulları sarp ve yüksek, iklim koşullarının ise oldukça çetin ve zor bölgelerde faaliyet göstermiş olmaları, Abbâsîler tarafından yenilgiye uğratmaları zorlaştırmıştı. Savaşın sonunda Babek elbette yenilecekti ancak Abbâsîlerin yürütmüş olduğu ağır savaş politikası, ülkenin

⁴⁴⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.324.

⁴⁴⁹ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbu'l Fütûh*, s.56.

⁴⁵⁰ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.152.

⁴⁵¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.324.

ekonomisini çökertecek ve Abbâsîleri yıkılış sürecine götüren yeni bir dönemi başlatmış olacaktı.

El-Kûfî, savaşın gidişatı hakkında bizimle değerli bilgiler paylaşır, buna göre; Afşin karargâhını Babek'e karşı mücadelede iyi bir sonuç almak için çok stratejik ve günümüzde Erdebil eyaletine bağlı bir şehir olan Barzand'da kurmuştu. Burası daha önce Babek güçleri tarafından işgale uğramıştı. Bu yüzden Afşin, askerlerine şehrin yeniden onarılması ve güçlendirilmesini emretti.⁴⁵² Yakûbî, Afşin'nin çok miktarda para ve silahla beraber bölgeye intikal ettiğini, Babek ile Afşin arasında birçok kez çarpışma yaşandıktan sonra Afşin'in önderliğindeki İslâm ordusu önce Berzend şehrine sonrasında ise Saderasb'a dayandığını aktarmıştır.⁴⁵³

Tâberî'nin anlattığına göre; El-Mu'tasım bu sene (3 Haziran 220) Afşin Haydar ibn Kavus'u, el-Cibal valisi olarak atadı. Afşin verilen görevi yerine getirmek için derhal Barzand'a doğru yola koyuldu.⁴⁵⁴ Nihayetinde El-Afşin, Barzand'a vardı ve orada karargâhını kurdu. Burada yapmak istediği ilk iş Barzand ile Erdebil arasındaki kaleleri onarmak oldu. Dolayısıyla Muhammed b. Yusuf'u, Hoş olarak adlandırılan bir yere gönderdi ve ona orada hendekler kazmasını emretti. Bunun yanı sıra El-Cezire'li bir komutan olan Heysem el-Kanavini'yi, Arşak şehrine gönderdi ve ondan da oradaki kalelerin onarılmasını, etrafında hendekler kazdırmasını istedi. Abna komutanlarından el-Vey el-A'var adında birisini ise Erdebil'e yakın bir yerde olan Hisn en-Nehr kalesine gönderdi.⁴⁵⁵

El-Kûfî'nin aktardıklarına göre; El-Bezz, Mugan, Erdebil ve Versan'dan geçen dört yol Barzand'da birleştirildi. Afşin, ordusunun ana gövdesini oluşturan birlikleri buraya aktardıktan sonra, yardımcı kuvvetlerden oluşan askeri birlikleri de arkasından gönderdi. Böylece Karargâhını tam bir düzene soktu ve Babek ile savaşmak için bütün hazırlıklarını tamamladı.⁴⁵⁶

Babek'le Afşin arasında meydana gelen ilk savaş Erdebil'e yedi fersah uzaklıkta bulunan Arşak şehrinde gerçekleşti. Babek liderliğindeki Hürremiler bu ilk restleşmede birçok kayıp vererek Bezz şehrine geri çekilmek zorunda kaldılar. Türk

⁴⁵² İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.56.

⁴⁵³ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.52

⁴⁵⁴ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.14.

⁴⁵⁵ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.17.

⁴⁵⁶ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.56.

komutanın liderlik ettiği İslâm ordusu, Babek birliklerinin bir kısmını Arşak'ta imha etme fâsılasında, psikolojik anlamda büyük bir üstünlük elde etmelerini sağladı. Afşin'in elde etmiş olduğu bu zafer onu mücadeleyi hafife almasına dair en ufak bir basiretsizliğe sevk etmedi. Büyük bir ciddiyet ve titizlikle savaşmaya devam etti. Bu arada Afşin, Muhammed ibn Süleyman es-Semerkandi'yi Arran hâkimi olarak tayin etti ve onu Berde'ye gönderdi.⁴⁵⁷

Halife Mu'tasım, Afşin'in masraflarını ve ordunun ihtiyacını karşılamak için Boğa el-Kebir'e bir miktar para vererek Afşin'e teslim etmesini emreder. Boğa, Erdebil'e gitmek üzere yola koyulur. Babek'e bu olay hakkında casusları tarafından istihbarat ulaştırılır. Böylelikle, Babek paranın Afşin'e ulaşmaması için bir pusu kurar. Öte taraftan Afşin'in istihbaratı da çok güçlü bir seviyedeydi. Nitekim Salih adındaki bir casus Afşin'e, Babek'in halife tarafından ona göndereceği paradan haberdar olduğunu ve bu yüzden de kuryeye pusu kurduğunu iletir. Bunun üzerine Afşin, bu olayın gerçek olup olmadığını öğrenmek için, Ebu Said'e olayın soruşturulmasını emreder. Ebu Said yaptığı çalışmalar sonucunda olayın gerçek olduğuna dair komutana haber gönderir.⁴⁵⁸

Afşin'in adamlarından biri olan Ebu Said, bir gün Babek'in casuslarından birkaçını yakalamış ve onları Afşin'e teslim etmişti. Afşin, bu casuslara her hangi bir zarar vermemişti çünkü onlara ihtiyacı vardı. Bu nedenle onlara çok iyi davranır ve hoş sohbetler ederdi. Babek'in onlara ne kadar maaş verdiğini ve kendi casusları olması hususunda bazı teklifler sunmuştu.⁴⁵⁹

Afşin, haberin doğruluğunu teyit ettikten sonra Boğa el-Kebir'e bir mektup kaleme alır. Mektubunda, Boğa'dan, daha Erdebil'de iken birkaç deve almasını ve paraları develere yükleyerek Erdebil'den Barzand'a yola çıkıyormuş gibi yapmasını ister. Mektubunun devamında daha Barzand'a varmadan, Maslaha yani en-Nehr'e geldikleri zaman orada parayla beraber saklanmasını ister, ta ki kervan Barzand'a varana kadar. Afşin'in planına göre; böylece Babek'in adamları Barzand'a kadar yükü boş olan kervanı takip etmiş olacaklardı. Afşin'in mektubunun son kısmında,

⁴⁵⁷ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.Aynı yer.

⁴⁵⁸ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.19–20.

⁴⁵⁹ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.19.

kervan, Barzan'da ulaştıktan sonra, Boğa'dan saklandığı yerden parayla beraber Erdebil'e geri dönmesi yazılmıştı.⁴⁶⁰

Boğa, Afşin'in dediklerini harfiyen yerine getirdi. Babek'in casusları ona paranın en-Nehr'e kadar ulaştığına dair haber verdiler. Oysa gerçekte Boğa paraları alarak Erdebil'e geri dönmüştü. Bâbek, Hısn en-Nehr'e gelerek istihbarat aldığı kervana kendinden emin bir şekilde saldırmıştı, ancak; yapmış olduğu bu saldırıdan her hangi olumlu bir sonuç alamadı. Zira Boğa, Erdebil'e döndüğü için doğal olarak para bu kafilenin yanında değildi. Nihayetinde, Afşin'in komuta ettiği birliklerin her şeyden haberi vardı. Nitekim Babek'in ordusu an be an onların takibi altındaydı. Böylece Afşin'in ordusu, Arşak kentine yakın bir yerde dinlenen Babek ordusuna ani bir baskın düzenledi. Babek'in çok az sayıdaki askeri dışında tüm ordusu, Afşin'in askerleri tarafından imha edildi [Hicrî 220 (835)]. Böylece, Abbâsîlere karşı yıllarca savaştan Babek, büyük bir darbe alarak canını zor kurtarmıştı ve çok az sayıda adamıyla beraber Mukan'ave Bezz olarak adlandırılan öz memleketine doğru kaçtı.⁴⁶¹

Abbâsîlerin Hürremilere karşı bu denli olumlu sonuçlar almasında yatan en büyük neden; hiç şüphesiz Afşin'in zeki ve müthiş bir askeri yeteneğinin olmasındankaynaklanıyordu. Nitekim Afşin, Babek'in casuslarını yakaladığı zaman onları hemen öldürebilirdi. Oysa Afşin bu şekilde davranmayarak tam tersini yapmıştı. Babek'in onlara vermiş olduğu maaşın çok daha fazlasını önlerine sermişti. Ajanlar da onun bu teklifine geri çevirmeyerek kabul etmişlerdi. Afşin, parayla satın aldığı Babek'in ajanlarından almış olduğu istihbarat sayesinde, çok büyük bir iş çıkarmıştı. Zira Afşin, bir ajandan aldığı istihbarat sonucu; hem ordusunun ana gövdesini oluşturan kuvvetleri, hem ona destek olmak maksadıyla merkezden gönderilen yardımcı kuvvetleri, hem de ordusunun ihtiyacını karşılayacak olan yüklü bir parayı kurtarmayı başarmıştı.

Hicrî 221 (835/836) yılının ortasında artık karlar yavaş yavaş erime noktasına gelmiş ve bahar her geçen gün biraz daha etkisini gösteriyordu. Abbâsî ordusunun Kafkasya komutanı Afşin, asi Babek'e karşı Halifenin kendisine ulaştırdığı bütçeyle yeni bir savaşa hazırlanıyordu. Bölgede bulunan her komutan, üzerine düşen

⁴⁶⁰ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.20.

⁴⁶¹ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.20–23.

sorumlulukları yerine getirmekle meşguldü. Bu nedenle Abbâsîlerin Kafkasya vekili Afşin'in soydaşı ve meslektaşı Boğa el-Kebir, Afşin'e erzak ihtiyacını karşılamak için askerleriyle beraber Bezz şehrine gidip, burada bir gün kalmışlardı. Yüz askerle beraber şehirde yem toplamaya koyulmuşlardı. Boğa ve askerleri bu işlerle uğraştığı bir sırada Babek'in atlı birlikleri onların üzerine ani bir saldırı gerçekleştirdiler. Bu saldırı sonucunda Boğa'nın birliği darmadağın oldu. Boğa el-Kebir başından geçenleri Afşin'e yazarak ondan yardım talep eder. Afşin bunun üzerine Ahmed ibn Halil, Cenah el-Avar es-Sukkarini dışında öz kardeşi el-Fazl ibn Kavus'un da içinde bulunduğu bir grup askeri onun yardımına gönderir. Boğa bu birlikleri görünce çok sevinmişti.⁴⁶²

Afşin, Hürremlerin Bezz'de yapılan saldırının intikamını almak ve onlara büyük bir darbe indirmek istiyordu. Baharın başlangıcı olmasına rağmen, hava daha tam ısınmamıştı çünkü bazen aniden yüksek kesimlere kar yağar ve hava buz kesiliyordu. Darvaz'da buluna Afşin, Boğa el-Kebir'e bir mektup gönderdi ve mektubunda, bir gün belirleyerek Babek'e karşı aynı anda hareket etmek gerektiğini yazmıştı. Nitekim öyle de oldu, Darvaz'dan yola çıkan Afşin, Boğa'ya hareket etmeye başlamasını emretti. Bunun üzerine Boğa'nın ordusu Muhammed ibn Hümejd'din bulunduğu bölgeden Haştadsere tırmanmak için hareket etti. Afşin iseçoktan hücumu geçmişti ve Babek'in bulunduğu kanadı muhasara altına almayı başarmıştı. Ancak, seher vakti Boğa el-Kebir'in askerleri Haştadsere'ye varana kadar bu mıntikanın Babek'in milisleri tarafında tutulduğunu gördü. Onlar da mecburen başka bir mıntıkada siper almaya başlamışlardı. Ancak onların bulunduğu yerde hava koşulları çok kötü olmuştu, kar ve tipi yoğun bir şekilde onları olumsuz etkiledi. Ordu, üç gün boyunca o zirvede kalmış ancak artık dayanma güçleri kalmadığı için geri dönmek zorunda kaldılar. Babek ise kendisini, Afşin'in komutası altında görev yapan birlikler tarafından alınmış olan çemberi, gecenin karanlığından ve havanın soğuk ve buzlu oluşundan faydalanarak yarmıştı. Nihayetinde hem Afşin hem de Boğa her hangi bir sonuç alamayarak geri çekildiler.⁴⁶³

Boğa El-Kebir ordusunu el-Bezz'e geri aktarmak için emir verdi ve böylece ordu savaş pozisyonunu alarak yola çıktı ve Bezz'e yakın bir dağın yamacına ulaştı.

⁴⁶² Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.23-46.

⁴⁶³ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.23-46.

Onların niyeti Afşin'in birliklerini görüp onlarla birleşmekti ancak her hangi bir yerde onlarla karşılaşmadılar; çünkü Babek'in keşifçileri sürekli onları takip ederek Babek'i bilgilendiriyorlardı. Gittikleri her yerde ve konumladıkları her mıntıkada takriben yirmi atlıdan oluşan Babek'in keşif güçleri onları gözlemlemeye devam ettiler.⁴⁶⁴

Nihayetinde, Boğa el-Kebir'in emrinde bulunan Müslüman Arap ordusu çok yoruldukları için bir dağ yamacında çadır kurup istirahatata geçtiler. Babek'in milisleri ve keşifçileri bu anı fırsat bulup onlara baskın düzenlediler. Boğa el-Kebir son anda canını kurtarmayı başarmıştı. Afşin'in kardeşi Fazl ibn Kavus ise ağır yaralandı. Hürremiler, çok miktarda para, erzak ve diğer birçok değerli eşya ele geçirdi. Boğa el-Kebir ise yaralı bir şekilde İbn el- Beis tarafından bulunmuştu. Beis onu Muhammed ibn Hümejd'in mıntikasına götürmeye yardım etti. Onbeş gün burada kaldıktan sonra Afşin tarafından verilen emir üzerine Merağa geçti. Babek'in önemli komutanlarından biri olan Tarkan bu yıl öldürülenlerin arasındaydı.⁴⁶⁵

Mu'tasım bu arada Hicrî 220 (835) yılında el-Katul'a gitmişti ve Samarra şehrinin inşa çalışmalarını başlatmak için emir verdi. Şehrin inşası bittikten sonra da makamını buraya aktardı. Bu arada el-Afşin, Babek'le olan savaşını tüm hızıyla devam ettiriyordu. Nihayetinde Afşin, bütün olumsuz koşullara rağmen büyük bir direnç göstererek Babek'i yok etmeye yönelik hamlelerini aralıksız sürdürdü ve Babek'in ağır yenilgiler almasını başarmıştı.⁴⁶⁶Hicrî 222 (836-837) yılındaHalifeMu'tasım, Afşine yardımcı kuvvet gönderdi. Irak topraklarından Kafkasya'ya geçiş yapan bu kuvvetlerin başında Cafer ibn Dinar vardı. Cafer'in hemen arkasında Halife bu sefer Afşin'in ordu ihtiyaçları ve diğer harcamalar için İtah ile toplam 30 milyon dirhem gönderdi. Bu senenin enönemli olaylardan biri Babek'in komutanlarından bir olan Adin ile Afşin arasında yaşanan muharebedir.⁴⁶⁷

Ebu said ajanlarından Babek'in, Adin olarak adlandırılan komutanlarından birinin, Afşin'in karşısında kamp kurduğu ve ailesini de Rud el-Rud'a denilen bir dağın zirvesine gönderdiğini öğrendi. Bunun üzerine Afşin, Ebu Said'in ordusunda faaliyet gösteren iki komutan Zafer ibn el-Ala ve el-Hüseyin ibn Halid'i, Rud el-

⁴⁶⁴ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.23-46.

⁴⁶⁵ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.23-46.

⁴⁶⁶ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.53.

⁴⁶⁷ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.46.

Ruda'ya gönderdi. Onlar çok dar olan bir dağ yolundan geçtikten sonra uzun, zorlu ve yorucu bir tırmanış yaparak Ruda vardılar. Ebu Said'in komutanlarına bağlı askerler Adin'nin aile üyelerini yakaladıktan sonra geri dönmeye başladılar ancak dönüşte Adin'in emrine bağlı milislerle karşı karşıya geldiler. Taraflar arasında müthiş bir çarpışma yaşandı ve Hürremiler, Müslümanların dar geçitten geçmelerine izin vermediler.⁴⁶⁸

Sonuçta her iki güçten de çok sayıda kişi öldü. Lakin onlar birkaç kadını kurtarabilmişlerdi. Afşin'in bir tepeye yerleştiği birlikler bu amansız çatışmayı fark ettiklerinde olaya hemen müdahale ettiler. Adin de savaşı güçleri için yardımcı kuvvet göndermişti. Afşin de Muzaffer ibn Haydar'ın emrine süvari bir birlik vererek bölgeye göndermişti. Bu muharebe sonucu her iki taraftan da birçok insan hayatını kaybetti. Ebu Said'in komutanlarından Zafer ibn Ala ile Hüseyin ibn Halid sağ salim bir şekilde Afşin'in yanına ulaşmışlardı. Nihayetinde Müslümanlar, Hicrî 222 (837)yılında Ramazan ayının 20. gününde, günlerden Cuma iken el-Bezz şehrine girerek buradaki insanları dağıttılar.⁴⁶⁹

İbnü'l-Esîr bütün bu yaşananları ve Müslümanlar Arap ordusunun Bezz şehrini nasıl ele geçirdiği hususunda farklı bilgiler aktarmıştır, buna göre; Afşin, Babek'in konumlandığı Bezz şehrini kurtarmak için Gelân-rûd'dan hareket etti. Mu'tasım onu yavaş bir şekilde ilerlemesini emretmişti; çünkü gece karanlığından faydalanmak isteyen Babek, her an pusu kurup, onlara zarar verebilirdi. Diğer taraftan, Afşin uzun bir süre sonra nihayet Bezz'e yakın bir yerde bulunan Rûd er-rûd'a ulaşmıştı. Abbâsî ordusu komutanı burada Hürremilere ait bir askeri birliği fark etmesine rağmen herhangi bir saldırı girişiminde bulunmadı.⁴⁷⁰ Afşin'in herhangi bir saldırı girişiminde bulunmadan geri dönmesi, Onun askerleri uzun bir yoldan geldiklerinden dolayı çok yorulmuşlardı ve artık herhangi bir saldırı yapma güçleri kalmamıştıyormuşu yapılabilirdi. Lakin Babek'in öğleye kadar burada kalıp, güçlerinden hiç kimseyi o mintıkada bırakmadan, tekrardan kendi karargâhına geri dönmüş olması, yaptığımız bu yorumu sağlıklı kılar. Dolayısıyla Afşin kendi karargâhına döndükten sonra, burada en az iki gün kalmış ve akabinde çok daha güçlü birliklerle geldiği

⁴⁶⁸ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.47-48.

⁴⁶⁹ Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume XXXIII, p.47-50.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt:6. s. 403.

gözlemlenmiştir. Bu yüzden Afşin'in daha önce Bezz'e doğru başlatmış olduğu harekâtın asıl amacı askeri operasyondan ziyade, daha çok keşif amaçlı yapılmış olduğu söylenilebilir.

Afşin, Hürremilerin olduğu mintıkaya tekrar geldikten sonra hemen saldırmadı aksine birkaç gün Babek'in konumlandığı bu sahada bazı hazırlıklar yaptı. Nitekim Afşin, dağlara çıkan tüm geçitleri, sadece bir geçit dışında, tümünü kapattı. Daha sonra buraya ordusunda görev yapan piyade birlikleri yerleştirdi. Böylelikle Afşin, bütün askerlerini belli bir düzen ve tertip içinde tüm geçiş güzergâhları üzerine yerleştirdi ve yerinden ayrılmamaları için her birini, iyice uyardı.⁴⁷¹

Afşin, öğle vaktinde ibadetini yerine getirdikten sonra Rûd er-rûd'da geri döndü. O, bazı birliklerle beraber geri dönünce, Hürremiler bu durumu fırsat bilerek Bezz'in önünde bulunan Abbâsî ordusuna saldırdı. Afşin'in geride bıraktıkları Müslüman Arap ordusunun birlikleri başında Ebû Sa'îd, Ca'fer el-Hayyât ve Ahmed b. Halil vardı. Babek taraflarının ilk önce saldırdığı komuta merkezi, Ca'fer el-Hayyât'ın bölgesiydi. Afşin, askerlerin bağrıışlarını duyması üzerine geri döndü ve bir tepenin üzerinde olan biteni seyretti ve biryandan da *"Cafer benim bütün askeri planlarımı mahvetti"*, diyordu.⁴⁷²

Hürremiler ile Müslüman Araplar arasında Bezz'in önünde yaşanan ve çok kısa süren bu hengâmeden sonra, Cafer'in birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Daha bu olay yaşanmadan önce Babek'in bir grup askeri Afşin'e pusu kurmak için bir yerde gizlenmişlerdi. Afşin bütün uğraşmalarına rağmen, bu grubun yerini tespit edememişti. Ancak bu gurup, Bezz'in önünde yaşanan olaya müdahil olmak için saklandıkları yerden çıkmak zorunda kalmışlardı. Böylelikle Afşin onların yerlerini tespit ederek pusudan kurtuldu. Abbâsî ordusuna bağlı askerler ve gönüllülerden oluşan kalabalık bir kesim hala Bezz'in üzerine neden harekâta geçemedikleri için Afşin'i sıkıştırıyorlardı. Afşin, onları çok istekli görünce şöyle emretti; *istediğiniz bir tarihte harekâtı başlatabirsiniz.* Bu izin hemen akabinde Cafer ve onun emrindeki birlikler ve gönüllüler harekete geçti. Dolayısıyla Müslümanlar bir kez daha Bezz şehrinin surlarına dayandılar. Cafer artık askerleriyle beraber savaşı şehrin kapısında sürdürdü. Afşin ise bölgede bulunan birliklere sürekli erzak gönderiyordu. Savaş

⁴⁷¹İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt: 6,s. 404.

⁴⁷²İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt: 6, s. 404–406.

devam ederken Hürremiler, Ca'fer'in emrindeki askerlere birden hücum etti. Gönüllülerden oluşan adamların da etrafı aynı güçler tarafından çevrildi. Savaş amansız bir şekilde devam ederken, Babek askerlerinin yukarıdan attıkları kaya parçaları birçok askerin ölmesine neden oldu. Taşlardan aklanan ve böylece hayatta kalmayı başaranlar ise şehrin surlarından uzaklaştılar. Ca'fer'in emrindeki birlikler perişan haldeydi. Onun elinde sadece yüz adamı kalmıştı. Zira çoğu Hürremilerin darbelerinden ölmüştü.⁴⁷³

Afşin, Babek güçleri tarafından atılan taşlar sonucu, yaralanan ve kendinden geçen askerlerini, katırların sırtlarına bindirerek savaş alanından uzaklaştırdı. Müslüman Arapların Bezz'i alma girişimi başarısız olmuştu. Bunun üzerine gönüllüler psikolojik bir çöküş yaşadılar ve pek çoğu umutlarını yitirerek savaş alanından uzaklaştı. Afşin ise askerlerinin bütün başarısızlıklarına ve hatalarına rağmen asla pes etmedi. O, Babek'i yenmekte kararlıydı. Babek bu ağır yenilgiden iki hafta sonra, bir gece yarısı, bölgeye okçulardan oluşan bin asker gönderdi. Bunun yanı sıra Afşin komutanlarından Beşir et-Türkî'yi de yardımcı kuvvet olarak bölgeye gitmesi için emretti. Birlikler, Babek'in komutanlarından biri olan Aziz'in bulunduğu tepenin eteklerine kadar ilerledi. Aslında Afşin, Hürremiler hareketinin o dönemdeki lideri Babek'in Müslüman ordusunun bulunduğu dağın alt kısımlarında pususu kurduğunu çok iyi biliyordu. Lakin buraya gelen birliklerin çoğu bu durumdan habersizdi. Afşin sonraki günün seher vaktinde askerleri ile birlikte yola koyulmak için hazırlandı. Ancak harekete geçmeden önce Buhfirâhudâh'a, Ca'fer el-Hayyât, Ebû Sa'id ve Ahmed b. Halil b. Hişâm'a bir arada kalmasını emretti. Bir önceki saldırıda askerlerinin asla Aziz'in bulunduğu mıntıkaya gitmesine izin vermeyen Afşin, bu kez özellikle o bölgeye gitmeleri için emretti.⁴⁷⁴

Abbâsî ordusu yukarıda adı geçen dört kumandanın öncülüğünde ilerledi. Ca'fer, Bezz'in giriş kapısına doğru ilerleyerek en ön safhada savaş pozisyonuna geçti. Diğer dört komutan da birlikleriyle beraber hemen onun yanında hizalandılar. Vadinin alt kısmında bir takım sesler duyulunca Babek'in pusuda duran milisleri yerlerinden hızla ortaya çıkarak Beşir et-Tirkî ile Fergâneli'nin emrindeki askerlerin üzerine hücum etti. Afşin'in tepedeki okçu birlikleri ise Aziz'in milisleriyle

⁴⁷³İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: 6, s. 406-410.

⁴⁷⁴İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: 6, s. 404-411.

savaşmaya başlamıştı. Velhasıl her iki güç arasında şiddetli çarpışmalar yaşandı. Aziz'in birlikleri Müslüman okçuların saldırılarına daha fazla dayanamayarak tepeden inmek zorunda kaldı. Afşin'in kapsamlı bir hareket başlattığı sırada her ne kadar tepedeki Aziz'in askerleri tarafından bir taş arabası savrulmuş olsa da Müslümanlar herhangi bir zayiata uğramadan durumu atlattılar.⁴⁷⁵

Bezz'in etrafı dört taraftan kuşatılmış bir vaziyette idi. Babek bir fırsatını bularak adamlarıyla beraber Bezz'den kaçmayı çalıştı. O aslında kaçmadan önce son kez Afşin ile görüşmek için Onun bulunduğu konuma doğru ilerlemişti. Bu sırada adamın biri Afşin'e *"Bu gelen Babek'tir, seninle görüşmek istiyor."* dedi. Bunun üzerine Afşin, Babek'e doğru yürümeye başladı ve Babek ile milislerinin konuşmalarını işiteceği kadar yaklaştı. Diğer taraftan Azez'in emrinde bulunan Hürremilerin olduğu tarafta savaş bütün şiddetiyle sürüyordu. İbnü'l-Esîr'in verdiği malumata göre, Afşin ile Babek arasında geçen konuşma metni şu şekildedir:

"Afşin'e Babek " Müminlerin emrinde emân istiyorum." dedi. Afşin'e yaklaşan Bâbek: «Müminlerin emîrinden emân istiyorum.» Bunun üzerine Afşin: «Ben bunu sana bildirmiştim; istediğin zaman sana emân verilecektir.» dedi. Bâbek: «Şu anda emân diliyorum ve hazırlık yapıp ailemi ve çocuklarımı buradan taşıyuncaya kadar mühlet vermenizi istiyorum.» dedi. Afşin: «Senin iyiliğin için söylüyorum; bu gün çıkıp gitmen senin için yarına kalmaktan daha hayırlıdır.» dedi. Neticede Bâbek: «Kabul ediyorum.» dedi, bunun üzerine de Afşin, Bâbek'ten rehinelere göndermesini istedi. Bâbek: «Falan ve falan kimseleri rehine olarak alabilirsiniz; şu anda onlar şu tepenin üzerinde bulunuyorlar, adamlarına emir ver, onları durdursunlar.» dedi.»⁴⁷⁶

Afşin'le Babek arasında gerçekleşen bu konuşma esnasında, askerlerden biri hızlıca koşarak geldi ve Bezz'in düştüğü haberini verdi. Afşin bunun üzerine askerleriyle beraber Bezz'in içine girdi. Babek'in eşini ve çocuklarını tutsak etti. Afşin, Babek'in kalenin içinde saklanan ve 600 kişiden oluşan gizli bir birimini de imha etti. İbnü'l-Esîr Babek'in yakalanma serüvenini hemen hemen diğer vakanüvislerin anlattığı gibi kaleme almıştır.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: 6, s. 404-410.

⁴⁷⁶İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: 6, s. Aynı yer.

⁴⁷⁷İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: 6, s. 408-414.

Yakûbî'nin aktardığına göre; Afşin, Babek'in savunmaya geçtiği Bezz şehrine gider. Ramazan ayının bitmesine dokuz gün kalmıştı ve günlerden Cuma idi. Afşin, Babek ile müzakere yapmak maksadıyla adamlarından birini ona gönderdi. Nitekim Abbâsî ordu komutanı Babek'e eman teklif etmişti. Her iki güç arasında akıp giden bir çay vardı. Babek, Afşin'den teklifini sadece bir gün erteletmesini istedi. Ancak, Afşin onun kendisini oyaladığını ve konumunu güçlendirmeyi amaçladığını düşündü. Bu nedenle Babek'in isteğini geri çevirerek hemen akabinde ona “*Eğer ki teslim olmayı düşünsen çayı geçer bizim tarafımıza gelirsin*” diye bir cevap yolladı.⁴⁷⁸

Babek, el-Bezz şehrinde kuşatmaya alınınca, savaşmayı daha fazla devam ettiremeyeceğini anlamış ve bu yüzden de kısa bir süre içinde kasabayı yirmi kişiden oluşan bir grupla birlikte terk etti. Yakın adamlarından oluşan bu grupla beraber Kazac kasabasına kaçmıştı ve üstelik tanınmasınlar diye kılık değiştirmişlerdi. Ancak bu durum onun başını derde sokmayı engelleyemedi. Aksine Kazac halkı ona ve adamlarına soyguncu gözüyle bakmış ve var güçleriyle saldırmışlardı. Babek, bu saldırı karşısında hareketsiz kalmayarak onların tamamını kılıçtan geçirildiği aktarılır.⁴⁷⁹ Bunun üzerine Afşin; Ermeniye ve Azerbaycan bölgesinde görev yapan bütün din adamlarına ve patriklerine birer mektup göndererek, Babek'i her kim yakalarsa ona bin dirhem verileceğini duyurmuştu.⁴⁸⁰

Kasabada birçok insanın ölümüne yol açan bu tatsız hadise yörenin hâkimi olan Sehl İbn Sunbat'a ulaşır. Sehl, bu haberi duyar duymaz emrindeki adamlarıyla beraber hemen olay yerine gelir. Babek'i hemen görür görmez tanıyan Sehl, ona hürmet etmiş ve kendi kalesine davet etmiştir. Babek bu durumdan çok hoşnut olur ve Sehl'in kalesine konuk olur. Davetiyenin sonunda çok şarap içen Babek, Sehl'in tuzağına düşmüştü. Dolayısıyla Sehl'in, Babek'e karşı bu kadar hürmet ve saygı göstermesi sadece bir kuruntudan ibaret olduğu görüldü. Sehl'in asıl niyeti Babek'i tuzağa düşürerek, Afşin'e teslim etmektir.⁴⁸¹

Nihayetinde Babek, Sunbat'ın oğlu Sehl'in tuzağına düşmüştü. Sehl onu ayaklardan zincirlenmesine ve sağ elini de omzuna bağlanmasını emretti ve

⁴⁷⁸ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s. Aynı yer.

⁴⁷⁹ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s. Aynı yer.

⁴⁸⁰ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.53.

⁴⁸¹ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.56–57.

adamlarıyla beraber onu Afşin'e teslim etti. Afşin, Babek'i gördüğü zaman çok sevinir ve Sehl'e bu iyiliği karşısında bir milyon değerinde hediyeler göndererek, onu mükâfatlandırır. Afşin, Babek'i de alarak Halife Mu'tasım'ın yanına gider. Babek'in sonu çok feci bir şekilde son bulur; çünkü Halife Babek'in boynunun vurulmasını emreder.⁴⁸² Babek Samarra'da idam edilmişken, kardeşi Abdullah'ı ise Bağdat'a gönderilir ve İshak ibn İbrahim onu Bağdat'ın güneyinde bir köprü'nün başında çarın başına gerer.⁴⁸³ El-Kûfi, Babek'in isyan ettiği tarihi Hicrî takvimine göre tam olarak 201 (30.8.816 – 19.8.817) yılını gösterir.⁴⁸⁴

Movses Kalankatuklu'nun verdiği malumata göre; Ermeni takviminin 280'ci yılında, çar neslinden olan Sehl ibn Sımbat Sehl ülkelerini dağıtıp yerle bir eden ve birçok insanı öldüren zalim Babek'i yakalayarak, Halifeye teslim etmişti. Halife Mu'tasım yıllardır Abbâsîlere zarar veren ve uğraştıran bu asinin yakalanmasına çok sevinmişti. Nitekim daha önce Abbâsî askeri ve siyasi yöneticileri tarafından Babek'in yakalanması için başına ödül konmuştu. Halife, Sehl İbn Sımbat'ın mükemmel bir işe imza attığı için onu mükâfatlandırmıştı. Nitekim Halife Mu'tasım Ermeniyeye, İberia ve Albania'nın bütün idari görevini Sehl'in emrine vermişti. Sehl de buraları bir "çar" yönetir gibi yönetmişti.⁴⁸⁵

3.2.6. Halife Mütevekkil b. Hârûn Dönemi (H. 232–246/847–861)

3.2.6.1. Abbâsîlerin Azerbaycan Seferi (H. 233–234/848–849)

Babek isyanı bastırıldıktan sonra Afşin'le daha önce müttelik kurmuş olanlar Kafkasya'da karışıklık çıkartmaya devam ettiler. Nitekim Halife Mütevekkil (232–247/847–861) döneminde, Azerbaycan'da Şâhî ve Yekder⁴⁸⁶ adında iki kalesi bulunan Muhammed ibn el-Buays 233/848 senesinde bir kalkışma hareketinde bulundu. Gerçek şudur ki; Azerbaycan'ın Merend olarak adlandırılan bir nahiyesi Muhammed ibn el-Buays adındaki bir asi tarafından ele geçirildi. O dönemde Abbâsîlerin tarafından görevlendirilen Azerbaycan'ın hâkimi Hamdaveyh İbn Ali onunla şıcar etmeye tutuşur. Velhasıl, yaşanan hadiseden dolayı her ikisi Halifenin

⁴⁸² İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s.56–57.

⁴⁸³ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.153

⁴⁸⁴ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, s.56–57.

⁴⁸⁵ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.326.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, (Çev. Ahmet Ağırakça), Cilt:7, Bahar Yayınları, İstanbul 1991,s.42.

huzuruna çıkartılır. Halifenin yanında oldukça kurnaz hareket eden el-Buays kendisinin salıverilmesini başarırken, Hamdaveyh'in ise tutuklamasına sebep olur.⁴⁸⁷

Muhammed ibn el-Buays, Samarra şehrinde bir yıl kaldıktan sonra Merend'e doğru kaçarak Rabia ailesinden birçok kimseyi etrafında toplayarak AbbâsîHalifesine karşı isyan bayrağını açar. Bunun üzerine Halife, Hamdaveyh'i tutuklamakla ne kadar hata yaptığının farkına varır. Neticede Hamdaveyh'i derhal serbest bırakmasını emreder. Hapis hayatından kurtulan Hamdaveyh ölümden kaçamamıştır; çünküHalifenin emriyle Buays'ın üzerine gönderilen bu kişi, el-Buays'a karşı giriştiği çarpışmada savaş meydanında öldürülür. Bunun üzerine el-Buays, yerini daha da sağlamlaştırma fırsatı buldu.⁴⁸⁸

Babek olaydan hemen sonra Kafkasya'da böyle elemli bir hadisesinin yaşanmış olması, Halife Mütevekkil'in moralini bir hayli bozmuştu. Abbâsîler, olayın daha fazla büyümesine mahal vermedenBuays'ın üzerine bu kez Türk komutan Zirek'i gönderir. Ancak Zirek de çok pasif hareket ettiği için,Attab adında başka bir komutan Azerbaycan'a tayin edilmiş oldu. Bu meselenin yaşandığı birdönemde bölgede vali olarak görev yapan kişi Küçük Boğa es-Sâğir idi.⁴⁸⁹ Attab valinin yardımıyla da İbn el-Buays'ı yakalar ve onu sultanın huzuruna çıkartır. Buays hapse atılır ve hapishanede belli bir süre kaldıktan sonra ölür. Böylece küçük çaplı bu isyan bastırılmış olur.Bu meselenin de bitmesi üzerine Azerbaycan'a Yahya ibn Ravvad vali olarak tayin edildi.⁴⁹⁰

3.2.6.2. Arapların, Ermeniyeye Seferî (H. 236–237/851–852)

AbbâsîHalifesi Mütevekkil devrinde Ermeniyeye'deki durumlar gün geçtikçe daha da işin içinden çıkılmaz bir hale dönüştü. Nitekim Babek olayından sonra Kafkasya'da baş gösteren en büyük olaylardan bir tanesi hiç şüphesiz Ermeniyeye'de patriklerin çıkartmış olduğu isyan hareketi idi. Müslüman Araplar Ermeniyeye'yi ele geçirdikten sonra her ne kadar vali atayıp buraları kontrol etmeye çalışmış olsa da bölgede varlık gösteren yerel beylerin ve Ermeni patriklerin nüfusuna çok fazla müdahale edememişlerdi. Bu yüzden Arapların merkezi otoritesi her ne zaman

⁴⁸⁷ Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s.154–155.

⁴⁸⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 462.

⁴⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 462.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, (Çev. Ahmet Ağırakça), Cilt:7, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s.47–48; Ya'kûbî, *Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)*, s. Aynı yer.

zayıflarsa, bu beyler ve din adamları fırsat bulup karışıklıklar çıkardıkları bilinen bir gerçektir.

AbbâsîHalifesi Mütevekkil devrinde yukarda bahsedilen durumların bir benzeri daha bu kez Kafkasya'nın Ermeniyeye bölgesinde vuku buldu. Dolayısıyla bahsedilen mevzu hakkında biraz daha açıklık getirilmek istenirse eğer; Ermeni patrikleri ve diğer bazı beyler AbbâsîHilâfetine karşı 851–852 harekete geçtiler ve buldukları bölgenin devlet kurumlarını işgal ettiler. AbbâsîHalifesinin böyle bir durumu kabullenmesi imkânsızdı. Bu nedenle derhal olaya müdahalede bulunarak, bölgeye Ebu Said Muhammed ibn Yusuf'u tayin etti. Ancak Arap ordu kumandanı ayakkabısının bir tekini giydiği sırada hiç beklenmedik bir olay yaşandı; çünkü kumandan büyük bir ihtimalle kalp krizi geçirmesi sonucu hayatını kaybetti. Mütevekkil onun yerine oğlu Yusuf'u bu iş için görevlendirdi. Yusuf bu görevi layıkıyla yerine getirmek için Ermeniyeye doğru yola çıkar.⁴⁹¹ Yusuf b. Ebu Said Vaspuragan (Van) prensi Aşod Ardzruni ve Taron (Muş) beyi Pakarad Pakraduni'yi yakalamakla görevlendirilmişti. Irak topraklarından yola çıkan Arap ordusu, günümüzde Colemerg'in (Hakkâri) güneyi üzerinden geçerek, Bitlis'in Ahlât ilçesine gelip karargâhını kurdu.⁴⁹² Yusuf b. Ebu Said, daha sonra bu her iki beye birer mektup göndererek; onlardan başlatmış oldukları isyanı sonlandırmalarını istedi. Nitekim Bakrat ibn Aşot yaptıklarından pişmanlık duyarak, ondan eman diler. Yakubi'nin aktardığına göre bu beyin, daha sonra Yusuf tarafından Halifenin huzuruna gönderildiği söylenir. Ancak İbnü'l-Esîr bu hadisenin bir kısmını aynı şekilde ele almakla beraber; olayın vahameti hakkında farklı malumatlar aktarır.⁴⁹³

İbn'ül Esir'in aktardığı bilgilere göre; Yusuf b. Ebu Said Muhammed bölgenin tamamını kontrol altına almayı başarmıştır.⁴⁹⁴ Ancak aynı müellif eserinin bir başka kısmında bu olaylar hakkında farklı bilgiler aktarır. Buna göre; Yusuf, Taron (Muş) şehrine geldiği zaman, buradaki isyanlara adı karışmış olan Bukrât b. Aşvat adındaki bir komutan kendisinden af ister ancak Yusuf onu ve oğlu Ni'me'yi esir ederek Bağdat'a gönderir. Bunun üzerine Bukrât b. Aşvat'ın akrabaları Yusuf'u öldürmeye yemin ederler. Nitekim kışın bitmesi üzerine onlar Yusuf'u adamlarıyla

⁴⁹¹ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s.155; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: VII, s.54.

⁴⁹² Renê Grousset, **Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 339–340.

⁴⁹³ Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, s. 155; İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: VII, s.54.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil Fi't Tarih**, Cilt: VII, s. Aynı yer.

beraber Taron şehrinde öldürdüler. Bu haber tez bir şekilde el-Mütevekkil'e ulaştırılması üzerine Halife bu duruma çok kederlenir bu kez Halife Ermeniyeye halkı üzerine Boğa el-Kebir'i gönderir. Boğa Musul ve el-Cezire istikametinden Erzen'e ulaşmıştı.⁴⁹⁵

Grousset'in aktardıklarına göre; Yusuf ibn Ebu Said, Vaspuragan beyi Aşod ve Taron beyi Pakarad Pakradoni'ye ittiat etmeleri ve yanına gelmeleri için mektup gönderir. Ancak Vaspuragan beyi, Yusuf ibn Said'e güvenmediği için onun yanına gitmez. Diğer taraftan Taron beyi Pakarad Pakradun'i ise Aşod kadar zeki değildi. Arapların ordu komutanı karargâhında bulunduğu bir sırada Taron beyiondan eman dilemek için yanına gider. Pakarad Pakraduni karargâha daha adımını atar atmaz, etrafı sarılarak tutuklanır. Böylelikle halkına ihanet eden bu bey, bir Arap kumandanı tarafından ihanete uğrayarak zincirlendi ve Halifenin huzuruna çıkartılmak üzere Samarra'ya gönderildi. Hâlbuki Yusuf Ebu Said, onu tüm Ermeniyen'in lideri yapacağına dair söz vermişti.⁴⁹⁶

Yusuf Ebu Said Taron'u lidersiz bırakması üzerin şehre kolaylıkla girer ve bütün kışı burada geçirir. Taron halkından çoğunu esir ederek Bağdat'a gönderir ve onları köle pazarlarında satılmasına vesile olur. Taron şehrinde artık kış bitmek üzereydi. Taron şehrinde yüksek kesimlerinde bulunan dağlılar kuvvetlerini birleştirerek Ebu Said'in oğlu Yusuf'un kuvvetlerine saldırırlar. İlk çarpışmada onlar Arap garnizon komutanını öldürürler ve daha sonra da Mütevekkil tarafında Ermeniyeye gönderilen Yusuf Ebu Said'i katlederler.⁴⁹⁷

3.2.6.3. Boğa el-Kebîr'in Ermeniyeye ve Gürcistan Seferi

Halife Mütevekkil bu kez Ermeniyeye Boğa el-Kebir'i gönderir. Boğa el-Kebir Bağdat'tan yola çıktı.⁴⁹⁸ Rene Grousset Türk komutan Boğa el-Kebir için insanı cesaretlendiren ve cazbeden şu bilgileri kaydeder; *"Yaşlı bir emirdi, ama yaşlı, içindeki savaşçı ateşini söndürmemişti, kendisinden öyle korkulurdu ki Abbâsî imparatorluğunda hiç kimse onun isteklerine karşı durmaya cesaret*

⁴⁹⁵İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't Tarih*, Cilt: VII, s.56.

⁴⁹⁶Renê Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 339-341.

⁴⁹⁷Renê Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. Aynı yer.

⁴⁹⁸M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreatyan), haz. Erdoğan Merçil, TTK Yayınevi, Ankara 2003, s. 228.

edemezdi.”⁴⁹⁹Boğa el-Kebir 200 000 kişilik bir ordu ile bölgeye gelmişti. Taron şehrinde Yusuf’un öldürüldüğü yerde 30 000 kişiyi kılıçtan geçirdi.⁵⁰⁰ Ermeniye’ye vardığında ilk olarak Bitlis’i ele geçirmiş olan Musa ibn Zurar gelerek ondan eman ister. Boğa onu tutuklayarak Halifenin yanına gönderir.⁵⁰¹ Brosset’in aktardığına göre; Boğa, Tiflis emiri İshak’ı öldürmüş ve şehri de ateşe vermişti. Bunun üzerine Abhazya kralı Tevdos İshak’ın intikamını almak için Kvertzhob’a asker gönderdi. Boğa bu haberi alır almaz, Türk komutan Zirek et-Türkî’yi ve Kuropalates Bagrat’ı onların üzerine göndermişti. Tevdosla savaşan Arap güçleri, onu kaçmaya mecbur ettiler.⁵⁰²

Yusuf Ebu Said, Aşod’u yakalamaya muvaffak olamamıştı. Boğa onun peşine düşerek bütün hedefini ona odaklamıştı. Nihayetinde el-Kebir Ermeni isyancı Aşot ibn Hamza’yı el-Bâk (Busferrecân) şehrinde muhasara altına alır. Aşot’un komutanları ona ihanet etmesi üzerine onun teslim olmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Dolayısıyla Aşot da Musa gibi eman dilemişti. Lakin Boğa Aşod’u affetmedi aksine diğerleri gibi onu da tutsak ederek Samarra’ya gönderdi. Aşod’un ölümü çok feci oldu çünkü Ammat kapısında onun başı vurularak, çarمیha çekilir.⁵⁰³İbnü’l-Esîr’in verdiği malumata göre; Boğa el-Kebir Ermeniye’de Yusuf’u öldürülmesinin bedeli olarak, öldürüldüğü şehrin halkından otuz bin kişiyi kılıçtan geçirdi. Daha sonra Debil’e oradan da Gürcistan’a giderek Tiflis’i kuşatma altına aldı.⁵⁰⁴

Boğa el-Kebir diğer isyancıları da dize getirmek için kendisine verilen emri yerine getirmeye sürdürdü. Zira bölgede etkin bir güç haline gelen beylerin hemen hemen hepsi isyan etmeye kalkışmışlardı. Bu beylerden bir diğeri ise İshak İbn İsmail idi. Boğa ona mektup yazarak teslim olmasını istedi aksi halde sonu diğerleri gibi olacağını ekledi. Lakin onun Boğa’ya verdiği cevap hiç de anlaşmaya yanaşacak bir nitelikte değildi. Zira O verdiği cevapta; “*Ben Sultanın itaatinden çıkmadım, eğer ona para lazım olursa veririm, adam lazımsa gönderirim; lakin özüm ile onun yanına*

⁴⁹⁹ René Grousset, **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, s. 341.

⁵⁰⁰ René Grousset, **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, s. 341–342.

⁵⁰¹ İbnü’l-Esîr, **El Kâmil Fi’t Tarih**, Cilt: VII, s.56–57.

⁵⁰² M.F. Brosset, **Gürcistan Tarihi**, (Çev. Hrand D. Andreasyan), haz. Erdoğan Merçil, TTK Yayınevi, Ankara 2003, s. 228–229.

⁵⁰³ Ya’kûbî, **Tarih (Târîhu’l-Ya’kûbî)**, s. 155;

⁵⁰⁴ İbnü’l-Esîr, **El Kâmil Fi’t Tarih**, Cilt: VII, s.56–57.

gelmeyeceğimi bildirmek isterim.” demiş. Bunun üzerine Boğa el-Kebir ona boyun eğdirmek için harekete geçer. Nihayetinde onun başını keserek Halifeye gönderir.⁵⁰⁵ Boğa el-Kebir buradan ayrılarak Ermeniyeye bölgesinde yer alan Debîl şehrine gitti. Boğa, yaklaşık olarak bir ay burada kaldıktan sonra Tiflis şehrine geçti ve burayı kuşatma altına aldı.⁵⁰⁶

El-Yakûbî Sanarlar (Ermeniler) ile Boğa el-Kebir arasında çok çetin çarpışmalar yaşandığından bahseder. Tiflis’te haraç ödemeyi ret eden İshak ibn İsmail ile çarpışmaya girerek, onun ordusunu mahveder ve aynı zamanda İsyân eden bu şahsın kafasını da keserek Halifeye gönderir. Ancak daha sonra Boğa’nın ordusu her ne kadar Kafkas halkı tarafından darmadağın edilmiş olsa da, Boğa el-Kebir derebeylerin birçoğunu öldürerek birçoğunu da hapse atarak bunun hesabını almıştır. Neticede Boğa’nın önünde kaçan Sanarların bir kısmı Hazar toprağına yani kuzeye, bir kısmı da Bizans sınırına kaçmıştır. Halife Mütevekkil bunun üzerine bölgeye Muhammed ibn Halid ibn Yezid ibn Mezyed’i daha önceden görevlendirdiği gibi yeniden vali tayin eder. Bölgeye gelen Muhammed ibn Halid halkı sükûnete davet eder ve istikrarı yeniden sağlar.⁵⁰⁷

3.2.7. Yeni Siyasi Yapıların Kafkasya’da Kurulması

Müslüman Araplar, bölgeye intikal etmeden önce Güney Kafkasya’da Sasani ve Bizans’ın hegemonyası altında hüküm süren birçok güçlü hanedanlık vardı. Daha çok özerk bir statüye sahip olan bu hanedanlıklar, hem çevredeki aşiretlerle hem de bölgedeki devletlerle, sıkı ama samimiyetten uzak, sadece çıkar ilişkisine dayalı ilişkiler geliştirmişlerdi. Arapların bölgeye gelmesiyle beraber Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Karabağ’da faaliyet yürüten bu hanedanlıkların bir kısmı güçlerini kaybederek, eskisi gibi bir daha toparlanamazken; bir kısmı da Araplarla yapmış olduğu işbirliği sonucu bölgede güçlü bir konuma yükselmişlerdi. Bunların yanı sıra Yemen ve Irak gibi Arap coğrafyasının bazı bölgelerinden Güney Kafkasya’ya getirilen Arap kabileleri de yüzlerce yıl bu topraklarda fiiliyat göstermişti. Nitekim bunlar da Ermeni, Gürcü, Türk ve diğer milletler gibi zamanla bölgede çok güçlenerek, Abbâsîlerden ayrılacaktı.

⁵⁰⁵ Ya’kûbî, *Tarih (Târîhu’l-Ya’kûbî)*, s. 155;

⁵⁰⁶ İbnü’l-Esîr, *El Kâmil Fi’t Tarih*, Cilt: VII, s. Aynı yer.

⁵⁰⁷ Ya’kûbî, *Tarih (Târîhu’l-Ya’kûbî)*, s. 155.

Abbâsî yönetiminin en parlak dönemi olarak zikredilen Hârûn er-Reşîd, (786–809) zamanında Fas'ta İdrisîler (788–789)⁵⁰⁸ veTunus'ta Ağlebîler (800)⁵⁰⁹ Abbâsîlerden ayrılarak, bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Abbâsî tarihinde hanedan üyeleri arasında Halifelik makamı için taht kavgalarının sık sık yaşanması doğal olarak merkezi yönetimin zayıflamasına sebebiyet oluyordu. Sözelimi Hârûn er-Reşîd,'in ölümünden sonra el-Emin (193–198/808–813) ile el-Me'mûn (198–218/813–833) arasında vuku bulan taht kavgası, Türklerin devlet bünyesinde önemli mevkilere gelmesi, Babek İsyanı gibi sebepler, devlet yönetiminde çürümenin başlamasına büyük rol oynayacaktı.

Abbâsî Devleti, özellikle IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren hüküm sürdüğü bölgelerde yavaş yavaş etkinliğini kaybetti. Özellikle el-Me'mûn (813–833)⁵¹⁰ ve el-Mu'tasım (833–842)⁵¹¹ devrinde Türk emirleri Halifeler üzerinde yoğun bir baskı kuracak güce ulaşmışlardı. Ayrıca onlar bu Halifelerden sonra da elinde buldukları gücü muhafaza etmeyi başaramışlardı. Öyle ki merkezi yönetimden bağımsız görevlendirildikleri bölgelerde kolayca bağımsızlığını ilan edebilecek cesareti kendilerinde bulabilmişlerdi. Ahmet b. Tolun'un 254/868 yılında,Mısır'da kendi hanedanlığı adına Abbâsîlerden ayrı bir devletini kurmuş olması, bu durumun en açık göstergesidir.

Abbâsîlerin uzak eyaletlerinde ortaya çıkan isyan ve baş kaldırı hareketleri ülke ekonomisine verdiği zararın haddi hesabı yoktu. Öyle ki, Mu'tasım Babek isyanını bastırana kadar bir milyon dinar harcamıştı. Bilhassa Hârûn er-Reşîd,'in Halifeliği döneminde kıvılcım saçan ve gittikçe büyük bir alev topuna dönen Hürremi isyanı Abbâsîleri çok uğraştırmış ve hatta bu isyan ancak Halife Mu'tasım zamanında bastırılabilmişti. Bu anlamda denilebilir ki Bâbek isyanının sonuçlarıbaştta Güney Kafkasya'da olmak üzere birçok bölgede, Abbâsîlerin siyasi dengesini bozmasında, doğrudan etkili olmuştu.⁵¹²

Babek isyanının alevleri söndürülmüş olsa dahi közleri hala yanmaya devam ediyordu; çünkü Ermeniye, Arran(Karabağ), Azerbaycan ve Gürcistan'da yaşanan

⁵⁰⁸ Muhammed Rezûk, "İdrisîler", **TDV İA**, Cilt:21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 495–496.

⁵⁰⁹ Abdülkerim Özaydın, "Ağlebîler", **TDV İA**, Cilt:1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. 475–478.

⁵¹⁰ Nahide Bozkurt, "Me'Mûn", **TDV İA**, Cilt: 29, TDV Yayınları, İstanbul 2004, s.101–04

⁵¹¹ Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", **TDV İA**,Cilt:31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.380–382.

⁵¹² Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.245–258.

kaotik hadiseler ve şiddet sarmalı halen devam ediyordu. Üstelik Sanarilerin bütün Güney Kafkasya'da Abbâsîlere karşı başlatmış oldukları isyan hareketi, bölgedeki Abbâsî varlığını daha da güçsüzleştirdi. Abbâsîler, Ermeniye'de vuku bulan Ermeni isyanını 861 yılında bastırabilmişti; ancak bu olayların hemen akabinde Arap kökenli Mezyed ailesinin bir ferdi olan Heysem ibn Halid ibn Mezyed, Halifenin öldürülmesini fırsat bularak Abbâsîlerle olan bütün ilişkilerini kesti ve Güney Kafkasya'nın Şirvan (Azerbaycan) bölgesinde bağımsız ilk Müslüman emirliğini kurmuş oldu.⁵¹³

Halife Mütevekkil, 851 yılında Derbend eyaletini vilayetleriyle birlikte İкта olarak Muhammed ibn Halid'e verdi. Bunun üzerine Muhammed Derbend şehrine gelerek buraya yerleşti. Boğa el Kebir ile birlikte Azerbaycan, Ermenistan ve Arran'ı yönetti. Görevinde oldukça başarılı olan ve önemli işlere imza atan Muhammed ibn Halid, Halife el-Mustain (862–866) devrinde de Abbâsî Devleti'nin askeri komutanı ve el-Cezire bölgesinin valiliği gibi oldukça zor ve riskli bir misyon üstlenmişti. Halife Mütevekkil 861 yılında, hunharca öldürülmesi üzerine, onun ölümüyle birlikte Abbâsîler yeniden kaotik bir sürece girdi. Nitekim birçok yerde karışıklıklar baş göstermişti. Nitekim Şirvanşahların asıl kurucusu olan Heysem ibn Halid ibn Mezyed bu kaotik ortamı kendi lehine çevirmeyi başarabildi. Öyle ki O Şirvan'ın bağımsız bir devlet olduğunu ilan ederek Abbâsî Halifeliği ile olan bütün bağlarını kopardı. Böylece Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmını içine alan yeni bir emirlik Şirvanşahlar adıyla kurulmuş oldu. Heysem ibn Halid'in ölmesi üzerine onun yerine oğlu Muhammed b. Heysem geçti.⁵¹⁴

Abbâsîlerin bölgede güç dengesini kaybetmekle birlikte ilerde çok iyi anlaşılacaktır ki; Güney Kafkasya'da birçok yarı bağımsız özerk yapılar tam bağımsızlığını ilan ederek küçük devletçikler kuracaktır. Sâciler Devleti (822–929), Şeki Arran Devleti (822–950), Şirvanşahlar Devleti (983–1373), Sâlâriler Devleti (942–981), Revvâdîler Devleti (981–1065), Şeddâdîler Devleti (951–1196), Ermeni ve Gürcü krallıkları Abbâsîler'in zayıflaması sonucu Güney Kafkasya'da kurulmuş olan devletlerdir.⁵¹⁵ Bahsi geçen bu bağımsız devletlerin bir kısmı bizzat Abbâsîlerin

⁵¹³ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.245–258.

⁵¹⁴ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.256–258.

⁵¹⁵ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 65–77.

eliyle kurulmuş oldu. Şöyle ki; bütün Kafkasya'yı kasıp kavuran Babek isyanının lideri Babek'i yakalayıp kendi elleriyle Afşin'e teslim eden Sehl ibn Sunbat'a, yaptığı iyiliğin karşılığı olarak Halife tarafından Şeki vilayetinin yönetimini vererek mükâfatlandırıldığını biliyoruz. Bedirhan'ın Bünyadov'dan aktardığına göre; “*Sehl Halife Mu'tasım'a gösterdiği hizmetin karşılığı olarak Ermenistan, Gürcistan ve Albania (Azerbaycan)'nın hükamdarlığını aldı ve buraları istediği gibi yönetti. Araplar ona her ne kadar bu bölgelerin hâkimiyet hakkını vermiş olsalar dahi O, yalnız Şeki hükümdarı olarak kaldı*”.⁵¹⁶

Abbâsîlerin merkezi yönetimi zayıflaması üzerine Güney Kafkasya'da gittikçe güçlenerek kendi bağımsızlığını ilan eden bir diğer hanedanlık Sâciler idi. son zamanlarda yapılan detaylı araştırmalara göre Sâciler⁵¹⁷ Türk kökenli bir hanedanlıktır. Azaerbaycan merkezli (822–929) kurulan bu devletin ilk kurucu ilderi Ebu's-Sac Divdad ibn Yusuf'tur.⁵¹⁸

Abbâsîlerin basiretsizliği uzak eyaletlerde o kadar çok iyi anlaşılıyor ki onlardan kayıtsız bir şekilde bazı devletlerin yıkılıp yerine yenilerinin kurulduğu görülüyor. Sâlârîler (942–981), Saciler'i yenilgiye uğratarak merkez Erdebil olmak üzere Azerbaycan topraklarında kuruldu. Onlar Azerbaycan'da yaklaşık olarak kırk yıl hüküm sürdü.⁵¹⁹

Günümüzde İran topraklarının sınırları içerisinde yer alan Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehrinde Revvadiler Devleti⁵²⁰ (981–1065) kuruldu. Bu aile daha önce Sâlârîleretabii idi ve her yıl haraç veriyorlardı. Hanedanlığın lideri Ebu'l Huyca Salariler Devleti'nin hükümdarı Salari İbrahim'e 981 senesinde karşı çıktı. Tebriz o dönemde Erdebil'e göre çok daha gelişmişti. Bu nedenle Arap kökenli bu aile devletlerinin başkentini Erdebil'de kurmaktansa Tebriz'de kurmayı tercih etiler.⁵²¹

Abbâsîlerin güçsüzleşmesi yüzünden her geçen gün biraz daha Bağdat'a doğru sıkışmaktaydı. Zira Abbâsî Devleti elinde bulundurduğu toprakları teker teker

⁵¹⁶ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 65–66.

⁵¹⁷ Ali İpek, “Sâcoğulları”, **TDV İA**, Cilt:35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s.364–366.

⁵¹⁸ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.259–281; M.H. Şerefli, **Sâciler Dövleti**, Bakü 1961, s.20; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 69.

⁵¹⁹ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 70–71.

⁵²⁰ Cengiz Tomar, “Revvâdiler”, **TDV İA**, Cilt:35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 36–37.

⁵²¹ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 71.

kaybetmekle yüz yüze kalmıştı. Orta Çağ'da bir Kürt hanedanlığı olan Şeddadiler (951–1199), Abbâsîlerin içinde bulunmuş olduğu bu siyasi atmosferden faydalanarak, Güney Kafkasya'da (Arran ve Ermenistan) kurulan feodal devletlerden yalnızca bir tanesidir.⁵²²

Kafkasya coğrafyasında hüküm sürmüş olan bu küçük devletçiklerin yanı sıra Ermeni ve Gürcü krallıkları da Kafkasya tarihinde önemli bir yer tutar. Ermeniye'nin stratejik bölgelerinde daha çok inşa edilen kalelerde yaşayan Ermeniaileler vardı. Her aile belli bir toprak parçasını kontrol ediyordu. Dolayısıyla Tiflis'in güney kesiminde Ermeni Orbelian ailesi varlık gösterirken, Arzuni hanedanlığı da uzun yıllar Van Gölü havzasını denetimleri altına almışlardır. Arzuni hanedanına mensup olan iki kardeşten büyüğü Gurgen-Haçin Van şehri ile Van Gölü'nün doğusunu kontrol altına almışken onun küçük kardeşi Senekerim ise Van Gölü'nün güney kesimlerini (Rıştunik Bölgesini) yönetmiştir. Senekerim'in abisini 1003 yılında ölünce onu kontrolündeki bölgeleri de ele geçirdi. Böylelikle Vaspuragan krallığının tamamı Arzuni ailesinin egemenliği (1003–1021) altına girdi.⁵²³

Ermeni din adamları ve yerel feodal beylerin sık sık başvurdukları bu isyan hareketleri bölgeyi Sâmarrâ'da yönetmeye çalışan Abbâsî Devleti'ni hayli bir uğraştırmıştır. Nihayetinde Abbâsîler Güney Kafkasya'da sükûnet ortamını bir türlü sağlayamadı. Bölgede var olan istikrarsızlık ortamı Abbâsî Hilâfetinin ekonomisini alt üst etmişti. Güney Kafkasya'da yaşanan bu ekonomik buhran ve istikrarsızlık süreci Kafkasya topraklarının büyük bir çoğunluğunu elinde barındıran Abbâsî yönetimini son derece olumsuz yönde etkilemişti. Öyle ki birçok yarı müstakil hanedanlık kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler.

⁵²² Daha geniş bilgi için bkz. Nevzat Keleş, **Şeddadiler –Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanlığı–**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, ss. 384; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 73–77.

⁵²³ Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 77.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KAFKASYA'DA ARAP İDARİ SİSTEMİN KURULMASI

4.1. Müslüman Araplardan Önce Kafkasya'nın İdare Sistemi

Müslüman Araplar, Kafkasya coğrafyasına intikal etmeden önce, Azerbaycan, Arran (Karabağ), Ermeniyeye ve İberia (Gürcistan)'da Bizans, Sasani ve Hazarların hegemonyası altındaydı. Partlardan sonra, Sasaniler, VI. asrın sonlarında, Güney Kafkasya'nın tamamına yakınına ele geçirmişti. Nitekim Azerbaycan, Arran, Ermeniyeye ve Gürcistan, Sasanilerin dört büyük eyaletlerinden biri olan kuzey eyaletini teşkil ediyordu.⁵²⁴ Bilindiği üzere VII. asrın başlarında Bizans ve Hazarlar, Sasaniler karşı güçlü bir ittifak yaparak Kafkasya topraklarının büyük bir kısmını zapt etmişlerdi. Belazürî'ye göre; Bölgeye Müslüman akınlarının başladığı yıllarda Cürzân ve Arrân Hazarların; diğer yerler ise Bizans'ın idaresi altındaydı.⁵²⁵

Bünyadov'un El-Dinaveri'den aktardığı bilgiye göre; Azerbaycan ve Arran (Karabağ) VI. yüzyılın sonlarına doğru Sasanilerin hegemonyası altındayken, Şah Anurşirvan ülkeyi dört büyük idari bölgeye ayırmıştı. Böylelikle bu dört inzibati bölgeden biri Horasan, Sicistan ve Kirman'dan meydana gelirken bir diğeri İsfahan, Cibal, Azerbaycan ve Ermenistan'dan, üçüncüsü Fars, el-Ahvaz ve el-Bahreyn, sonuncusu ise Irak'tan başlayarak Ran ülkesinin sınırlarına kadar uzanan bölgeden oluşuyordu.⁵²⁶

Sasaniler, bahsi geçen bu idari birimlerden her birine Kuver/Kust⁵²⁷, Rustak veya İstan adını vermişlerdi. İmparatorluğun merkezi, doğrudan İran şahları tarafından yönetilirken, Kust adı verilen merkezden uzak eyaletler ise idari, askerive yargı işler, spehbud ve merzûbanların aracılığıyla yürütülürdü.⁵²⁸

Spehbudlar daha çok askeri işlerle ilgilenir ve ordu komutanı anlamına geliyordu. Nitekim her bir Kust'un başında bir spehbud bulunurdu ve Spehbudlar

⁵²⁴Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 49.

⁵²⁵Belazürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s.278.

⁵²⁶Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 49-50.

⁵²⁷ Abdulla Fazili, **Atropatena m.ö IV- m. VII Asır**, (Edt. R. Kurbanov), ELM Yayınları, Bakü 1992, s. 151.

⁵²⁸ Sara Kasımova, "III-VII. Asrın I. Yarisında Cenubi Azerbaycan'ın —Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi", "(Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.73.

orduda en üst rütbeye sahip general anlamına gelirdi.⁵²⁹ Bu statü kayıtlara VII. yüzyılda geçmiştir. Nitekim Albania Tarihinde Movses kalankatuklu Albania'nın büyük kinyazı Varaz Girigor'un oğlu Cavanşir'i Albania spehbudu olarak lanse etmiştir.⁵³⁰ Merzüban ise daha çok devletin mali işlerinden sorumlu kişilerdi. Merzüban, kelime anlamı "sınır koruyucusu" anlamına gelmekle beraber, vergi toplayan memur olarak da bilinir. Ayrıca devletin diğer bütün idari işleriyle de ilgilenen merzübanlar, genelde zengin, soylu ailelerden seçilirdi.⁵³¹

Araplar, Kafkasya'ya yönelik başlattığı ilk askeri harekâtın arifesinde, Azerbaycan'ın inzibati bölgesi; güneyde Urmiye Gölü'nün alt kısmında yer alan Zencan şehriden, kuzeyde Derbend'e kadar uzanırdı. Sasaniler, VII. asrın başlarında Tebriz'i de içine alan bu geniş coğrafyanın, Atropatena dediğimiz Güney Azerbaycan kısmını elinde tutuyordu. İranlı güçler, bu dönemde buraları merkezden atadıkları merzübanlar tarafından yönetirdi. Diğer taraftan Albania olarak adlandırılan Kuzey Azerbaycan ise Mihranilerin soyundan gelen Varaz Girigor adında bir lord yönetiyordu. Elhâsıl Mihranilerin yönettiği Azerbaycan'ın kuzeyi özerk bir yapıya sahipti. Mihranilerden önce ise Arşak sülalesi Azerbaycan'da hâkim güçtü.⁵³²

Kafkasya'nın önemli bir parçasını oluşturan Ermenistan, daha önce de belirtildiği gibi; birçok farklı devletin uğruna ağır bedeller ödediği bir yer olarak olagelmıştır. Dolayısıyla orduların ayak izleri, rakiplerin kılıç kalkan sesleri, feodal beylerin entrikaları ve ihanetleri, güçlü siyasi mekanizmaların uygulamış olduğu vergi sistemi, savaş ve acı, hiçbir zaman bu topraklarda eksik olmadı. Nitekim feodal beylerin, kendi çıkarları için bölgedeki konjonktürel güçlerle ne tür bir ilişki kurduklarını ve nasıl bir politika izlediklerini daha önce belirtmiştik.

⁵²⁹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 49.

⁵³⁰ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.195–203; Feride Mammedova, "III-VII. Asırlarda Azerbaycan'ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize" **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.46–47.

⁵³¹ Sara Kasımova, "III-VII. Asrın I. Yarısında Cenubi Azerbaycan'ın —Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi", **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.73; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 78.

⁵³² Naile Velihanlı, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, s.16. Feride Mammedova, "III-VII. Asırlarda Azerbaycan'ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize" **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.46.

Özmenli'nin, Kevork Aslan ve J. Laurent'ten aktardığı bilgilere göre; Derebeylik sistemi, Ermenistan'da birkaç farklı nedenlerden dolayı görülürdü. Nitekim Ermenistan'ın hem doğa fiziksel koşulları hem de süreklilik arz eden dış saldırılar, devletlerin kuklaları gibi hareket eden feodal beylerin hâkim olduğu bir sistem doğmuştu. Çiftçilerin ekip-bıçtikleri her alan lordların vekilisenin elindeydi. Bütün bu mevkideki insanlar aileleriyle beraber, büyük ve güçlü kalelerde yaşarlardı. Nitekim birçok soylu aileIV. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniyeye bölgesine hâkim olmuştu. Başta Muş'un merkezi olmak üzere Malazgird, Bagrevand (Eleşkirt), Arşarunik (Güney Kars) ve Bitlis'in bazı kısımlarını içeren Taron, *Mamıkonyanların* ana vatanı sayılırdı. Mamıkonyanların ana karargâhı, Muş'un dağlık ve sarp arazisinde olan Vorhagan kalesiydi. Ermeniyeye'de etkin olan diğer bir soylu aile *Artziruni* hanedanlığıydı. *Artziruniler*, Van gölünün güneyinde bulunan Vaspourakan'a yerleşmişlerdi. *Rıştuni* ailesine mensup Ermeniler ise Van Gölü'nün güneybatısına hâkim olmuşlardı. Bunlara yakın olan bir diğer beylik *Gnouni* ailesi, ise Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Spian'ın ilini ele geçirmişlerdi. *Sünikli* ailesine mensup olan aile günümüzde var olan Sünik ve Zangezour'a hakimdiler. *Bagraduni* ailesi, Maku ve Nahcivan'da dâhil olmak üzere Bayburt/Baibort'un yakın kesiminde bulunan İspir'de büyük dağlık parçalara hükmettiler. *Kamsarakan* ailesi, Şüregel (Kars) bölgesinin ve Vanand (Kars ovası) vilayetinin efendileriydi. Özmenli'nin Laurent'den aktardığına göre; Bu topraklara hükmeden Ermeni aileler, bağlı oldukları devletler tarafından yöneltildiklerini unutup, bu toprakları sanki atalarından kalmış öz anavatanları olarak görmüşlerdi.⁵³³

4.2. Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması

Müslüman Araplar, Güney Kafkasya'da hâkim oldukları topraklarda, İslâm kurallarını inşa etmekle beraber kendilerinden evvel bu topraklara hükmeden Bizans ve Sasanilerin de bir kısım idari sistemini korumaya devam ettiler. Araplar, Kafkasya'da zapt ettikleri bütün toprakları “*Ermeniyeye*”⁵³⁴ adıyla birleştirmişlerdi. Onlar Güney Kafkasya'nın tamamına “*Ermeniyeye*” adını vermiş olmalarının nedeni sürekli Bizans ile ittifak içinde olan Ermeni feodal beyleri kendi taraflarına çekmek istemelerinden kaynaklanıyordu. Özellikle Halife sırf bu beylerden yararlanmak için

⁵³³ Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, s. 68.

⁵³⁴ İbn Havkal, *Kitâbü'l- Mesâlik Ve'l- Memâlik*, s.86-87; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s.19; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.178-179.

Albania Kilisesi'ni mevcut olan tüm yapısıyla beraber, Ermeniye Kilisesi'ne angaje etmişti.⁵³⁵

Bilindiği üzere Araplar, Ermenilerin yaşadıkları toprakları zapt ettikten sonra karargâhlarını Debil/Dovin'de kurmuşlardır. Böylelikle ilk zamanlarda Halifelerin merkezden atadıkları valiler Dovin'e gelip, tüm bölgeyi buradan yönetmişlerdir.⁵³⁶ Arapların askeri gücü, Albania (Azerbaycan/Karabağ) ve Gürcistan cebeli üzerinde hâkimiyet kurunca; bütün Güney Kafkasya'yı denetimleri altına alarak, derdest ettikleri toprakları artık hem Dovin'e hem de Erdebil'e atadıkları valiler aracılığıyla yönettiler. Nitekim Arapların, Azerbaycan'a tayin ettikleri ilk vali Huzeyfe b. el-Yeman olmuştur. Huzeyfe bölgeye intikal ettiği vakit Erdebil'e gelerek hükümet konağını bu şehirde kurmuştu. Arapların Azerbaycan'daki hükümet konağının bulunduğu Erdebil bu özelliğini Emeviler döneminde de sürdürdü. Ancak Abbasiler döneminde, Arapların Azerbaycan'daki hükümet merkezi Berde oldu.⁵³⁷

Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler devrinde Hilâfetin merkezinden Dovin'e tayin edilen valilerin başlıca birkaç görevleri vardı, buna göre; dışarıda yâda içerde meydana gelebilecek olası bir tehdidi önlemek, eyaletlerde yaşayan halkın can güvenliğini sağlamak, vergilerin zamanında ödenmesi için emirnameler vermek ve istikrarı tesis ederek bunu daimi kılmaktır. İslâm devletlerinin bölgedeki temsilcileri olan Arap valilerin emrinde daima savaşa hazır orduları vardı. Dolayısıyla her hangi bir karışıklık çıktığında onlar olaya derhal müdahale etmekle görevliyidiler. Ancak Arap Emirler, hüküm sürdükleri eyaletlerin iç işlerine karışma gibi bir hakları yoktu.⁵³⁸

Ermeniye eskiden olduğu gibi Arapların inzibati devrinde de özerk statüsünü korumuş oldu. Araplarla beraber derebeyleri Ermeniye'deki konumlarını sürdürdüler. Ancak sadece bölgedeki aktörler değişti. Zira İslâm egemenliğinden önce Ermeniye'de Bizanslıların ortağı Mamıkonyanlar etkin bir güç durumdayken,

⁵³⁵ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.132-133.

⁵³⁶ Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.132-133.

⁵³⁷ Abbas Gurbanov, "Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", *İstem Dergisi*, Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.155-157.

⁵³⁸ Oktay Bozan, "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri", s.52; Erol Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", s.115-142.

Müslüman Araplarla beraber Bagraduni hanedanlığının yükselişine şahit oluyoruz. Buna benzer bir durum Azerbaycan'da da yaşandı. Nitekim Müslüman Araplar Azerbaycan'a intikal etmeden önce Arşaklar burada etkin bir gücü ancak Araplar buralarda hüküm sürmeye başlamasıyla beraber Mihraniler ön plana çıkmıştı. Araplar Kafkasya'da hüküm süren bu hanedanlıkları kendi stratejisi doğrultusunda kullanmayı başarmıştı. Nitekim Mehmet Özmenli'nin Grousset'ten aktardığı bilgilere göre; Emevi devletinin kurucu lideri I. Muaviye, Rıştunili Teodoros'un damadı Hamazasp'ın kardeşi olan Mamıkonyanlı Grigor'u Ermeniyeye vali olarak atamıştı. Grigor Mamıkonyan, Ermeniyeye bölgesini 662'den 685'e dek Emevilerin bir vekili konumunda yönetme becerisini gösterebilmişti.⁵³⁹ Ermeni tarihçi Sebeos da bu konu hakkında görüşlerini aktarmıştır, buna göre; Muaviye daha Şam valisi iken huzuruna gelen Rıştunili Teodoros'u Ermeniyeye, İberia (Gürcistan), Arran (Karabağ) ve Nahçıvan'a vali olarak atamıştı.⁵⁴⁰

Abbassiler devrinde halife mutlak bir egemen güç, halifelik de verasete bağlı bir hükümdarlık şeklinde devam etti. Velihtlık müessesesi ise halifelik makamını Abbasihanedanlığının elinde tutabilmek amacıyla korunmuş oldu. Halifenin saltanat ve mukavemetinin kaynağı ilahi bir temele dayanıyordu. Abbasi halifeleri artık "Halîfetü Resûlillâh" yerine "Halifetullah" ve "Zıllullah fi'l-arz" unvanlarını taşımaya başlamışlardı. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevi halifelerine adlarıyla hitap edilir ve huzurlarına çıkabilinirken, Abbassiler zamanında ise halifeye ulaşmak pek kolay olmamıştı. Nitekim bürokraside var olan hiyerarşi buna çoğu zaman engel teşkil etmiştir. Halife şeriatın bütün kurallarına uymakla mükellefti.⁵⁴¹

Abbassilerle birlikte, Arap idari sisteminde bazı yeni kurumlar ortaya çıkmıştır. Bunların başında Sasanilerden alınan vezaret müessesesi gelmektedir. Vezir yönetimde halifeden sonra gelen en yetkili devlet adamıydı. O, halifenin vekili ve idari teşkilatta diğer kurumların başı idi. Vezirler geniş yetkilere sahipti. Bundan dolayı "mezalim" mahkemelerini yürütür, kendisine hazineden belli bir bütçe ayrılırdı. Ayrıca onlar valilerin atamasını yapar yâda görevden uzaklaştırırdı.⁵⁴²

⁵³⁹ Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Süregele (Şirak)'in Tarihi*, s. 76.

⁵⁴⁰ Sebeos, *Sebeos' History*, Chapter 35.

⁵⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *TDV İA*, Cilt: I, *TDV Yayınları*, İstanbul 1988, s.38-39.

⁵⁴² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *TDV İA*, Cilt: I, *TDV Yayınları*, İstanbul 1988, s.Aynı yer.

Abbâsî merkezi idari sistemi, vezirlerin başkanlığında toplanan birçok divandan meydana geliyordu. Devletin gelir ve giderlerini kontrol edip denetimini yapan ve hilafetin diğer çeşitli mali işleriyle ilgilenen bakanlığa Dîvânü'l-harâc, Dîvânü beyti'l mâl denilirdi. Devletin para basımını yapan bakanlığı Dîvânü dari'd-darb, Devletin savunma ve askeri işlerine bakan kurum ise Dîvânü'l-ceyş olarak adlandırılmıştır. Devletin resmi yazışmalarıyla ilgilenen bakanlığa Dîvânü'r-resail, Dîvânü't-tevki ve Dîvânü'l-hâtem denilmiştir. Posta ve gizli istihbarat görevini icra eden divana Dîvânü'l-berid, idari haksızlıkların veya adli hataların görüşüldüğü bakanlık ise Dîvânü'l-mezalim idi.⁵⁴³ Azerbaycan'ın harp ve mülki idare amirliği Dört Halife devrinden Emevî Halifesî Abdülmelik (685–705) dönemine kadar Küfe valiliğine bağlıydı. Ancak Abbasiler zamanında Ermeniyeye ve Azerbaycan el-Cezîre valiliğine bağlandı.⁵⁴⁴

Abbasilerin başkentinde ve diğer büyük şehirlerde devletin iç güvenliğini şurta teşkilatı sağlamıştır. Abbasilerin kuruluş aşamasında şurta teşkilatı, adli birime bağlıydı. Herhangi bir olayla ilgili şüphelileri yakalayıp sorgulayan ve suçlu bulunanların cezasını infaz eden devlet kurumuydu. Abbasilerin kuruluş aşamasında şurta teşkilatı, adli birime bağlıydı. Bir olayla ilgili şüphelileri yakalayıp sorgulayan ve suçlu bulunanların cezasını infaz eden devlet dairesiydi. Zamanla adli birimden ayrılarak, suçlu ve suç şebekeleriyle mücadele eden müstakil bir birim olarak faaliyet yürüttü. Askeri birlikler, Abbasilerin her şehrinde istikrar ortamını sağlamak, suç teşkil edecek olan faaliyetleri önlemek, halkın can ve mal güvenliğini korumak için görev yapardı. Bu askeri birliklerin başında Sâhibü's-şurtaya sadaret eden bir kumandan vardı. Sâhibü's-şurta ise bütün şurta teşkilatının başkanına verilen isimdi. Bu göreve seçilen devlet adamları genelde çok güçlü ailelerden seçilirdi.⁵⁴⁵ Moses Kalankatuklu Arran'da görev yapan halifeye bağlı vali ve diğer memurlar hakkında bize şu bilgiler verir, buna göre; *“Valinin sağ tarafında şurta (polis) oturuyordu ve makamca cellâtların başı olan görevliden daha üstün bir konumdaydı. Solunda ise hâkim ve hazine memuru otururdu. Hazine amili hükümçikartır ve bütün ülkeden*

⁵⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, TDV İA, Cilt: I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. Aynı yer.

⁵⁴⁴ Abbas Gurbanov, “Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan”, s.155–157.

⁵⁴⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, TDV İA, Cilt: I, TDV Yayınları, İstanbul 1988, s. Aynı yer.

gelen vergilerle ilgilenirdi. Onlar hergün saat dokuzda cemaati kabul ederlerdi, ertesi gün ise şikâyetler üzerine hüküm çıkarırlardı."⁵⁴⁶

Abbasilerin idari sistemi merkeziyetçi bir yapıya dayanırdı. Abbasiler'in ilk devirlerinde merkeze bağlı birçok eyalet vardı, başlıca eyaletler şunlardı: İfrıkıyye, Mısır, Suriye ve Filistin, Hicaz ve Yemâme. Basra, Sevad (Irak), el-Cezire, Azerbaycan, Irak-ı Acem (Cibâl), Hûzistan, Fars, Kirman, Mukran, Sicistan (Sistan), Kûhistan, Kumis, Taberistan, Cürcan, Horasan, Harizm, Fergana. Şaş (Taşkent), Suğd (Buhara Semerkant). Eyaletlerin idari ve askeri işlerle ilgilenmek için merkezden vali ve emirler tayin edilirdi. Bunun yanı sıra yine vali ve emirlere yardımcı olmak amacıyla mali işlerden sorumlu olan sahibü'l-harac ve amiller görevlendirildi. Abbasiler, Emevilerde olduğu gibi valilerin belli başlı bazı görevleri vardı. Her daim savaş olacakmış gibi orduyu hazır bulundurmak, devletin eyaletlerdeki hukuki meseleleriyle ilgilenmek, ele geçirilmiş olan topraklarda yaşayan halktan zekât ve vergi toplanmak, bu toprakların taksimini yapmak ve savaş esnasında ele geçirilen ganimetleri paylaşmak, suçluları cezalandırmak, Cuma namazlarında imamlık yapmak ve hac işlerini düzenlemektir.⁵⁴⁷

Abbasiler zamanında Kafkasya'ya tayin edilen ilk vali AbbâsiHalifesi Ebû'l Abbâs es-Seffah'ın öz kardeşi Ebû Câfer el- Mansûr idi. Devletin ilk kurucu lideri es-Seffah'ın öz kardeşini Kafkasya'ya vali olarak tayin edilmesi, Abbasilerin bu bölgeye ne kadar çok önem verdiğinin asıl göstergesidir. Ebû Câfer el- Mansûr bu görevini yerine getirmek için derhal Ermeniyeye gitmiş ve karargâhını da Berde şehrinde kurmuştu. Ebû Câfer, Kafkasya'da denetim sağlamak ve burada bozulan düzeni bertaraf ederek halkı huzurlu bir ortama kavuşturmak için bölgede birçok askeri sefer düzenledi. Bölgede yapılacak olan askeri seferler için birçok komutana görev vermişti. En sonunda Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmında denetim sağladı. Böylece Ermeniyeye ve Azerbaycan halkı yeni idari sistemi kabul etmek zorunda kaldı.Ebû Câferel-Mansûr'u atadı. Ebû Câfer, halife olana dek buraları başarılı bir şekilde yönetti.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Moisey Kalankatuklu, **Albania Tarihi**, s.183–84.

⁵⁴⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", **TDV İA**, Cilt: I, **TDV Yayınları**, İstanbul 1988, s. Aynı yer.

⁵⁴⁸ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. 300

İbn A'sem el-Kûfi'nin aktardığına göre, Ebü'l Abbâs es-Seffah, Muhammed ibn Sul'un emrine bir ordu vererek, Azerbaycan'a vali olarak atamıştı. Muhammed ibn Sul Azerbaycan'da kendisini vali olarak gören Müsafir ibn Kesir el-Kassab ile savaşarak, Müsafir'i adamlarıyla beraber perişan etti, sağ kalmayı başaranlarsa, Sicistan'a kaçmıştı. Böylece Abbâsîler Azerbaycan ve Karabağ'da hâkimiyeti tesis etmiş oldu.⁵⁴⁹ İbn A'sem el-Kûfi ve Belâzürî'nin aktardıklarına bakılacak olunursa, daha önce Emevilerde ve Dört Halife Devrinde olduğu gibi Abbasiler de eyaletleri merkezden atadıkları valiler aracılığıyla yönetmiş. Her valinin emrinde bir ordu vardı. Vali gerekliliği gördüğü zaman merkezden yardımcı kuvvet gönderilmesini talep edebilirdi.

Araplar ele geçirdikleri toprakları önce dokuz daha sonra ise beş büyük idari vilayete ayırdı. Buna göre; Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Arran (Karabağ), el-Cezire ve Taberîstan'ı dördüncü vilayet olarak yapılandırmışlardı.⁵⁵⁰ Abbâsîler döneminde idari yapılanmada değişikliğe gidilerek İslâm toprakları 83 eyalet ve 14 vilayete taksim edilmişti. Her bir vilayette bağlı birçok mahalle vardı. Nahiyeler ise 12 bölgeden oluşurdu ve her birinde de toplamda 12 şehir bulunurdu.⁵⁵¹ Abbâsîler, Azerbaycan, Ermeniye ve Arran (Karabağ) topraklarına yerleşmesiyle beraber burada rayına oturduğu inzibati idari sistemi, Arapların diğer bölgelerde kurdukları düzenle paraleldi.⁵⁵²

Abbâsîler devrinde özellikle de Hârûn er-Reşîd,'in Halifeliği zamanında Arran ve Azerbaycan'ın inzibati sınırları kesin bir şekilde belirlenmişti. Ayrıca Abbâsî Halifeleri bu geniş arazileri idare etmek için iyice tecrübe kazanmışlardı. Vilayetlerin vergi gelirini, resmi hukukunu, ekonomik durumlarını ve halkın yaşam koşullarını artık tespit etme seviyesine gelmişlerdi. Her vilayetin başında Arapların valisi bulunurdu. Aynı zamanda vali hem kendi bölgesinin ordu komutanı hem de vilayetin il idare bürosuna başkanlık ederdi. Emrinde bulunan vilayetin dış güçlere karşı savunulması onun sorumluluğu altındaydı. Yani kısacası vali hem mülki idarenin hem de askeri idarenin başındaydı.⁵⁵³ Öte yandan gelir ve giderlerin kaleme

⁵⁴⁹ İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbü'l-Fütûh**, s. 48–49.

⁵⁵⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), Milli Eğitim Basım Evi, Cilt: I, İstanbul 1997, s. 176; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.177.

⁵⁵¹ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.178–179.

⁵⁵² Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", **İstem Dergisi**, Yıl:6, Sayı:12, 2008, s.155–157.

⁵⁵³ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı**, s.19;

alındığı iki divan vardı. Bunlardan ilki Azerbaycan'da diğeri ise Arran cebelindeydi. Bu divanların kullandıkları dillere bakacak olursak eğer, İran ve Bizanslılardan kalma idari sistemin bölgede halen etkisinin devam ettiği görülecektir. Zira Azerbaycan'da Farsça, Gürcistan ve Karabağ'da ise Rumca kullanılmıştır.⁵⁵⁴

Abbâsîlerde her vilayet, Halifeliğin emrindeki emirin ve vilayetin başkentinde ikamet eden divan üyelerinin yönlendirdiği az-çok özerk yapılarıdır. Emir emri altında memurlar-amiller (mülki idare hâkimi, maliyeden sorumlu bakan ve vergileri toplayan memur) ve dini mahkemelerden sorumlu kadı görev yapardı. Kadı vakıf işlerle ilgilenir ve memurların verdiği kararlardan hoşnut olmayanların işini hallederdi. Halifeliğin merkeziyle vilayetler arasında berid denilen yapılar inşa edilmişti. Bünyadov'un aktardığına göre berid I. Muaviye'nin hükümdarlığı döneminde yapılmıştı. Halife Abdülmelik devrinde ise (685–705) haberleşmenin daha kolay ve hızlı sağlanabilmesi için güvercinlerden faydalanmışlardı.⁵⁵⁵ Mu'tasım, Babek isyanını bastırmak için operasyonun yürütüldüğü askeri karargâhın merkeziyle Hilâfetin bulunduğu yer arasında bağlantının sürekli, canlı ve hızlı tutmasını sağlamak ve haberleşmenin hızlandırılması hasebiyle Erdebil'e kadar giden yolun her 3 kilometresinde, çok hızlı hareket edebilen özel atlı birlikler yerleştirmişti.⁵⁵⁶

Arap merkezi hükümeti, stratejik açıdan kayda değer alanları derdest ettiği vakit buraların öz savunmasını kendisi sağlıyor, idari işleri de merkezden bölgeye atadığı memurlar sayesinde yapıyordu. Bu anlamda Araplar, Berde, Dovin, Erdebil, Derbend, Tebriz ve Muğan gibi oldukça önemli noktalarda hem askeri karargâhlarını, hem de hükümet konaklarını kurmuşlardı; çünkü Onların nihai amacı, Ermeniye'de, Bizans'la sürekli irtibat halindeki olan güçlü feodal beyleri dizginlemek, kuzeyde Hazarların saldırılarını önlemek ve Güneyde ise İranlıların kalıntıları üzerine en ufak bir şey inşa etmek isteyen birilerine o fırsatı vermemektir.⁵⁵⁷ Azerbaycan'ın harp ve mülki idare amirliği Dört Halife devrinden Emevi Halifesi Abdülmelik (685–705) dönemine kadar Küfe valiliğine bağlıydı.

⁵⁵⁴ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, s.155–157.

⁵⁵⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.178–179.

⁵⁵⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s.323–324.

⁵⁵⁷ Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", s.155–157.

Ancak daha sonra burası el-Cezîre valiliğine bağlandı.⁵⁵⁸ Bu durum Abbasiler zamanında da sürmüştü. Nitekim Abbasi halifesi, kardeşi Ebû Câferel-Mansûr'u hem Ermeniyeye hem de el-Cezîre valiliklerine atadı.⁵⁵⁹ Böyle bir durumda Ermeniyeye'nin idari amirliğinin El-Cezire'ye bağlı olduğu yorumu yapılabilir.

Hilafet merkezinden uzak eyaletlere hanedana mensup yöneticiler, güvenilir aileler veya son derece müemmen komutanlar atanırdı. Nitekim Mezyed ailesi de bu güvenilir ailelerden biridir. Yıllarca Azerbaycan topraklarında Abbasilere hizmet etmiş olan bir aileydi. Nitekim Ziya Bünyadov, Yezid b. Mezyed'in Şirvan, Azerbaycan, Ermenistan, Arran ve Derbend'in ilk resmi meliki ve hâkimi olduğunu aktarmıştır.⁵⁶⁰ Ancak Kafkasya ve diğer bölgelere atanan kumandanlar zamanla Irak'ta oturmayı tercih ederek yerlerine naibler göndermeye başladılar.⁵⁶¹ Nitekim Taberî'nin aktardığına göre; Halife, el-Fazl ibn Yahya el-Bermeki'yi 792 yâda 793 yılında vali olarak görevlendirmiştir. Amma buna rağmen el-Fazl'a verilen valilikler sadece Ermeniyeye ve Azerbaycan ile sınırlı değildi. Zira Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın yanı sıra Taberîstan, Cibal, Dunbavand ve Kûmis valilikleri de el-Fazl'ın yetkisi dâhiline bırakıldı.⁵⁶² El-Fazl ibn Yahya görevinin başına gelir gelmez Hazmin Kalesini hedef aldı. Karargâhını Berde şehrinden kurmuş olan yeni vali, çok kalabalık bir orduyla Bab el-Ebvab'a sefer düzenlemek amacıyla bu şehirden ayrıldı. Ancak Arap ordusu başarısız olunca Berde'ye geri çekilmek zorunda kaldı. Seleflerine nazaran oldukça vasıfsız olan bu yeni vali, kendi yerine Ömer ibn Eyyub el-Kinani adında birini bırakarak Irak'a yerleşti.⁵⁶³ Yakubi'nin verdiği malumata göre; İbn Fadl / Fazl Irak'a gittiği zaman yerine Ömer ibn Eyyub'i bırakmasının yanı sıra, Ermeniyeye'de Said ibn Muhammed el Harrani'yi askeri, Ebu Sabaha'yı da vergi dairesinin başına getirmişti. Berde'nin sakinleri vergi işleriyle ilgilenen başmemur Ebu Sabaha'yı öldürdüler.⁵⁶⁴ Halife Hârûn er-Reşîd döneminde, el-Fazl ibn Yahya el-Bermeki'nin Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olarak tayin edildikten sonra, başarısız

⁵⁵⁸ Abbas Gurbanov, "Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan", s.155–157.

⁵⁵⁹ Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. 300

⁵⁶⁰ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 250.

⁵⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", **TDV İA**, Cilt: I, **TDV Yayınları**, İstanbul 1988, s. 39.

⁵⁶² Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume, XXX, p.115.

⁵⁶³ İbn A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l Fütûh**, s.52; Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 247–248.

⁵⁶⁴ Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, s.147.

bir sefer gerçekleştirmesi sonucu bölgede kalmayı tercih etmeyerek Irak'a dönmesi böyle bir durumun en açık göstergesinden biridir.

Abbasilerin Merkezi otoritenin zayıflaması üzerine artık merkezden uzak eyaletleri kontrol edemez hale gelmişti. Bu sebeplerden dolayı bazı valiler ve vekilleri merkezden ayrı olarak yönettikleri topraklarda kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kafkasya'da Sâcoğulları, Şirvanşahlar bu şekilde kurulmuş olan müstakil devletlerdi. Arap kökenli Mezyed ailesinin bir ferdi olan Heysem ibn Halid ibn Mezyed, Halife Mütevekkil'in öldürülmesini fırsat bularak Abbâsîlerle olan bütün ilişkilerini kesti ve Güney Kafkasya'nın Şirvan (Azerbaycan) bölgesinde bağımsız ilk Müslüman emirliğini kurmuş oldu.⁵⁶⁵

4.3. Arapların Kafkasya'da Uyguladığı Toprak ve Vergi Sistemi

4.3.1. Toprak Sistemi

Yerel feodal topluma egemen olan Halifelik yönetimi, Arap işgaline giren bütün ekili arazileri Müslüman cemaatin mülkiyeti olarak ilan etti. Bu toprakların tüm hak ve imtiyazları savaşlarda topraklarını terk etmeyerek binlerce yıl burada yaşam sürmüş olan yerli halka aitti. Araplar, buraları ele geçirdikten sonra toprak sahipleri onlara boyun eğmek zorunda kaldı ve Onlar Beytül-mâl'a vergi ödedikleri için Araplar bu durumdan oldukça memnun kaldı.

Sasani hükümdarlarına, orduda görev yapan askerlere ve saray ayanlarına ait olan topraklar, Sasanilerin devrilmesi sonucu sahipsiz kalmıştı. Araplar metruk olan bu toprakları hazine malı (savafi) olarak saydı. Arap işgalinin ilk yıllarında devlet memurlarının, orduda görev yapan askerlerin ve başka görevlilerin toprak payı bu arazilerden sağlandı. Dört Halife devrinde ele geçirilen topraklar her ne kadar gerçek sahiplerine iade edilmiş olsa da Emeviler devrinde tam tersi bir durum yaşanmıştı; çünkü Emeviler işgal ettikleri toprakları merkezden atadığı valilere ve ordu komutanlarına peşkeş çekmişti. Ayrıca Araplar mesken tuttıkları diğer bölgelerden, Azerbaycan ve Karabağ 'a birçok göçmen yerleştirdi. Özellikle Küfe, Basra ve

⁵⁶⁵ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s.245–258.

Şamdan getirilen bu göçerler ve askeri birlikler, zapt ettikleri topraklara kalıcı olarak yerleşmişlerdi.⁵⁶⁶

Kaynakların verdiği bilgiye göre Emevilerden sonra Abbâsîlerin eline geçmiş olan topraklar birçok kategorilere ayrılmıştı, buna göre;

1- *Halife Toprakları*: Emevilerden Abbâsîlere geçmiş olan Halifetoprakları, vefat etmiş veya görevinden çıkarılmış olan memurların mülklerinin müsadere edilmesi veya satın alma yoluna giderek elde edilen bu topraklar, büyük gelirler getiriyordu. Böyle toprakların idare edilmesi için birçok divan tesis edilmişti.

2- *İktâ Toprakları*: İktâ (paylaşırma, kesilip ayrılma, pay) toprakları - çoğunluğu ekili arazilerden meydana gelen ve Abbâsîler döneminde oldukça geniş alana yayılmış olan topraklardı. Bu topraklar, insanlara hizmet etme karşılığında ömür boyu veya hizmet ettiği yıl boyunca verilirdi. Yani toprak ikta sahibinin malı olurdu. Ancak hizmet karşılığı bu toprakları alan görevliler yanlış bir şey yaptıkları zaman toprakları elinden alınır ve yeniden bağlı olduğu divana devredilirdi. İktâ sahipleri her hangi bir askeri sorumlulukları yoktu; ancak vergi ödemek ve arazilerinden geçen kanal, yol ve köprüleri tamir etmek zorundaydılar.⁵⁶⁷

Abbâsîler özellikle VIII. ve IX. yüzyılın sonlarına doğru ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştı. Bu öyle bir krizdi ki memurlarına ve orduda görev yapan rütbeli askerlere maaş ödeyemez hale gelmişti. Bu sebepten dolayı devlet bunlara maaş karşılığı toprak vermek zorunda kaldı.⁵⁶⁸

Sahiplik hukukunda yer alan ikta toprakları iki kategoriye ayrılırdı. Bağışlanan bir ikta şahsın tam mülkiyetine geçer ve bu arazi babadan oğla devredilirdi. Şahsa bağışlanan bu araziler daha önceden ya hiç ekilip biçilmemiş ya da sahibi olmayan arazilerden meydana gelirdi. İkinci kategoride ise irsen devredilmeyen ve icare iktası denilen topraklar vardı. Bu topraklar ise orduda görev yapan askerlere dağıtılırdı. Ayrıca Mülki ikta toprakları vardı ki, bunlar da

⁵⁶⁶ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.180.

⁵⁶⁷ Mustafa Demirci, “İktâ”, **TDV İA**, Cilt 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 43–47.

⁵⁶⁸ Mustafa Demirci, **İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 250

memurların statüsüne göre dağıtılırdı. Memur eğer işten atılırsa elindeki toprak da alınırdı ve bu topraklar onun yerine geçecek olan yeni memura tahsis edilirdi. Orduda üstün başarılar elde eden komutanlara konut hariç çok özel ikta topraklar tahsis edilirdi. Mesela Afşin, Babek isyanını bastırdığı için Halife el- Mütevekkil Azerbaycan, Ermeniyeye ve Karabağ'ın tamamını ikta olarak Afşin'e bahşetmişti. Halife el- Mütevekkil Afşin'in yanı sıra bir diğer önemli komutan Muhammed ibn Halid ibn Mezyed'e de ikta vermişti. Bu çerçevede Halife, ona Bâb-ül Ebvâb kalesi ve çevresi dışında "Halidiyye" olarak adlandırılan meşhur malikâneler ve Gence şehrini de ikta olarak vermişti. Askeri iktalar ömür boyunca yada babadan oğla geçen iktalar değildi. Yani sahip olanın mülkiyeti değildi. Devlet gerekli gördüğü zamanda alabilirdi. Abbâsî döneminin başlarında, bir yenilik olan İkta sistemiX ve XIII yüzyıllar arasında gelişerek yavaş yavaş kalıtsal bir boyut kazandı. Abbâsîlerin kuruluş aşamasında ikta sistemi yeni bir sistem olarak devreye sokulmuş ve bu sistem yavaş yavaş gelişerek kalıtsal bir boyut kazanmıştı.⁵⁶⁹

3- Mülk Toprakları: Azerbaycan, Ermeniyeye, Karabağ, Gürcistan ve Derbend'de yerel feodal beylerin (ayanların) hükmünde olan geniş topraklar vardı. Feodal beyler bu topraklar üzerinde söz sahibiydi ve topraklardan babadan oğla el değiştirirdi. Keza, merkezi hükümetin desteklemesiyle de "ölü" topraklar sulandırılmış, ekilip-biçilmiş ve bataklıklar da kurutularak öz sahiplerine teslim edilmişti. Mülk toprakların diğer bir çeşidi de devlet topraklarının satın alınmasıyla ilgilidir. Memurlar ve diğer şahıslar Halifenin topraklarını satın alarak bu toprakların mülkiyet hakkını kazanmış oluyorlardı. Ancak onlar vergi vermek ve arazilerinden geçen yol ve kanalları tamir etmekle mükellefti. Mülk kategorisi Hilâfetin hâkim olduğu ilk günden itibaren mevcuttu. Mülk topraklar kiler arasında alınıp satılabilirdi, birisine bağışlanabilirdi ve hak sahibi miras olarak çocuklarına devredebilirdi.⁵⁷⁰

4- Vakıf Toprakları: Bu topraklar arazi, mülkiyetinin ana türlerinden biridir. Vakıf toprakları, üzerinde dini müesseselerin ve kalelerin inşası için bahşedilen arazilerdir.

⁵⁶⁹ Naile Velihanlı, "VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler", (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.180-181.

⁵⁷⁰ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 170.

Bu topraklarda mescit, cami ve medreseler yapılırdı. Vakıflar “Allahın mülkiyeti” olarak tanımlandığı için üzerinde asla şahsi bir imar planı yapılamazdı.

5- *İcmâ Toprakları*: Bu araziler, devlet toprakları kategorisine dâhildi. Kent sakinleri vergi vermek koşuluyla bu topraklara sahip olabilirdi. Ancak dönem dönem vergilerin ağır olması nedeniyle halk arazilerini bölerek kiraya vermek zorunda kalmışlardı. Bu araziler genelde otlaklar, örüş yerleri ve mezarlarının yapıldığı alanlardan oluşurdu.

Araplar belli dönemlerde Güney Kafkasya’ya yerleştirdikleri Arap kabilelerine ve Arap kökenli feodal beylere, devlet politikası gereği toprak verdi. Böylelikle Güney Kafkasya halkı, Arapların bölgeye gelmesiyle itibaren kendi topraklarında misafir konumuna düştüler.

4.3.2. Vergi sistemi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Araplar, Ermeniyeye’yi işgal ettiği zamanburada hem kendi düzenlerini kurdular hem de öz selefleri olan İran ve Bizans’ın idari sistemini benimsediler. Ayrıca Onlar, İran ve Bizans’ın aksine halkın vergi⁵⁷¹ yükünü hafifleterek onları kendi taraflarına çekmek istediler. İslâmiyet’in yayılmasıyla beraber, Güney Kafkasya’da hüküm süren feodal beyler ve yerel halk, memurların baskısından kurtulmak için elde edilen ürünün bir kısmını, boyunduruğu altında kaldıkları Arap yöneticilere vergi olarak ödemek zorunda kaldı.⁵⁷²

Araplar, arazi⁵⁷³ vergisini belirlerken hem Güney Kafkasya’da hem de diğer bölgelerde bir takım zorluklarla karşılaştı. Bu nedenle, vergi almayı kolaylaştırmak için ele geçirdikleri arazileri, dört kategoriye ayırdılar. Buna göre; 1- Müslüman Arapların ana vatanları olan topraklar, 2- Mülklerini korumak için İslâmiyet dinini kabul eden vatandaşların üzerinde yaşadığı topraklar, 3- Silah gücü ile Müslüman olmayanlardan zorla alınmış olan topraklar, 4- Anlaşma ile ele geçirilen topraklar; bunlar da kendi aralarında iki kısma ayrılırdı: a) Sahipleri terk ettiği için savaşız bir şekilde Müslümanlar tarafından ele geçirilen topraklar, b) Bazı bölgelerde mülk sahipleri topraklarını terk etmeyerek, öz anayurtlarında kalmışlardı ve Müslümanlarla birer ahitname imzalayarak toprak vergisi ödemek şartı ile arazilerini

⁵⁷¹ M. Macit Kenanoğlu, “Vergi”, TDV İA, Cilt 43, TDV Yayınları, Ankara 2013, s. 52–57.

⁵⁷² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 148.

⁵⁷³ Halil Cin, “Arazi”, TDV İA, Cilt 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 342–346.

elinde tuttıkları topraklar. Karabağ, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Müslüman olmayan ahalisi iki tür vergi öderdi. Bu vergiler cizye ve haraçtı. Şeriata göre her kişi can vergisi olarak cizye vermek zorundaydı. Zenginler 48, orta haliler 24 ve yoksullar ise 12 dirhem ödemek zorundaydı. Cizye sadece gayrimüslimlerden alınmasına rağmen haraç⁵⁷⁴ hem Müslümanlardan hem de başka dinlere mensup kişilerden alınırdı.⁵⁷⁵

Halife Ömer zamanında, Azerbaycan ahalisinden alınan toprak vergisinin haracı Sasaniler tarafından alınan vergi kadar yüksek değildi. Arap tarihçi Taberî'nin aktardığına göre “Onlardan Hüsrev haracı alınırdı”. Araplar cizye vergisini ilk olarak Utbe b. Farkad'ın Azerbaycan ahalisiyle anlaştığı birinci ahitnamede almıştı. Bu ahitnameye göre; “*Onlar cizyeyi kendi imkânları dâhilinde ödeyeceklerdi. Kadınlar ve çocuklar, kronik hastalar, çok fakir insanlar cizyeden muaftılar.*”⁵⁷⁶

Araplar, Muğan'ı istila edildiği vakit, ergenliğe ulaşmış olan her bireyden kafa vergisi alınmaya başlandı. Bu vergi ya bir dinar ya da onun değerinde olacak başka bir şey alınırdı. Arapların Kafkasya valisi Habib b. Mesleme, Tiflis sakinleriyle yaptığı anlaşmaya göre cizyenin miktarı “ her bireyden bir dinar” olarak kabul edildi. Emeviler devrinde ise bu oran dört dirheme çıkmıştı.⁵⁷⁷

Emeviler döneminde, Araplar tarafından Transkafkasya'da şu vergiler alınırdı; “*Her aileden bahçe başına dört dirhem, üç modi (her Modi- 3,264 kilogramdır.)elenmiş buğday, hayvan tüyünden bir ip ve bir eldiven istenmişti.Ayrıca keşişlerden ve atlılardan bir şey alınmamaya karar verilmişti.*”⁵⁷⁸

Araplar, Rahiplerden her hangi bir vergi almadılar; çünkü kendilerini Hıristiyanların siyasi temsilcisi olarak görüyorlardı. Ayrıca onlar Ermenistan, Karabağ, Gürcistan ve diğer yerlerde kiliseyi kendi himayeleri altına alarak, din adamlarına başka ayrıcalıklar da tanıdılar.

⁵⁷⁴ Cengiz Kallek, “Haraç”, TDV İA, Cilt 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.71–88.

⁵⁷⁵ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.182–183.

⁵⁷⁶ Naih Velihanlı, “Arapların Azerbaycan'a Yürüyüşleri”, **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s. 134.

⁵⁷⁷ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan'da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.183.

⁵⁷⁸ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 148.

Emeviler devrinde zaman zaman vergilerin miktarını merkezdeki yönetim belirlemiyordu. Tam aksine bu görev eyalette görev yapan valinin inisiyatifine bırakılmıştı. Bu nedenle bölgelerde görev yapan Arap vâlilerhem aldıkları fazla vergilerle hem de devlet hazinesinden aldıkları maaşlarla çok zengin oluyorlardı. Bu yüzden Halife I. Muaviye (40–60/661–680) onları denetlemek için Bab el-İstihraç olarak adlandırılan bir bakanlık kurmuştu. O, ayrıca yerli olan valileri yerli olanlarla değiştirdi. Nedeni şu ki, eğer yerli valileri yerinde bırakmış olsaydı, bu valiler halkından fazla vergi talep etmeyecek, olsa bile bunun büyük bir kısmını kendilerine ayıracaklardı.⁵⁷⁹

Halife Hişam zamanında (105–125/724–743) 107/725–26 senesinde Karabağ ve Güney Azerbaycan'da bulunan tüm hayvan ve arazilerin kaydı alındı ve vergilerin miktarı da eskiye göre atırıldı. Bu durum halkı ekonomik anlamda oldukça zor duruma soktu. Keza bu sistemin getirilmesinden bir yıl sonra halk daha felaket bir durumla karşı karşıya kaldı. İklim şartlarının çok çetin olması, mahsulün olmaması ve hayvanların telef olması sonucu halk borçlu ve kötü bir duruma düştü. Hatta daha önce rahiplerden vergi alınmamasına rağmen artık onlardan da vergi alınmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Hıristiyan din adamları ilk defa cizye vergisi vermiş oldu.⁵⁸⁰

Emevilerin son zamanlarında Güney Kafkasya'da feodaliz başını almış gidiyordu. Feodal beyler o kadar çok güçlenmişlerdi ki, artık Emevi Halifeleri onlardan hesap sormaz hale gelmişti. Kendi başlarına buyruk bir şekilde hareket eden bu feodal beyler, kendi bölgelerinde istediği şekilde halkı sömürüp vergi alıyorlardı. Bu durum Abbâsîlerin Hilâfeti devralmasına dek sürecekti.⁵⁸¹

Abbâsîlerin idari sistemi ve mahiyeti itibariyle Emevilerin devrinde olduğu gibi kalmıştı. Öyle ki; vergilerin toplanması, ordunun idari sistemi ve divan kayıtları tıpkı Emevilerde olduğu gibi devam etti.⁵⁸² Ancak feodal yapıların gücü zayıflatılarak bölgede istikrarın sağlanmasına özen gösterilmiştir. Arapların, Kafkasya halkından aldığı vergi miktarı Abbâsî hâlifesi el-Mansûr'un devrinde (754–775) hayli bir artmıştı. Toprakların ekilip ekilmediğine bakılmaksızın herkesten vergi talep edildi.

⁵⁷⁹ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, s. 90.

⁵⁸⁰ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, s. 90.

⁵⁸¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 155–156.

⁵⁸² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 156.

Hatta halk elindeki at, katır, göz kamaştırıcı elbiseler, kızıl (altın) ve gümüş eşyalarını Arap yöneticilere vergi olarak vermek zorunda kaldılar. Bu dönemde halkın ödediği verginin adı “Misaha” olarak adlandırıldı.⁵⁸³ Ermeni kaynaklar verginin çok ağır olduğuna dikkat çekmek için “*Abbâsîlerin ölü vatandaşlardan dahi vergi aldığı*” belirtmişlerdir.⁵⁸⁴

Halifeel-Mehdî (158–168/775–85) zamanında halkın omuzlarındaki vergi yükü az da olsa hafifletildi. Peşin olarak parayla vergisini ödemek zorunda kalan halka kolaylık sağlamak için bu vergi türü mahsule dönüştürüldü. Ancak onun getirdiği bir başka uygulamada ise halk çok zor bir duruma düştü çünkü Halife el-Mehdî meyve ve zeytin ağaçlarına bir de üzüm bağlarına haraç vergisi koymuştu. Halkın bu ağır vergiler karşısında artık dayanma gücü kalmadığı için Abbasî yönetimine karşı isyan etti. Birçok bölgeyi etkisi altına alan bu isyanlar, HalifeHârûn er-Reşîd, döneminde ancak bastırılabilirdi.⁵⁸⁵

VIII. yüzyılın sonuna yakın bir dönemde Abbâsî ekonomisinin zayıflaması üzerine iltizam sistemi uygulanmaya başladı. Bu sisteme göre, devletin yüksek kademesinde görev yapan bir memur vilayetlerde ve nahiyelerde vergi toplardı. Halk bu sistemden hiç memnun kalmadı; çünkü vergi sistemi devlet eliyle bir nevi özelleştirilmişti. Bir kişinin insafına bırakılan bu yeni sistemde feodal beyler büyük bir güç kazanmasına yol açtı. Bilfarz, Halife el-Muktedir-Billâh’ın döneminde (909–932) onun veziri İbn el-Fırat, bütün Ermeniyeye’nin vergisini almak için 120 bin dinar karşılığında iltizam usulüyle Yusuf ibn Ebû-s Sac’a vermişti. Yapılan sözleşmeye göre Yusuf ibn Ebû-s Sac her yıl Abbâsî Devleti’ne 120 bin dinar vermek zorundaydı.⁵⁸⁶

Devletin arazasını kiralayan iltizamcılar kanal, yol, köprü vb. gibi hizmetlerin bakımından ve toprağın boş kalmaması için ekilip-biçilmesinden sorumluydular. Ancak onlar sorumluluklarını yerine getirmek yerine halka zulm etmişler ve zorla

⁵⁸³ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007, s.186–187.

⁵⁸⁴ René Grousset, **Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**, s. 307; Ghewond, **Ghewond's History**, Chapter 28.

⁵⁸⁵ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 158–159; Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.187.

⁵⁸⁶ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.187.

herkesten çok yüksek miktarda vergi almışlar. Öyle ki, o devrin meşhur hukukçusu Ebu Yusuf, HalifeHârûn er-Reşîd, için özel olarak “Kitab el- Haraç” adında bir eser kaleme almış. Yazar bu eserinde dönemin sosyo- ekonomik durumunu gözler önüne sermiştir. Nitekim O, bu çalışmasında Abbâsî yönetimini sert bir dille eleştirerek vergi adaletsizliğine dikkat çekmiştir.⁵⁸⁷

Güney Kafkasya’da toprak vergisi, haraç ve can vergisi cizye dışında birçok değişik vergi daha alıyordu. Örneğin, zekât⁵⁸⁸, öşür⁵⁸⁹ ve humus vergisi bunlar arasında gösterilebilir. Abbâsî yönetiminin Güney Kafkasya’da iyice zayıflaması sonucu IX. ve X. yüzyılın sonlarına doğru vilayetlerin vergileri bölgede kurulan yeni devletlerin hükümdarları tarafından alınmaktaydı.⁵⁹⁰

Müslüman Araplar ele geçirdikleri arazilerde yaşayan halklara, Sasani ve Bizans’tan farklı olarak son derece saygılı ve özgürlükçü davranmışlardır. Elbette bazı valiler ve diğer devlet yöneticilerin yanlışları zaman zaman olmuştur; ancak genel itibariyle Müslüman Araplar bölge halkı için son derece iyi davranmışlardır. Zira onların dini düşüncelerine, kültürlerine ve dillerine asla karışmamışlardır. Keza Araplar yüzlerce yıl bu toprakları yönetmelerine rağmen asla bölge halkını asimile etme girişiminde bulunmamışlardır; hatta buna tenezzül bile etmemişlerdir. Bunun en büyük kanıtı ise günümüzde bölgede, varlığını hala ilk günkü gibi koruyan Azeri, Gürcü ve Ermeni halklarıdır. Eğer ki Müslümanlar, onların dinlerini ve kültürlerini talan etmiş olsalardı, tarihlerini yok saysalardı ve dillerini yasaklamış olsalardı, günümüzde hâlen en kadim zamanda olduğu gibi benliklerini aynen koruyabilmezlerdi.

⁵⁸⁷ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 160–161; Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.187.

⁵⁸⁸ Mehmet Erkal, “Beytülmâl”, **TDV İA**, Cilt 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 90–94.

⁵⁸⁹ Mehmet Erkal, Öşür, **TDV İA**, Cilt 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 97–100.

⁵⁹⁰ Naile Velihanlı, “VII-X Asırlarda Azerbaycan’da sosyal-iktisadi meseleler”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, s.187–189.

SONUÇ

Kafkasya, tarihin ilk çağlarından itibaren birçok kavmin bulunduğu bir medeniyet müzesidir. Romalılar, İranlılar, Türkler, Araplar, Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler gibi birçok millet bu topraklarda iz bırakmışlardır. Kafkasya, kendine has jeopolitik konumu sayesinde Asya'yla Avrupa arasında bağlantıyı sağlayan ehemmiyetli bir kapıdır. Filvaki, Hazar sahilleri boyunca uzanan yol ya da Kafkasya geçidi, en kadim zamanlardan beri, hem ticari hem de göç güzergâhı gibi çeşitli amaçlar için kullanılmış ve Asya'yla Avrupa insanını buluşturma misyonunu layıkıyla yerine getirmiştir. Öyle ki Güneybatı Asya halkları, çeşitli tarihlerde Avrupa'ya göç ederken ya da ticari ilişkilerde bulunurken, Kafkasya geçidi onlar için bir hayat damarı olmuştur.

Araplar, Kafkasya'yı feth etmeden evvel bu geniş coğrafi saha Bizanslılar, Hazarlar ve Sasaniler tarafından yönetiliyordu. Araplar bölgeye ayak basmadan az bir süre önce, Bizanslılarla Sasaniler arasında büyük bir savaş patlak verecekti. Herakleios'un başkanlık yaptığı Bizans hükümeti, Hazar Hakan'ıyla ittifak kurması sonucu, İran güçleri büyük bir hezimete uğrattılacak; böylelikle Ermeniye, Cürzân (Gürcistan) ve Arran'da Bizans ve Hazar işgali baş gösterecekti. Aslında Türk, Rum ve İran otoritesi arasında vuku bulan bu savaş hiç şüphesiz Arapların daha hızlı ilerlemesine katkı sağladı. Üstelik Onlar ağır, hantal ve aksak bir askeri andıran ordularına sahip olmasına karşılık Arapların yılan görünümlü kartal kadar hızlı silâhlı kuvvetleriyle, savaşmak zorunda kalacaklardı.

Kafkasya'nın bir diğer önemli gerçeği ise, bölgede önemli bir politik ve askeri gücü elinde tutan feodal yönetimlerin varlık göstermiş olmalarıdır. Bölgede kendi sistemlerini inşa etmeye çalışan emperyalist güçlere karşı feodal lordlar müthiş politikalar yürüterek, hanedanlıklarının varlığını sürdürmeyi başarabilmişlerdi. Bizanslıların bölgedeki stratejik ortakları Mamıkonyanlar, en büyük rakipleri Bagradunilerin aksine Ermeniye'nin Bizans topraklarına yakın bölgeleri kontrol ediyordu. Bagraduniler Nahçıvan'ı, Kamsarakanlar Kars ve çevresini, Artzruni ailesi

ise Vaspurakan vilayetine hakîmdi. Araplar Azerbaycan'a gelmeden önce Arşaklar çok güçlüyken, Müslüman Araplarla birlikte Mihrani hanedanlığı öne çıktı. Dâhilişlerde bağımsız olan bu feodal lordlar, dış politikada tamamen kendi efendilerine bağlıydılar. Hatta sömürgeci güçlerle beraber birçok askeri operasyonu ortak yapıyorlardı. Nitekim kaynakların verdiği malumatlara göre Heraklios'un ordusunda 80 bine yakın Ermeni görev yapıyordu.

Müslüman Araplar, fetih hareketini Peygamber'den sonra Arap yarımadasının dışında taşıyarak birçok araziye, ülkelerinin sınırlarına dâhil ettiler. Araplar, Güney Kafkasya'yı tam anlamıyla feth etmeden önce Irak ve İran'da bulunan Sasani güçlerini yok etmesi gerekirdi. Zira İran'ın kuzeybatısı ve Irak toprakları, Güney Kafkasya'yla Arap yarımadası arasında tampon bir bölge oluşturmuştu. Lakin İslâm orduları, Kadisiye ve Nihavend zaferleriyle, Güney Kafkasya'ya doğru ilerlemelerine engel teşkil edecek olan bariyeri bertaraf etmiş oldu. Kadisiye ve Nihavend savaşları, Güney Kafkasya sınırları dışında yaşanmasına rağmen birçok Ermeni ve Gürcü beyi İranlılarla beraber bu savaflara katılarak, can vermişlerdi. Nitekim Kadisiye savaşında, Sünikli Ermeni lordu, Prens Grigor, Ermeniyeye generali Muşeng Mamıkonyan ve kız kardeşinin iki oğlu ve hatta Ermeni olmayan ancak, tarihte yer edinmiş İran ordusunun başkomutanı Fars kökenli Rüstem de ölenler arasındaydı. Bu kodamanların yanı sıra, Karabağ, Azerbaycan ve İberia (Gürcistan) bölgesinde savaflara katılım sağlamış askerlerin çoğu hayatını kaybetti. Onların içinde sağ kurtulmayı başaranlar ise Azerbaycan'a ve Ermeniyeye taraf kaçmışlardı. Keza Albania din adamı Varaz – Girikor'un oğlu Cavanşir atasından aldığı bir gurup adamla bu savaflara katılanlar arasındaydı. Fakat savafla ağır bir şekilde yaralanmış ve o dönemde Sasanilerin başında olan Şah Yezdigerd'in sarayına kadar yürüyerek hayatta kalmayı başarabilmişti.

İslâm ordularının Ermeniyeye bölgesiyle ilk temasları, Halife Hz. Ömer döneminde H. 18 (639) yılında İyâd b. Ganem'in komutasının liderliğinde gerçekleşti. Hatta Habib b. Mesleme Kâlikâlâ'dan (Erzurum) Ahlât'a doğru ilerleme kaydederken, buranın Hristiyan din görevlisi ondan önce İyâd b. Ganem'den almış olduğu emanı gösterince Habib b. Mesleme, onlara herhangi bir zarar vermemiş bu emanı olduğu gibi kabul etmişti. Ancak vakanüvis İbnü'l Esfir bu meseleyi H. 25 (645–646) yılı olaylarını anlatırken aktarmıştır. Ermeni kaynakları, özellikle Sebeos

ise yaşanan bu gelişmeyi H. 18 (639) yılında gerçekleştiğini aktarır. Müelliflerin her biri farklı bir tarih göstermiş olduğundan ötürü maalesef Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın tam olarak hangi tarihte fethedildiği bilinmemektedir.

Azerbaycan topraklarına Hz. Ömer döneminde 639–640 yılında giriş yaptığı bilinir. Bilhassa Arap ordu komutanı Huzeyfe İbn el-Yeman'ın bu tarihlerde Azerbaycan merzûbanı ile olan ilişkileri, kaynaklara yansımıştır. Diğer bir taraftan, bazı kaynaklar Azerbaycan'a ilk gelen Arap ordu komutanları, Utbe b. Ferkad, Bükeyr b. Abdullah, el -Muğire b. Şu'be'nin olduğunu söylerler. Bu komutanlar döneminde yapılan seferler daha çok keşif amaçlı yapılmıştır. Azerbaycan'ın asıl fethi Nihavend zaferinden sonra H. 22. (642) yılında gerçekleşmiştir. Huzeyfe b. el-Yemân 22/642– 643 yılında günlerce devam eden muharebeden müteakiben ülke halkının cizye ödemeleri karara bağlanılarak, taraflar arasında bir muahede imzalanmıştır. Azerbaycan'ın fethi devam ederken İslâm orduları ilerlemeye devam edecek, Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) ve Gürcistan'ın İslâm topraklarına dâhil edilecekti. Bu fetihlerden sonra Müslüman Araplar, hükümet konuklarını Ermeni bölgesinde Dovin/Dovin şehrinde, Azerbaycan'da ise Erdebil şehrinde kuracaklardı. Hilâfetin merkezinden buraya tayin edilecek olan valiler Dovin ve Erdebil'de karargâhlarını kurarak Ermeniyeye ve Azerbaycan'ı buralardan yöneteceklerdi.

Tarihsel bir gerçekliğin yansımaları şudur ki; Kafkas halkları ilk çağlardan beri güçlü siyasi otoritelere bağlı yükümlü olmaktan bir türlü kurtulamadı ve özellikle Bizans ve Sasaniler devrinde bu ubudiyet hali, tüm tehevür sarmalında devam etti. Ancak, Müslüman Arapların bölgeye intikal etmesiyle beraber bu esaret asla eskisi gibi olmayacaktı; çünkü Müslümanlar, Kafkas halklarına çok geniş anlamda imtiyaz tanıdı. Araplar Bizans ve Sasanilerin daha önce Kafkasya halkına uygulamış olduğu ağır baskı politikaları ve zulme son verecek, Müslüman olanlardan vergi talep etmeyecek, gayrimüslim halkın vergisini meşakkatsız bir şekilde ödemesi için çaba sarf edecekti. İlâveten, Müslüman Araplar, onların canlarını ve mallarını koruma altına alıp, ibadetlerini özgürce yerine getirmeleri için her türlü imkânı sunmuşlardır. Bütün bu etmenler bölge halkının Müslümanlara karşı sert tavrı yumuşamaya imkân sağladı. Hatta Arran hükümdarı Cavanşir ve Ermeniyeye'nin en güçlü lordu Theodoros Rştuni, Araplarla ortak askeri ve politik kararlar almaya başlamışlardı.

Abbâsîler, İslâm Halifeliğini ele geçirmek için Beni Ümeyye hanedanlığına karşı bir ayaklanma harekâtı başlatmışlardı. Nihayetinde bu ayaklanmaya başarıya ulaşması sonucu Abbâsi İmparatorluğu 132–136/750–954 yılında merkez Küfe’de kuruldu. Böylece Hilâfet Umeyyeoğulları soyundan Haşimi sülalesinin Abbâsî koluna geçti. Abbâsîler İslâm Hilâfetini ele geçirmeleri sonucu, başta merkez olmak üzere tüm eyaletlerde Emevilerin tayin ettikleri bürokratları tasfiye ederek, onların yerine kendilerine yakın adamları tayin ettiler. Bu çerçevede Kafkasya bölgesine Abbâsîlere hizmet edecek olan yeni valiler tayin edilmiş oldu. Öyle ki Kafkasya’ya tayin edilen ilk Abbâsi valisi, Abbâsîlerin ilk Halifesi ve kurucu lideri Ebü’l Abbâs es-Seffah’ın kardeşi Ebû Câfer el-Mansûr idi.

Güney Kafkasya’da “Abbâsî tarihini” derinden etkileyen birçok önemli hâdise vuku bulmuştur. Bunlardan ilki; Hazarla kurulmak istenen diplomasi atağının başarısız olması sonucu, Hazarlar, başta Bâbu’l-Ebvâb (Derbend) olmak üzere Azerbaycan ve Gürcistan’daki topraklara geniş kapsamlı bir saldırı harekâtı başlatmış olmasıdır. Araplar bu baskından sonra Berde’ye kadar geri çekilmek zorunda kalacaklardı. Ancak Halifenin merkezden gönderdikleri yardımcı kuvvetler sayesinde, Yezid b. Useyd’in emrindeki Arap ordusu, Hazar güçlerine karşı kaybettikleri toprakları geri alarak, onları Güney Kafkasya’nın dışına iteceklerdi.

Sânnârîler, genelde Azerbaycan, Ermeniye ve Gürcistan üçgeninde birçok kez Abbâsî Devleti’ne karşı birleşerek isyan etmişlerdi. Abbâsî merkezi yönetimi, bu saldırılara karşı sert bir politika izlemesine rağmen savaş, her iki taraf için çok ağır sonuçlar doğurmuştu; çünkü Abbâsîler istikrarı yeniden inşa etmek için bölgede yığıldığı askeri kuvvet, onların ekonomisine ciddi bir külfet yüklemişti. Hatta merkezden atadıkları valiler, Kafkasya’da yaşanan krizi doğru yönetemedikleri gibi, yeni kaotik olayların müsebbibi oldular. Diğer taraftan, isyan eden Ermeni beylerin çoğunun cenazeleri, savaş meydanında yağmur damlaları ve toz bulutları arasında çürümeye terk edilmişti. Sânnârîlerin isyan çıkartmalarının altında yatan en büyük nedenlerden biri Arap hegemonyasını kabul etmeme ve uygulanan ağır vergi koşullarıydı. Üstelik Müslüman Araplar da aynı sebeplerden dolayı Abbâsî yönetimine karşı sert bir mücadele yürüttü. Faraza Azerbaycan’da Ebû Müslim adında bir asi etrafında topladığı aşiretler sayesinde, Arap ordusunun birliklerini birkaç kere imha etmiştir.

Abbâsîler bütün Güney Kafkasya'yı sadece bir iki valinin inisiyatifine bırakarak yönetmeye çalışması ve bazı valilerin yanlış politikaları ve basiretsizliği bölgede çok vahim hadiselerle sebebiyet verdi. Öyle ki Abbâsîlerin Azerbaycan valisi Said b. Salim'in Bab el-Ebvab halkına müsamaha göstermeyerek, haraç ödemeye zorlaması, Derbend halkının Hazarlarla ittifak kurmasına yol açtı. Dolayısıyla Bütün Güney Kafkasya binlerce insanın ölümüyle sonuçlanacak olan yeni bir felaketin eşiğine gelmişti.

Babek, Abbâsîlere karşı giriştiği isyan hareketiyle, uzun bir süre Arap ve Kafkas dünyasının gündemini meşgul etti. Arap vakanüvislerin adeta şeytanlaştırdığı Babek, askeri karargâhını Azerbaycan'ın Bezz şehrinde kurmuş ve onları yok etmeye çalışan Abbâsîlerin askeri birliklerini, birçok kez imha etmişti. Nihayetinde Araplar ordunun başına bir Türk komutan olan Afşin'i getirerek, bu isyanı ancak bastırabildi. Lakin ülke bu sefer ekonomik buhran ve siyasi çözümlerle yankılanacaktı. Babek yakalanıp cezalandırılana kadar Abbâsî merkezi hükümeti tamı tamına bir milyon dinar harcamıştı. Askeri seçenek, sorunu çözmekten ziyade, Abbâsîlerin bölgede etkinliğini zayıflatacak olan yeni devletçiklerin doğmasına sebep oldu.

Müslüman Araplar, Güney Kafkasya'yı kendi arazilerine dâhil ettikleri vakit buraları hem İslâmî kurallar çerçevesinde hem de Bizans ve Sasanilerin idari sistemini benimseyerek yönnetti. Kafkasya'da zapt ettikleri bütün toprakları "*Ermeniye*" adı altında birleştirerek yöneten Müslüman Araplar ilk karargâhlarını Debil/Dovin'de kurmuşlardır. Böylelikle Halifelerin merkezden atadıkları valiler tüm bölgeyi Dovin'den idare etmişlerdi.

Abbâsîler, Azerbaycan ve Arran (Karabağ) topraklarına yerleşmesiyle beraber burada rayına oturduğu inzibati idare sistem, Arapların diğer bölgelerde kurdukları düzenle paralellik gösterdi. Nitekim Araplar Dovin'den belli bir müddet sonra artık Azerbaycan'a da vali atamaya başladılar. Buraya tayin edilen ilk vali Huzeyfe b. el-Yeman olmuştur. Arapların Azerbaycan'daki hükümet merkezi genelde Erdebil'de bulunmuştur.

Güney Kafkasya'nın harp ve mülki idare amirliği Dört Halife devrinden Emevî Halifesî Abdülmelik (685–705) dönemine kadar Küfe valiliğine bağlıydı. Ancak daha sonra el-Cezîre valiliğine bağlandı. Zira Araplar ele geçirdikleri

toprakları ilk önce dokuz daha sonra ise beş büyük idari vilayete ayırarak yönetmişti. Öyle ki; Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Arran (Karabağ), el-Cezire ve Taberîstan dördüncü vilayet adı altında bir merkezden yönetildi. Abbâsîler döneminde idari yapılanmada değişikliğe gidilerek İslâm toprakları 83 eyalet ve 14 vilayete taksim edilmişti. Her bir vilayette bağlı birçok mahalle vardı. Nahiyeler ise 12 bölgeden oluşurdu ve her birinde de toplamda 12 kent bulunurdu. Abbâsîler devrinde özellikle de Hârûn er-Reşîd, 'in Halifeliği zamanında Arran ve Azerbaycan'ın inzibatı sınırları kesin bir şekilde belirlenmişti. Ayrıca Abbâsî Halifeleri bu geniş arazileri idare etmek için iyice tecrübe kazanmışlardı. Vilayetlerin vergi gelirini, resmi hukukunu, ekonomik durumlarını ve halkın yaşam koşullarını artık tespit etme seviyesine gelmişlerdi.

Sonuç olarak denilebilir ki, Güney Kafkasya, Abbâsî Devleti'nin hâkimiyeti altındayken, burası doğrudan merkezden atanan valiler tarafından yönetildi. Ayrıca kadim zamandan beri bölgede tutunmaya çalışmış olan yerel feodal beyler, önceden olduğu gibi Abbâsîler zamanında da vergi vermeyi kabul ederek, özerk bir statüde varlık göstermeye devam ettiler. Ancak ödedikleri vergiyi bazen çok ağır buldukları için Abbâsî yönetimine karşı Ermeniye, Gürcistan, Azerbaycan, Karabağ ve Derbend'de isyana kalkışmışlardır. Keza bu isyanlar sırasında Hazar Türkleri ve Bizans'tan da destek almayı ihmal etmediler. Neticede onlar bu isyanlar sırasında Abbâsîlerden her ne kadar toprak koparmışlarsa da, Araplar karşı taarruza geçerek bu toprakları tekrardan kendi arazilerine dâhil etmeyi başarmışlardı; ancak IX. yüzyılın ikinci yarısı ve X. yüzyılı başlarına doğru Abbâsî yönetiminin artık bu toprakları kontrol edemeyeceğini görüyoruz. Hatta IX. yüzyıl ve X. yüzyılda birçok emirlik Abbâsîlerle olan ilişkilerini keserek, bölgede bağımsızlığını ilan edeceklerdi. Zira Devletin, Babek isyanını uzun bir süre bastıramaması, savaşa harcanan masrafların oldukça maliyetli olması, merkezi idarenin sürekli istikrarsız bir süreç yaşaması gibi etmenler bu emirliklerin bağımsızlığını ilan etmesinde büyük bir rol oynamıştı.

KAYNAKÇA

1. TEMEL KAYNAKLAR VE İNCELEME ESERLERİ

Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus), **Abû'l Farac Tarihi**, Süryânîce'den İngilizce'ye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çeviren: Ömer Rıza Doğrul TTK, Cilt: I, Ankara 1999.

Aşurbeyli, Sara, **Şirvanşahlar Devleti**, Avrasya Yayınevi, Bakü 2006, ss.453.

Arıklı, Ercan, **Dinler Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt:2, Gelişim Yayınları, İstanbul 1999.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, (Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, I. Basım, Ankara 2004.

Bakıhanov, Abbaskulu, **Gülüstani-İrem**, (Ed. A. Asadzade), Berpa Yayınları, Bakü 2010, ss.302.

Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, Türkçe'ye Çeviren: Mustafa Fayda, II. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

_____, Belâzürî, **Fütûhu'l-Buldân**, Arapçadan Azerice'ye çeviren: Hikmet Ekberov, Orta Asır Arap Membarlarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005,

Bedirhan, Yaşar, **Orta Çağ Tarihi**, I. Baskı, Nobel Yayıncılık, İstanbul 2012.

_____, *Selçuklular ve Kafkasya*, Birinci baskı, Çizgi Yayınevi, Konya 2000.

Bünyadov, Ziya Musa, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Rusça'dan Azerice'ye çeviren: Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2007.

Brosset, Marie Féleçité, **Gürcistan Tarihi**, Gürcüce'den Türkçe'ye Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Haz: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, ss.472.

Bilge, M. Sadık, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

Berkok, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası Yayınları, İstanbul 1958.

Barthold, W., **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Türkçe'ye Çeviren: Fuat Köprülü, Akçağ Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara 1984.

Bournoutian, George A., **A Concise History of the Armenian People**, Mazda Publishers, California 2006.

Challaye, Felicien, **Dinler Tarihi**, Türkçe'ye Çeviren: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1998, s.102-103.

- Clot, Andre, **Hârûn er-Reşîd ve Abbâsîler Dönemi**, (Çev. Nedim Demirtaş) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- Demirci, Mustafa, **İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 1-76.
- Esat, Mahmut, **İslâm Tarihi**, (haz. Sadi Irmak), Cilt: I, Tan Yayınları, İstanbul 1965.
- Fazili, Abdulla, **Atropatena m.ö IV- m. VII Asır**, (Ed. R. Kurbanov), ELM Yayınları, Bakü 1992.
- Gazanfer Recebli, **Azerbaycan Tarihi**, Elm ve Tahsil Yayınları, Bakü 2013.
- Grousset, Rene, **Histoire de l' Armenie des origines â 1071**, Paris 1947, “**Başlangıcından 1071 'e Ermenilerin Tarihi**”, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2005.
- Ghazar Pa'rpēc'i', **History of Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.
- Ghewond, **Ghewond's History**, trans. Robert Bedrosian, Long Branch-New Jersey, 2006.
- Gurbanov, Abbas, **Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Güngör, Erol, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- Honigmann, Ernest, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yayınları, No:1528, İstanbul 1970.
- Hasan, Hasan İbrahim, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, Cilt:3, Çeviren: Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Öğr. Üyeleri), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.
- Hızal, Ahmet Hazer, **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yayınları, Ankara 1961.
- Hüseyin, Şefika, “**Ermeniler ve Karabağ**”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: II.
- İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik**, Ed. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart-2004.
- İbn A'sem el-Kûfi, **Kitâbu'l Fütûh**, Arapça'dan Azerice'ye çeviren: Ziya Bünyadov, Ed. F. Esedov, Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005.

- İbnü'l-Esîr,**el-Kâmil fi't-Tarih**, İslâm Tarihi, C.3–7, (Çeviren: Ahmet Ağırakça), C.4, (Çeviren: M. Beşir Eryarsoy), C.5, (Çeviren: Yunus Apaydın), C.6. (Çeviren: Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Fakîh,**Muhtasarı Kitâbı'l Buldân**, Ed. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004.
- İbn Havkal,**Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik**, Ed. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004.
- İbn Haldun,**Mukaddime**, Çeviren: Zakir Kadirî Ugan, Milli Eğitim Basım Evi, Cilt: I, İstanbul 1997,
- İbnü'n Nedim,**The Fihrist of al-Nadim**, Volume I, (Trans. Bayard Dodge), Columbia University Press, New York & London 1970.
- İsmail Bey Zardabli,**The History of Azerbaijan -from ancient times to the present day**, İngilizce'ye çeviren: Fatma Farajova, Rossendale Yayınları, London 2014,
- İsmayıl Mahmut, Bağirova Maya, **Şeki Hanlığı**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1997, ss.36.
- İşyar, Ömer Göksel, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.
- Keleş, Nevzat,**Şeddadiler –Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanlığı-**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- Kûdame b. Ca'fer,**Kitâbü'l-Harâc**, Ed. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart–2004.
- Kırzioğlu, Fahrettin,**“Selçuklulardan Önce Ermeniye'de Hâkim Olanlar”**, Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu, *Şafak Yayınevi*, Manisa 1983.
- Kurkjian, Vahan M.,**A History of Armenia**,Armenian General Benevolent Union of America, New York 1958.
- Kurat, Akdes Nimet,**IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- Mesudî,**Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**,Çeviren: D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Minorsky, Vladimir,**A History of Sharvan and Darband in the 10 th - 11 th Centuries**, W. Heffer & Sons Yayınevi, Cambridge 1958, ss. 187.

- Mehmetov, İsmail,**Türk Kafkası'nda Siyasi Ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)**, Haz. Ekler N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Yayınları Kültür Serisi;390, İstanbul 2009.
- Moisey Kalankatuklu,**Albania Tarihi**,*Avrasya Yayınları*, Bakü 2006.
- Mirza Kazım Bey,**Derbend-Nâme**, The Imperial Academy of Sciences, ST. Petersburg 1851.
- Movses Dasxurants'i's,**History of the Aghuans**, trans. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, New Jersey 2010.
- Nefisi, Said,**Babek**, Ed. S. Samadova, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü 2010.
- Nizamü'l-Mülk,**Siyasetname**, Çeviren: Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009.
- Nuriyeva, İrade, **Azerbaycan Tarihi (En kadim zamanlardan XXI. Asrın evvellerine dek)**, Ed. C. M. Mustafayev, Mütercim Yayınları, Bakü 2005.
- Ostrogorsky, Georg,**Bizans Devletleri Tarihi**, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK, VII. Baskı, Ankara 2011.
- Özey, Ramazan,**Tabiatı, İnsanı ve İktisadı ile Türk Dünyası**,*Öz Eğitim Yayınları*, İstanbul 1996.
- Özbay, Özdemir,**Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, (Birinci Baskı), Kafder Yayınevi, Ankara 1995.
- Özmenli, Mehmet,**Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.
- P'awstos Buzandac'i,**History of the Armenians**, trans. Robert Bedrosian, New York 1985.
- Rasonyi, Lâszlo,**Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1996.
- Saydam, Abdullah,**Kırım ve Kafkas Göçleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Sebeos,**Sebeos' History**, Sources of the Armenian Tradition, trans. Robert Bedrosian, New York, 1985
- Schurê, Edouard,**Les Grand Initiês (İnsanlığı Aydınlatan Büyük İnsiyeler-Dinlerin Gizli Tarihi)**, Çeviren: Yavuz Keskin, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1989.

Seyidov, Mirali, **Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken**, Yazıcı Yayınevi, Bakü 1989.

Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Tarihte Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK, VII. Dizi, 2. Baskı, Sayı 173, Ankara, 2011.

Taberî, **The History of Al-T'abari**, Volume: V, trans. C. E. Bosworth, State University of New York Press, New York 1999.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XII, trans. Yohanan Friedmann, New York 1992.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XIV, trans. G. Rex Smith, New York 1992.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXIII, trans. Martin Hind, New York 1990.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXVII, trans. John Alden Williams, New York 1985.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXVIII, Jane Dammen McAuliffe, New York 1995.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXX, trans. C.E. Bosworth, New York 1990.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXXI, trans. Michael Fishbein, New York 1992.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXXII, trans. C.E. Bosworth, New York 1987.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXXIII, trans. C. E. Bosworth, New York 1991.

_____, **The History of Al-T'abari**, V. XXXIX, trans. Hugh Kennedy, New York 1990.

Taberî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, Cilt: I, Kısım III, Çeviren: Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Mill Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)**, çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer / Halil Yınanç, TTK, 3. Baskı, Ankara 2000.

Togan, Zeki Velidi, **Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası**, Ed. Y.M. Mahmudov, Tahsil Yayınları, Bakü 2009.

Tumer Güney, Küçük Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

- Uras, Esat, **The Armenians in History and The Armenian Question**, Türkçe'den İngilizce'ye çeviren: Süheyla Artemel, Tarih Araştırmaları Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1988.
- Üçok, Bahriye, **İslâm Tarihi (Emevîler Abbasîler)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- Ya'kûbî, **Kîtabûl-Büldân**, Ed. Yusuf Ziya Yörükân, Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, Gelenek Yayınları, Birinci Basım, İstanbul Mart-2004.
- Ya'kûbî, **Tarih (Târîhu'l-Ya'kûbî)**, Arapça'dan Azerice'ye Çeviren: Sevda Süleymanova, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005.
- Yazıcı, Nesimi, **İlk Türk - İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.
- Yurdaydın, Hüseyin G. - Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi**, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1978.
- Velihanlı, Naile, **Arap Hilâfeti ve Azerbaycan**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Wellhausen, Julius, **Arap Devleti ve Sukutu**, Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1963.

2. MAKALELER VE MADDELER

- Altıkulaç, Tayyar “Hulvân”, TDV DİA, Cilt:18, **TDV Yayınları**, İstanbul 19998.
- Aksu, Ali “Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, **İstem Dergisi**, Yıl:6, Sayı:12, Konya 2008.
- Aydın, Mustafa, “Tiflis”, TDV İA, C.41, **TDV Yayınları**, Ankara 2012.
- Artun, Erman, “Türklerde İslâmiyet Öncesi İnanç sistemleri-Öğretiler-Dinler”, **Ç.Ü Türkoloji Makale Bilgi sistemi**, Makale No:1574, Nisan 2007.
- Avcı, Casim, “Mu’tasım-Billâh”, TDV İA, , C.31, **TDV Yayınları**, İstanbul 2006.
- Babayev, İlyas “III-VII. Asırlarda Azerbaycan’ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize”, (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, C.II, **ELM Yayınları**, Bakü 2007, s.42.
- _____, “III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan’ın Adurbadakan’ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi”, (Ed. Naile Velihanlı), *Azerbaycan Tarihi*, Cilt: II, **ELM Yayınları**, Bakü 2007, s.45.
- Barthold, W. “Azerbaycan ve Ermenistan”, (Çev. İsmail Aka), **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VIII-XII/14–23, 1975.
- Bozan, Oktay, “Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri”, **Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.16, sayı 1, 2014.
- Bozan, Oktay, “Abbâsî İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları”, **İstem Yayınları**, Sayı:22, 2013.
- Bozkurt, Nahide, “Me’Mûn”, TDV İA, Cilt: 29, **TDV Yayınları**, İstanbul 2004.
- Bünyadov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, TDVİA, Cilt: 4, **TDV Yayınları**, İstanbul 1991.
- Cin, Halil, “Arazi”, DİA, Cilt 3, **TDV Yayınları**, İstanbul 1991.
- Çay, Abdulhaluk M., “Azerbaycan ve Türkler”, Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, **Atatürk Kültür Merkezi Yayınları**, Ankara, 2002.
- Çoğ, Mehmet, “Emevi-Abbâsî İdaresinde Kafkasya Ermenileri ve Dini-Kültürel Gelişimleri”, Ed. Ö. Engin Lütem, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, sayı:51, Ankara 2015.
- Çoğ, Mehmet, “Gürcüler Arasında İslâmiyet’in Yayılması”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:2, Temmuz-Aralık 2007.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, TDV İA, Cilt 22, **TDV Yayınları**, İstanbul 2000.

- Dursun, Davut, “Kafkasya”, TDV İA, C.24, **TDV Yayınları**, İstanbul 2001.
- Ercan, Yavuz, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl.7, Sayı 37, Ocak -Şubat 2001.
- Erkoçoğlu, Fatih, “Emeviler ve Abbâsîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti”, **İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, sayı:7, Haziran 2017.
- Erkal, Mehmet, “Öşür, TDV İA, Cilt 34, **TDV Yayınları**, İstanbul 2007.
- _____, “Beytül mâl”, *TDV İA*, Cilt 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992.
- Gurbanov, Abbas, “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan”, **İstem Dergisi**, Yıl:6, Sayı:12, 2008.
- Günaltay, M.Şemseddin “Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Bellekten**, Cilt: VI, Sayı: 23–24, Temmuz 1942.
- İpek, Ali, “Abbâsîler Dönemi İlk Ermeni İsyanları”, **Tarih Dergisi Yayınları**, Sayı:42, 2005.
- İpek, Ali, “Abbâsîler Dönemi Ermeni İsyanları (750–886)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:42, 2005.
- İpek, Ali “Sâcoğulları”, TDV İA, Cilt:35, **TDV Yayınları**, İstanbul 2008.
- Kasımova, Sara, “III. ve VII. Asrın I. Yarsında Cenubi Azerbaycan'ın Adurbadakan'ın Sosyal, İktisadi ve Siyasi Tarihi”, (Ed. Naile Velihanlı), **Azerbaycan Tarihi**, Cilt: II, ELM Yayınları, Bakü 2007.
- Kemaloğlu, Muhammet, “Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı: 32, Eylül – Ekim 2012.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Vergi”, TDV İA, Cilt 43, **TDV Yayınları**, Ankara 2013.
- Kallek, Cengiz, “Haraç”, TDV İA, Cilt 16, **TDV Yayınları**, İstanbul 1997.
- Kılıç, Selda “Kafkasya'ya Dair (1916–1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt: 34, sayı: 58, Ankara 2015.
- Köse, Bayram Arif, “10. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılara Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 11/1 Winter, Ankara 2016.
- Köse, Bayram Arif, “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbâsîlere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı.

Kürkcüoğlu, Erol, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslâm Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, **A.Ü. Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 50, Haziran 2013.

Kürkcüoğlu, Erol, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Bakış” **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı:1, Erzurum 1994.

Kaçar, Turhan “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226–223: Emperyal İdeoloji ve Kriz, **Tarih Dergisi Yayınları**, sayı 47, İstanbul 2009.

Mammedova, Feride, “III-VII. Asırlarda Azerbaycan’ın Şimalında –Albaniada İçtimai Kuruluş ve Sınıfsal Mübarize”, (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, **ELM Yayınları**, Bakü 2007.

_____, “III. – VII. Asrın Ortalarında Azerbaycan’ın Siyasi Hayatı”, (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, **ELM Yayınları**, Bakü 2007.

_____, “Arap İşgali Arifesinde ve Devrinde Azerbaycan’ın Siyasi Vaziyeti, Azerbaycan’ın Arap Hilâfeti Terkibine Dâhil Edilmesi” (Ed. Naile Velihanlı), Azerbaycan Tarihi, Cilt: II, **ELM Yayınları**, Bakü 2007.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “Erdebil”, TDV İA, Cilt:11, **TDV Yayınları**, Birinci Basım, İstanbul 1995.

_____, “Derbend”, TDV İA, Cilt:9, **TDV Yayınları**, İstanbul 1994, s.164–166.

Özaydın, Abdülkerim “Ağlebîler”, TDV İA, Cilt:1, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

Özaydın, Abdülkerim “Arrân”, TDV İA, Cilt:3, TDV Yayınları, İstanbul 1991.

Özmenli, Mehmet, “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti–Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri Ve Türkler”, Cilt 17, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, 2008.

_____, “Doğu Anadolu’da Hristiyanlık”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008.

_____, “Ermeniye’de Arsaklar ve Kamsarakanlar”, **Yeni Türkiye Yayınları**, Sayı:60, 2014.

Rezûk, Muhammed, “İdrisîler”, TDV İA, Cilt:21, **TDV Yayınları**, İstanbul 2000.

Sümer, Faruk “Abbâsîler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens-Afşin”, **Bellekten**, Cilt LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s.654.

Tavkul, Ufuk “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, (128), Ekim 2000.

- Taşağıl, Ahmet “Hazarlar”, TDV İA, Cilt:17, **TDV Yayınları**, İstanbul 1998.
- Tellioğlu, İbrahim, “Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, *38.Uluslararası Kuzey Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, Ankara 2007.
- Tezcan, Mehmet “V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 32, Erzurum 2007.
- Togan, Zeki Velidi “Azerbaycan”, İslâm Ansiklopedisi, **M.E. B Yayınları**, cilt: 2, İstanbul 1979.
- Tomar, Cengiz, “Revvâdiler”, TDV İA, Cilt:35, **TDV Yayınları**, İstanbul 2008.
- Tunç, Zekiye, “İslâmiyet’ten Önce Kafkasya’da Türkler”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt:2, Sayı:72, Temmuz Aralık 2015.
- Tunç, Zekiye “En Eski Çağlardan Hazar Devleti Akınlarına Kadar Azerbaycan’da Türk İzleri”, **Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, Nisan 2015.
- Uylaş, Sait “Ebû Temmâm’ın Şiirlerinde Afşin”, **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 28, Erzurum 2005.
- Murselov, Cengiz, “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları**, Cilt: IV, Sayı:8, 2016.
- Yükselen, Gökçe Abdurrazak Peler, “Tarihte Türk – Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 10/8 Spring**, Ankara, 2015.
- Yiğit, İsmail, “Emeviler”, TDV İA, Cilt:11, **TDV Yayınları**, İstanbul 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsiler”, Cilt: I, TDV İA, **TDV Yayınları**, İstanbul 1988.
- _____, “Bâbek”, TDV İA, Cilt:04, **TDV Yayınları**, İstanbul 1991.
- _____, “Abbâsîler Devrinde Türk Kumandaları, El-Afşin Haydar b.Kavus” **İstanbul Üniversitesi Edeb. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4–5, İstanbul Ağustos 1973–1974.
- _____, “Arap”, TDV İA, Cilt:3, **TDV Yayınları**, İstanbul 1991.

EKLER BÖLÜMÜ

(HARİTLER ve RESİMLER)

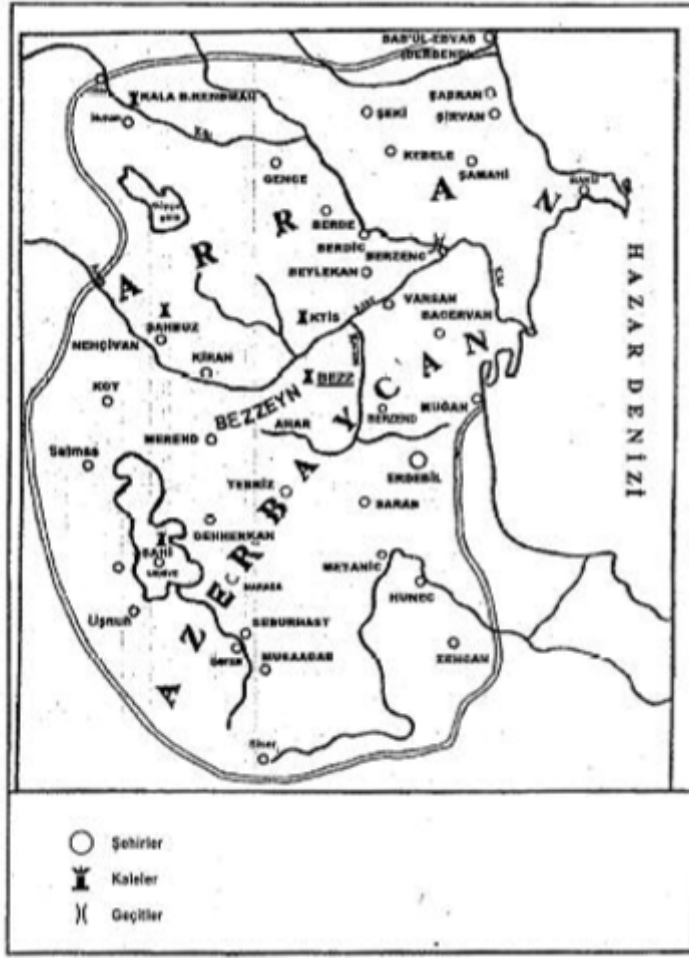
HARİTALAR

HARİTA 1- AZERBAYCAN ve KARABAĞ ARAP HİLAFETİ TERKİNİNDE

HARİTA 3- X. ve XI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA, GÜNEY KAFKASYA'NIN SIYASI HARİTASI

HARİTA 4- ABBÂSİLER ZAMANINDA AZERBAIJAN, KARABAĞ VE İRAN'IN BİR BÖLÜMÜ

RESİMLER

RESİM 1- DERBEND SEDDİ

RESİM 2-MÜSLÜMAN ARAPLARA KARŞI SAVAŞAN VE YARALI BİR ŞEKİLDE KURTULMAYI BAŞARMİŞ OLAN AZERBAJCAN HÜKÜMDARI CAVANŞİR'İN TUNÇTAN YAPILMIŞ AT ÜSTÜNDEKİ HEYKELİ

Dördüncü Harita, Abbas Gurbanov'un "*Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (332323/750–874)*" adlı eserinden alınmıştır. Kullanılan diğer harita ve resimler ise "*Azerbaycan Tarihi*" adlı ansiklopedinin ikinci cildinden alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Yusuf TEKİN
Doğum Yeri ve Tarihi	Hakkari25.01.1989
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Ege Üniversitesi Tarih Bölümü mezunu Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünde aktif öğrenci
Yüksek Lisans Öğrenimi	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce : iyi Farsça : Başlangıç
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-posta Adresi	heredot_tekin@hotmail.com
Mezuniyet Tarihi	
05.03.2018	